સર્ગ ૨૫ મો*

બંધપ્રદ બીજચતુષ્ટય અને તેના નાશનો ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

संवेदनं भावनं च वासना कलनेति च ।
अनर्थायेह शब्दार्थो विगतार्थो विजृंभते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પ્રથમ તો ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી સંકલ્પ સ્ફુરે છે, પછી એ વિષયોનો વિયોગ થતાં તેના ગુણો સ્મરણમાં આવતાં ચિત્તમાં વારંવાર તેની ભાવના થયા કરે છે, પછી ચિત્તમાં તેની દૃઢ વાસના બંધાય છે અને તેને લીધે મરણકાળમાં પણ ભાવિ દેહ આદિને પેદા કરવામાં અનુકૂળ એવી સ્મૃતિ થાય છે. એ ચાર બીજ આ સંસારની અંદર સર્વ અનર્થોના બીજરૂપ છે. ખરી રીતે એ પોતે મિથ્યા છે છતાં ફક્ત અવિદ્યાને લીધે જ એ પદાર્થરૂપે ભાસી રહે છે. ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોનો ઉપભોગ કરવારૂપી સંકલ્પ જ પદાર્થોમાં સુખબુદ્ધિ પેદા કરી વારંવાર ભાવના થવાના મૂળરૂપ થાય છે, એમ તમે સમજો. તેની અંદર જ સર્વ દોષોનો સમાવેશ રહેલો છે. જેમ ફૂલ-પાંદડાં વગેરે સાથે આખી લતા વસંતઋતુમાં પ્રવૃત્ત થનારા પોતાના રસમાં સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલી છે, તેમ સર્વ આપત્તિઓ સૂક્ષ્મરૂપે તેની અંદર જ રહેલી છે. આ અતિ વિકટ સંસારમાર્ગમાં વાસનાઓના વેગને વશ થનારા જીવોનાં અનેક ચરિત્રો અને વૃત્તાંતોનો સમુદાય વિચિત્ર તરેહના પ્રવાહો વડે નિરતર ચાલ્યા કરે છે. જેમ વસંતઋતુના અંતમાં ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો રસ ઓછો થઈ જાય છે, તેમ વિવેકી પુરુષની પણ આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વાસનાઓ સહિત ધીરેધીરે ક્ષીણ થતી જાય છે. જેમ વનની અંદર ફેલાઈ રહેલી કેળોના વનમાં વસંતઋતુ રસના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાસના જ આ સંસારરૂપી કાંટાવાળા 'સલ્લકી' નામના વેલાની વૃદ્ધિ કરે છે. અજ્ઞાનના આશ્રયરૂપ જીવચૈતન્યની અંદર જેમ પૃથ્વીમાં વસંતઋતુનો રસ વનરૂપે પ્રકટ થઈ જાય છે, તેમ વાસનારૂપી રસ સંસારરૂપી આપા (અજ્ઞાન) તરીકે ઉદય પામે છે. સર્વ દૃશ્યમાત્રથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમાત્મા વિના બીજું કશું છે જ નહિ. જેમ અનંત આકાશની અંદર શૂન્યતા વિના બીજું કાંઈ નથી, તેમ અનંત પરમાત્મામાં પણ જગત આદિ બીજું કશું સત્ય નથી. 'સાક્ષીરૂપે સર્વદા સ્ફુર્યા કરતો ચૈતન્ય આત્મા દેહ, ઈન્દ્રિય આદિથી જુદો નથી અને તેથી જુદો દેખાતો પણ નથી.' એવી જે અનાદિ કાળની ભ્રાંતિ છે, તે જ અવિદ્યારૂપે, ભ્રમરૂપે અને સંસારરૂપે ફેલાઈ રહે છે. જે પદાર્થ અસત્ય હોય અને ભ્રાંતિ વડે જ ખડો થઈ જઈ બાળકને ભ્રાંતિ વડે જોવામાં આવતા વેતાલની પેઠે સત્ય દેખાતો હોય, તો જ્ઞાન થતાં તરત નષ્ટ થઈ જાય છે. ચેતનસત્તા સર્વત્ર એક છે, છતાં દૃશ્યઉપાધિને લીધે જુદી જુદી જણાય છે. એ સર્વ દૃશ્ય સંબંધી દૃષ્ટિનો બાધ થઈ જાય છે, ત્યારે સર્વના સારરૂપ ચેતનતત્ત્વ જ બાકી રહે છે. આથી જેમ આ આખી પૃથ્વી ઉપરની નદીઓના સમૂહો સમુદ્રમાં એકરૂપ થઈ જાય છે, તેમ તે સર્વ પરમાત્મામાં એકરસરૂપ થઈ જાય છે. જેમ માટીથી બનાવેલાં માટીનાં પાત્રો માટીથી જુદાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ આ સર્વ દૃશ્યજાળ ચિન્મય અને ચૈતન્યની સત્તા વડે જ સત્ય હોવાથી ચેતનતત્ત્વથી જુદી દેખાતી જ નથી. જે વસ્તુ જ્ઞાન વડે જાણવામાં આવે છે, તે જ્ઞાનરૂપ જ કહેવાય છે. અજ્ઞાન પોતાનાથી વિરુદ્ધ રૂપવાળું હોવાથી તે જ્ઞાન વડે જુદારૂપે જણાતું જ નથી અને તેને લીધે ચિદરૂપ જ્ઞાન વિના બીજું કશું છે જ નહિ. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ પ્રત્યેકમાં જે ચેતનસત્તારૂપ જ્ઞાન છે, તે જ માત્ર સારરૂપ છે. તેથી આકાશના ફૂલની પેઠે બીજું કશું તેનાથી જુદું નથી. સજાતીય પદાર્થ

* આ પચીસમા સર્ગમાં પરમાત્માને વિષે માત્ર અવિદ્યા વડે ઉત્પન્ન થયેલ જીવને બંધાઈ જવાનું બીજચતુષ્ટય કહેવામાં આવશે અને વિદ્યા (જ્ઞાન) એ બીજોને બાળી નાખનાર છે, એ કહેવાશે.

પોતાના સજાતીય પદાર્થની સાથે જ એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો જગતમાં સારરૂપે રહેલી ચૈતન્ય સત્તાનો અને મહા ચૈતન્યસત્તાનો અન્યોન્ય એકતાનો અનુભવ સિદ્ધ થતાં, તત્ત્વ એક જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જો કદાચિત્ લાકડું, પથ્થર આદિ જડ પદાર્થોનું ચેતનપણું ન હોય, તો સસલાનું શિંગડું આદિ અસત્ પદાર્થોનું તેની પેઠે સદાકાળ સ્ફુરણ જ ન થવું જોઈએ. જ્યારે આ સઘળી દૃશ્યવર્ગની શોભાને એક બોધરૂપ જ માનીએ, ત્યારે તે બોધથી (ચેતનતત્ત્વથી) જુદી નહિ છતાં કેમ જાણે અવિદ્યા વડે જુદી હોય તેમ બોધરૂપ એ ચેતનતત્ત્વ વડે ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રકટ થઈ જઈ અનુભવમાં આવે છે. જેમ વાયુ માત્ર સ્ફુરણરૂપ જ છે અને સમુદ્ર માત્ર જળરૂપ જ છે. તેમ જગતની અંદર રહેલ તથા ચોતરફ ફેલાઈ રહેલ સર્વ દૃશ્ય માત્ર બોધરૂપ (ચેતનરૂપ) છે. લાખ અને લાકડું આદિ પદાર્થો જો કે પરસ્પર સંયોગસંબંધને લીધે એકબીજામાં મિશ્ર થઈ ગયેલા જણાય છે, પરંતુ તેમનું મિશ્રપણું ઉપરઉપરથી જ લાગે છે. બાકી વિવેક વડે અનુભવ કરતાં તેઓ જુદા જ નજરે પડે છે. ખરી એકતા તો એ જ જણાય છે કે જે વિવેક વડે અનુભવ કરતાં પણ કાયમ રહે છે. પાણીમાં પાણીની અને દૂધમાં દૂધની જેમ એક-બીજાની એકરૂપતા થઈ જાય છે, તેમ એક-બીજામાં અન્યોન્ય એકતાનો અનુભવ થવો એ જ ઐક્ય કહેવાય છે; તો દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંનેમાં રહેલી ચૈતન્યસત્તાનું ઐક્ય જ સિદ્ધ છે.. 'હું અમુકરૂપ છું' એવો અહંકાર સ્ફુરી આવવો એ બંધ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને 'હું એવું કાંઈ છે જ નહિ' એમ જ્ઞાન થવું એ મોક્ષ આપનાર છે. માત્ર એટલો જ બંધમોક્ષનો હેતુ છે અને તે પોતાના હાથની વાત છે, તો તેમાં શા માટે આસક્ત થઈ બેસી રહેવું? અહંકાર તો બે ચંદ્રમાની પ્રતીતિની પેઠે અને ઝાંઝવાના જળમાં થતી જળભ્રાંતિની પેઠે માત્ર મિથ્યારૂપે જ દેખાય છે, તેને શું ઉત્પન્ન થયેલ કહી શકાય કે? 'અમુક મારું છે' એમ ચિત્તમાં સ્ફુરણ થવું, એ બંધકારક છે અને 'હું એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી, તો પછી મારું તો ક્યાંથી જ હોય?' એમ સમજાઈ જવું, એ મોક્ષકારક છે. માત્ર આટલી જ સમજણની વાત છે અને તે પોતાના તાબાની છે, તો તેમાં શા માટે મૂર્ખ બની જઈ મૂંઝાઈ રહેવું? જેમ કૂવામાં રહેલાં બોર કૂવાની અંદર રહ્યા છતાં પણ કૂવાના ઉપરના ભાગથી ઢંકાઈ જવાથી દેખાતાં નથી, તેમ મિથ્યારૂપ અહંકારમાં સત્ય ચિદાત્માનો પ્રવેશ થવાથી તેનું શુદ્ધ—બુદ્ધ—મુક્ત સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે, તેથી તે દેખાતું નથી અથવા તો અનંત આકાશની અંદર ઘડારૂપ ઉપાધિને લીધે આકાશરૂપે મર્યાદિત પરિણામમાં આવી જવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મર્યાદાથી પર આત્માની અંદર અહંકારરૂપી ઉપાધિને લીધે મર્યાદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને કોટી દ્વૈતસાધક હોવાથી અહીં ઘટતી નથી; કેમ કે જે સંબંધથી આત્માનું અહંકાર વડે ઢંકાઈ જવું કે મર્યાદામાં આવવું બને છે, એ સંબંધ જ અહંકારને આત્માથી ભિન્ન કલ્પવા જતાં આત્માથી ભિન્ન વસ્તુનું મિથ્યાપણું હોવાથી સંભવતો નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અહંકાર પણ આત્માથી જુદી સત્તાવાળો નથી. માત્ર બે ચંદ્રમાની ભ્રાંતિની પેઠે એ અહંકાર આત્માની અંદર જ અવિદ્યા વડે ભેદની કલ્પના કરી લેવાથી સ્ફુરી આવે છે અને જાણે કે એ બંને એક જ હોય તેમ દેખાય છે. વાસ્તવિક રીતે જ જડ અને ચેતન એ બંને અંશોનું (અહંકાર આદિરૂપે) ભેગા થઈ જવું એ જ આત્મા છે; પણ આમ જો આત્માનું સ્વરૂપ માનીએ તો આ એક મોટો વિરોધ આવે છે. જો ચેતન અંશ જડ અંશમાં એકરસરૂપ થઈ જઈ મળી જાય છે એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ જડરૂપ જ થઈ જતાં, આત્મામાં સત્તાસ્ફૂર્તિ થવી ઘટતી નથી. હવે જડ અંશ ચેતન અંશમાં એકરસરૂપ થઈ મળી જાય છે એમ માનવામાં આવે, તો સર્વ ચૈતન્ય જ થઈ જતાં જોકે સત્તાની સ્ફૂર્તિ સંભવે

છે, પરંતુ ચેતનતત્ત્વ પોતે નિર્વિષય હોવાથી તેનું સ્ફુરણ પણ નિર્વિષય જ થવું ઘટે છે. કેમ કે દરેક વસ્તુ જડ હોય કે ચેતન હોય, પરંતુ પોતાનું જે એક મળ હોય તેને તે કદી પણ છોડતી જ નથી. એ રીતે બંને જડ-ચેતનનું એકબીજામાં મળી જઈ એકરૂપ થઈ જવાપણું (અંધારાની અને પ્રકાશની એકરૂપતાની પેઠે) અન્યોન્ય અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. વળી આત્મા તે સ્વભાવે જ ચેતનરૂપ છે. તે કદી પણ જડ હોઈ શકતો નથી; કેમ કે પદાર્થના સ્વભાવ કદી પણ બદલાઈ જતા નથી. ચેતનરૂપ આત્મા જે જડ(અહંકાર આદિ) રૂપે જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ તો વળી બીજું જ (અવિદ્યારૂપ) છે. બાકી એ જડની ચેતન સાથે વાસ્તવિક એકરૂપતા તો સંભવતી જ નથી. વાસનાઓ અને અભિમાનો વડે વીંટાઈ રહેલા તથા સેંકડો દુષ્ટ વિકારો વડે ખેંચાઈ જઈ આમતેમ દોડયા કરતા અવિવેકી પુરુષો પર્વત ઉપરથી નીચે પડેલી શિલાઓની પેઠે નીચાનીચા જતા જાય છે. વાસનારૂપી વાયુઓએ ખેંચી આમતેમ લઈ જવાતાં મનુષ્યોરૂપી તૃણોને એવાં એવાં તો જન્મ-જરા-મરણ-નરક આદિ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વિષે બોલવા બેસીએ તો કંઈ પાર જ આવે નહિ. પોતાની વાસના ને અભિમાનને અનુસરી વિષયોમાં રાગ થઈ તે રસ વડે વિષયોની અંદર જ બંધાઈ જઈ આસક્ત થઈ રહેલાં મનુષ્યો હાથમાંથી છૂટી ગયેલા દડાની પેઠે ખૂબ જ ભટકીભટકી છેવટ (પાપોના યોગે) નરકોમાં પડે છે અને ત્યાં યમની યાતનાઓને ઘણો લાંબો કાળ સહન કરવાથી ચોતરફથી જર્જરિત થઈ જાય છે. પછી કાળાંતરે પણ સ્થાવર કૃમિ-કીટ આદિ જન્મો લઈ તે કેમ જાણે કોઈ બીજા જ હોય તેવા થઈ જાય છે. ૧-૨૮

भ्रांत्वा भृशं करतलाहतकंदुकाभं
लोकाः पतन्ति निरयेषु रसेन रक्ताः ।
क्लेशेन तत्र परिजर्जरतां प्रयाताः
कालांतरेण पुनरन्यनिभा भवन्ति ॥ २८ ॥

સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

અનર્થોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ

वसिष्ठ उवाच

संसारमार्गगहने पतितस्याऽऽपतंति हि ।
वृत्तवृत्तांतलक्षाणि कीटा इव घनागमे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જીવ કે જે આ સંસારમાર્ગરૂપ મહાવિકટ અરણ્યમાં ભટકયા કરે છે, તેને જેમ વર્ષાઋતુમાં અનેક કીડાઓ પેદા થાય, તેમ પ્રથમ ઘણી વાર અનુભવમાં આવી ગયેલ ક્ષુધા-તૃષા-જરા-મરણ-ભય આદિ લાખો વૃત્તાંતો પાછાં વારંવાર પ્રાપ્ત થતાં રહે છે. જેમ જંગલમાં જુદે જુદે ઠેકાણે રહેલા પથરા એકબીજા સાથે કશો સંબંધ રાખતા નથી, તેમ આ સર્વ પદાર્થો એકબીજા સાથે કશો પણ સંબંધ ધરાવતા નથી; માત્ર વાસના જ તેમનો એકબીજામાં પરસ્પર સંબંધ કરાવવામાં સાંકળરૂપ છે. એ વાસનાનું મૂળ ચિત્ત છે. વસંતઋતુમાં વન જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા રસ વડે રંગાઈ જઈ પોષાય તેમ તે ચિત્ત રાગ-દ્વેષ આદિ રસ વડે રંગાઈ જઈ પોષાય છે; એટલું જ નહિ, પણ એ ચિત્ત વિવેકની વાતમાં સાવ અંધ જ બની જાય છે. જંગલ જેમ અનેક વૃક્ષો વડે ઘેરાયેલું હોય છે, તેમ એ ચિત્ત પણ અનાદિ કાળથી અનુભવમાં આવ્યા કરતાં અનેક વૃત્તાંતો વડે ભરપૂર થઈ રહે છે. અહો! આશ્ચર્ય છે કે વાસનાને લીધે પરવશ બની ગયેલાં પ્રાણીઓ વારંવાર પ્રાપ્ત થયા કરતાં જન્મોમાં અનેક સુખ-દુઃખોનો અનુભવ કરતાં જ રહે છે. અહો! વાસના સાવ ભૂંડી છે. તેને લીધે મનુષ્યો સાવ મિથ્યા છતાં માત્ર અજ્ઞાનના બળથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય, એ ત્રિપુટીરૂપે થઈ રહેલા પદાર્થો વડે પોતાની

* આ છવ્વીસમા સર્ગમાં વાસનાને લીધે રાગદ્વેષ આદિ વડે ચિત્ત રંગાઈ જવાથી અનર્થની પ્રાપ્તિ થવા વિષે કહેવામાં આવશે; અને વિવેક વડે તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જવાથી વાસના, રાગ-દ્વેષ ઈત્યાદિની શાંતિ થઈ જતાં જન્મ-મરણ આદિ સર્વ અનર્થોની નિવૃત્તિ થઈ ગયાની વાત પણ કહેવાશે.

અંદર આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિને અનુભવે છે. આનંદ વડે પરિપૂર્ણ અમૃતને (મોક્ષને) ધારણ કરી રહેલ, શુદ્ધ, જગતમાં પ્રકાશ કરનાર અને સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં શીતળતાવાળા વિવેકી પુરુષમાં અને આનંદ વડે પરિપૂર્ણ અમૃતને ધારણ કરી રહેલ, શુદ્ધ, જગતમાં પ્રકાશ કરનાર અને સર્વ પદાર્થોના સંબંધમાં શીતળતાવાળા ચંદ્રમામાં શો ફરક છે? આગળ-પાછળ કશો પણ વિચાર કર્યા વિના જ ગમે તે જે કાંઈ સારી માઠી વસ્તુ હોય તેની ઈચ્છા કરનાર અને મર્યાદાથી પણ રહિત થઈ ગયેલા મૂઢ પુરુષમાં અને તેવા જ સ્વભાવવાળા બાળકમાં શો ફેર છે? પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ વિષય ભલે શુભ હોય કે અશુભ હોય, પણ તેને પ્રાણ જતાં સુધી પણ નહિ છોડનાર મૂઢ પુરુષમાં અને માછલાંને લીલવાના કાંટામાં ભરાવી રાખેલ શુભ--અશુભ માંસના ટુકડાને પોતાના પ્રાણ જતાં સુધી પણ નહિ છોડનાર મગરમચ્છ-માછલાં આદિ જળ-જંતુઓમાં શો તફાવત છે? એ તમે જ કહો. શરીર, સ્ત્રી, ધન વગેરે આ સર્વ પદાર્થો સૂકી રેતી વડે બનાવેલાં કોઠિયાંની પેઠે ક્ષણવારમાં જ નાશ પામી જનાર છે. બ્રહ્માથી માંડી ઠેઠ તણખલા સુધીની સેંકડો યોનિઓમાં આ આખા કલ્પ સુધી તમે ભમ્યા કરશો, તોપણ મનના નિરોધ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના તમારા ચિત્તને કદી પણ શાંતિ મળવાની નથી. જેમ માર્ગે ચાલનાર કોઈ વટેમાર્ગુ પુરુષ બરાબર જોઈતપાસી પગ મૂકે તો માર્ગના ખાડા-ટેકરા તેને કાંઈ બાધ કરી શકે નહિ, તેમને જે કોઈ ઉત્તમ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપનું અને જગત આદિનું વિવેક વડે માત્ર અવલોકન કરે, તેને જગતરૂપી જાળનો બંધ જરા પણ બાધ કરી શકતો નથી. વિવેક વડે સાવધાન થઈ રહેલા તમારા ચિત્તને વાસના ગળી શકશે નહિ; કેમ કે જે પુરુષ સાવધાન હોય અને જાગતો હોય તેને પિશાચ શું કરી શકે? જેમ નેત્રનું ફેલાવું રૂપનો પ્રકાશ કરવા માત્ર જ છે, તેમ અહંકાર સહિત આ જગત પણ સાક્ષીચૈતન્યનું બહાર આવીને પ્રસરી જવારૂપ જ છે. હે કામ—ક્રોધ આદિ છ શત્રુઓનો નાશ કરનારા! જેમ નેત્ર બંધ થતાં રૂપનો પ્રકાશ થવો અટકી પડે છે, તેમ વૃત્તિ દ્વારા બહિર્મુખ થઈ ગયેલા સાક્ષીચૈતન્યને અંતર્મુખ કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થાપવાથી સર્વ દૃશ્યવર્ગની પ્રતીતિ બંધ પડી જાય છે. પવન જેમ આકાશની અંદર પોતાના સ્વરૂપમાં ગતિને વિસ્તારી દે છે, તેમ શુદ્ધ આત્મચૈતન્ય જ અવિવેક વડે કાંઈક બહાર થઈ જઈ, ચિદાકાશરૂપી પોતાના મહાવિસ્તીર્ણ આત્મસ્વરૂપમાં જ અહંકાર સહિત સાવ મિથ્યા એવા આ જગતને ફક્ત ભ્રાંતિ વડે કલ્પના દ્વારા વિસ્તારી દે છે. ખરી રીતે આ જગત અસત્ય જ છે. બ્રહ્મચૈતન્ય તેને પોતાનાથી જુદું નહિ રચ્યા છતાં કેમ જાણે તેનાથી એ જુદું હોય અને સત્ય હોય તેવું થઈ રહેલ છે; બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તો માટી કે સોનામાંથી બનેલો ઘાટ માટી કે સોનું આદિ પોતાની મૂળ ધાતુથી જુદો પાડી લઈ શકાતો નથી. આમ એ ઘટભાવ ભિન્ન નહિ છતાં માટી અને સોનું વગેરેમાં ભિન્નરૂપે માત્ર કલ્પાયેલ જ છે, તેમ આ જગત પણ બ્રહ્મનો એક વિવર્ત હોવાથી તેની સત્તા બ્રહ્મસત્તાથી જુદી પાડી શકાતી નથી; અને તે બ્રહ્મથી જુદું નહિ હોવા છતાં બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જ અવિદ્યા વડે તેની ભિન્નરૂપે કલ્પના કરવામાં આવી છે. જેમ આકાશનું સ્વરૂપ શૂન્યમાત્ર જ છે, પવનનું સ્વરૂપ ગતિમાત્ર જ છે અને તરંગ આદિનું સ્વરૂપ જળમાત્ર જ છે, તેમ આ જગત ચિન્માત્ર જ છે. આ ત્રણે લોક સ્વગતભેદથી* અને

---

* વેદાંતશાસ્ત્રમાં સ્વગતભેદ, સજાતીયભેદ અને વિજાતીયભેદ, એમ ત્રણ જાતના ભેદ માનવામાં આવે છે; તેમાં બ્રહ્મથી વિજાતીય કાંઈ વસ્તુ જ જુદી ન હોવાથી એ વિજાતીય ભેદ તો પ્રથમ જ અનેક યુક્તિઓથી દૂર કરી ચૂક્યા છે; અને આગળના બે ભેદનો અહીં કંઠસ્વથી નિષેધ કર્યો છે. એ ત્રણે ભેદ વિષે દૃષ્ટાંતપૂર્વક 'પંચદશી'માં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:

वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादितः
वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥

સજાતીયભેદથી રહિત કેવળ શુદ્ધ—બ્રહ્મરૂપ જ છે અને શાંત ચિદાકાશ જ તેનું ખરું સ્વરૂપ છે, એમ તમે સમજો. બાકી એ પરમાત્માના વિશાળ સ્વરૂપમાં માત્ર ભ્રાંતિ વડે જ આ ત્રણે લોક જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતા પર્વતની પેઠે દેખાય છે. પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા શાંત જીવન્મુક્ત પુરુષને અંદર એવી તો શીતળતા પ્રાપ્ત થાય છે કે તેની પાસે અમૃતમય અતિ શીતળ ચંદ્રમા પણ ધગધગતા અગ્નિના અંગારા જેવો લાગે છે. જગત અત્યંત શાંત અને સર્વ-વ્યાપી પરમાત્મારૂપ છે. તેમ જ પોતાના અધ્યસ્ત સ્વરૂપથી શૂન્ય છે, તો પછી તેમાં એક પરમાત્માના મર્યાદારહિત પ્રકાશ વિના વળી બીજો (સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા આદિનો) પ્રકાશ શી રીતે ઘટી શકે? કયાં સાધનોથી ઉત્પન્ન થાય અને વળી તેનું બીજું જુદું સ્વરૂપ પણ કેવું હોય? જે સત્તા 'બ્રહ્મ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે, તે જ સર્વ પદાર્થમાત્રનું પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકારે કશો પણ બાધ થઈ શકતો નથી. આ સર્વ તે અબાધ્ય બ્રહ્મ-સત્તારૂપ જ છે. જેની અંદર બાધનો અનુભવ થાય છે, એવાં જે કાંઈ આ નામરૂપ જોવામાં આવે છે, તેમનો બાધ અને વધવું—ઘટવું—નાશ થવો વગેરે વિકારોનો સારી રીતે વિચાર કર્યા છતાં પણ ને નામરૂપો અમારા જાણવામાં આવતાં નથી; કેમ કે તે આકાશ ફૂલની જેમ મિથ્યા જ છે. તમે મનનો બાધ કરી દઈ, આત્મસ્વરૂપને ઓળખી લઈ મહાશિલાની પેઠે સ્થિર અને શાંત થઈ રહો. મનનો બાધ થઈ જાય છે, એટલે નામરૂપના આકારે થઈ રહેલા સર્વ વિકલ્પો તેમ જ એ નામરૂપના પ્રમાણરૂપે અનુભવ કરાવનાર ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિય એ સર્વનો પણ અભાવ થઈ જાય છે; પરંતુ સાક્ષીચૈતન્યનો તો કદી પણ

વૃક્ષનો પોતામાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ વગેરે ભેદ એ સ્વગતભેદ કહેવાય; એક એક જાતનું તો વળી બીજું બીજી જાતનું એ સજાતીય ભેદ કહેવાય અને એક વૃક્ષ અને બીજી શિલા એ વિજાતીય ભેદ કહેવાય.

અભાવ હોઈ શકતો નથી; કેમ કે તે તો જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત અબાધ્ય બ્રહ્મરૂપ જ છે. હે અંગ! મનનો બાધ કરી દઈને આકાશના જેવા નિર્વિકાર, અસંગ અને અનંત આત્મ-સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખી રહેલા વિવેકી પુરુષને નામરૂપ દેખાતાં જ નથી; કેમ કે નામરૂપ તો સ્વરૂપસ્થિતિમાં પોતાનો દૃઢ અભ્યાસ ન હોવાને લીધે જ સ્વપ્નમાં જણાતા અનેક વિકારોની પેઠે અનુભવમાં આવે છે. હિરણ્યગર્ભનું મન આ જગતને નિર્માણ કરનારું છે. તેણે સાધનસામગ્રી વિના વગર ભીંતે આશ્રય વિના જ આ જગતરૂપી ચિત્ર પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ બનાવી દીધેલું છે; માટે એ માનસિક કાર્યમાં સ્વપ્ન આદિની પેઠે મનથી જુદો બીજો કોઈ કર્તા પણ નથી, તેમ એ મનથી જુદું બીજું કાંઈ કાર્ય પણ નથી. સર્વ મનોમય જ છે અને તે જ્યાં જ્યાં જેવો જેવો વિસ્તાર કરે છે, ત્યાં ત્યાં તે તે વસ્તુને આકારે પોતે જ થઈ રહે છે. એ રીતે દૃશ્યનો અભાવ હોવાથી જે કાંઈ દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે સાવ અસત્ય જ છે. તેને લીધે કોણ કર્તા છે? શું કાર્ય છે? અને શું તેનું અધિષ્ઠાન છે? કાંઈ નથી. (સર્વ મનનો વિલાસમાત્ર છે.) 'હું સુખી છું' એમ મન વડે માનવામાં આવે તો સુખીપણું છે અને 'હું દુ:ખી છું' એમ મન વડે મનાય તો દુ:ખીપણું છે. એમ સુખ અને દુ:ખ તથા તેના સાધનરૂપ દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ પાર્થિવ વિષયો એ સર્વ મનોમય છે અને તેને લીધે જ એ સર્વ જ્ઞાન થતાં શૂન્યરૂપ અથવા આત્મારૂપ જ જણાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં અનુભવમાં આવતા પર્વતો સાક્ષીચૈતન્યનો જ એક તરેહનો વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે, છતાં તેઓ પાર્થિવ (પૃથ્વીનો આકાર) કહી શકાય છે, તેમ દેહ-ધન-સ્ત્રી-પુત્ર આદિ સર્વ પદાર્થો એક જાતનો ચેતનનો જ વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ જ છે; છતાં પણ તેઓ પાર્થિવરૂપે થઈ રહેલ દેખાય છે. અહંકાર પ્રકટ થાય છે, એટલે ઉત્પન્ન થવું, વધવું, ઘટવું, નાશ

થવો ઈત્યાદિ ભાવવિકારોને ભ્રાંતિ વડે ધારણ કરી રહેલી જગતના સર્વ પદાર્થોની સત્તા ખડી થઈ જાય છે. પછી વિવેક વડે અહંકારનો અભાવ અનુભવવામાં આવે છે, તો એ જગતના પદાર્થોની સત્તાનું પોતાનું મૂળસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં (જળનો પરપોટો જેમ જળમાં શમી જાય તેમ) શમી જાય છે અને કાંઈ તાપ નહિ ઉપજાવતાં તે મહા શાંતિ આપનાર થાય છે. જેમ કડાનાં નામ અને રૂપ એ બંને સુવર્ણથી જુદાં નથી, તેમ તમે જે શાંત આત્મારૂપ છો તેનાથી અસત્ય અહંકાર પણ જુદો નથી. મુક્ત થઈ ગયેલો, સર્વ સંકલ્પ—વિકલ્પોના મૂળરૂપ મનથી રહિત, મૌનને (નિઃસંકલ્પ દશાને) ધારણ કરી રહેલો, કર્મો કર્યા છતાં પણ કર્તાપણાના અભિમાનથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા અને અંદર શીતળતાવાળો વિવેકી પુરુષ શૂન્ય જેવો હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપના આનંદ વડે પરિપૂર્ણ રહી શાંત થઈ રહે છે. પ્રારબ્ધયોગે પ્રાપ્ત થયેલ વ્યવહાર કર્યા કરતો હોવા છતાં પણ વાસના નહિ હોવાને લીધે, યંત્ર વડે બનાવેલ શિલા આદિની પ્રતિમાના શરીરની પેઠે કર્તાપણાના અભિમાન વિનાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ શાંત જ રહે છે. જેમ હીંચકાતા પારણામાં સૂઈ રહેલા બાળકના અવયવો પોતાના દેહના ધ્યાન વિના જ વખતે આડાઅવળા થઈ જાય છે અથવા કોઈ વખત એમ ને એમ જ નિષ્ક્રિય પડ્યા રહે છે, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપને ઓળખી ગયેલા જીવન્મુક્ત પુરુષના અવયવો પણ પોતાના દેહાદિના સંયોગ વિના જ વખતે પ્રારબ્ધને અનુસરી ક્રિયા કર્યા કરે છે અથવા વખતે એમ જ નિષ્ક્રિય પણ થઈ રહે છે. ચિત્તવૃત્તિના બહિર્મુખપણાથી રહિત થઈ જઈ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ અખંડ એકાકાર થઈ રહેલો અને આશાથી, સ્નેહથી, મનોરથોથી તથા ઈચ્છાથી રહિત થયેલો વિવેકી પુરુષ પોતે શાંત અને અનંત આત્મા સાથે અખંડાકારવૃત્તિ વડે એકરૂપ જ થઈ રહેલો હોવાથી તેને દેહાદિકનું અનુસંધાન ક્યાંથી જ હોય? દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીનો બાધ કરી દઈ કેવળ પોતાના નિરાકાર સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખનારા, જ્ઞાનદૃષ્ટિ વડે યથાર્થ આત્મસ્વરૂપને જાણી રહેલા અને નિઃસ્પૃહ એવા વિવેકી પુરુષને દેહાદિકનું અનુસંધાન ક્યાંથી થાય? દરેક પદાર્થની ઈચ્છા થવી એ જ દૃઢ બંધ છે અને તેમાં સર્વથા વૈરાગ્ય થવો એ જ મુક્તપણું છે, તો પછી પૂર્ણકામતારૂપી વૈરાગ્યદશામાં વિશ્રાંતિ પામેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને કોની અપેક્ષા રહે? આ પાર્થિવ શરીર પોતાના સ્વપ્નમાં દેખાતા શરીરની પેઠે સાવ મિથ્યા અને ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, તો પછી શા માટે ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય? શી ઈચ્છા થાય? કોને થાય? અને તે શા માટે પેદા થાય? માટે આત્મજ્ઞાન વડે શોભતો જ્ઞાની પુરુષ સર્વ ઈચ્છાઓથી, સર્વ કૌતુકોથી અને સર્વ પીડાઓથી રહિત થઈ જઈ ફક્ત પોતાના આત્માનંદમાં જ સ્થિર થઈ રહે છે. ઉપર પ્રમાણે મારાં વચનોનું શ્રવણ કરી એ મંકિઋષિએ સર્પ જેમ કાંચળીને છોડી દે, તેમ એ જ જગ્યાએ પોતાના મહાપ્રબળ મોહને પણ જડમૂળથી ત્યજી દીધો. એ મંકિઋષિએ વાસનાથી રહિત થઈ જઈ આવી પડેલાં કાર્યો કરતા રહી, છેવટે સેંકડો વર્ષને અંતે પર્વતમાં સમાધિ વડે સ્થિતિ કરી અને તે આજ દિવસ સુધી પથરાની પેઠે સમાધિ વડે અચળ થઈ રહ્યો છે. સર્વ ઈન્દ્રિયોને પ્રત્યાહાર વડે સમેટી લઈ યોગ વડે એ આત્મામાં જ શાંત છે અને કોઈ જગાડે તો જ તે સમાધિમાંથી જાગે છે. હે રામચંદ્રજી! આ મંકિઋષિએ ગ્રહણ કરેલા માર્ગનું અવલંબન કરી, જ્ઞાનનો ઉદય થતાં શુદ્ધ થઈ રહેલા ચિત્ત વડે વિવેકને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તમે પોતાના આત્માનંદમાં રમણ કરવા માટે શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ. તમારી બુદ્ધિ રાગ વડે દૂષિત થઈ જઈને વિવેકની વાતમાં જળ વિનાનાં શરદઋતુનાં વાદળાંના સમૂહની પેઠે ક્ષણમાત્રમાં ક્ષીણતાવાળી થઈ,

કદી પણ દીનતાને પ્રાપ્ત ન થાઓ. ૧—૪૨

एतेन राघव विवेकपदेन शान्तिमासादयो-दयवता मनसा विहर्तुम्। मा दीनतां व्रजतु रागमया मतिस्ते क्षीणा क्षणादलिलेव शरद्घनाली ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠરામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણસમાપ્તિ' નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો*

ચિત્તની ચંચળતાથી જગતની પ્રતીતિ

वसिष्ठ उवाच

निर्वाणो भव शान्तात्मा यथाप्राप्तानुवृत्तिमान्।
सम्नवाऽसत्समः सौम्य स्फटिकादिव निर्मितः ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વિવેક વડે ચિત્તને શાંત રાખી, પ્રારબ્ધયોગે જે કાંઈ આવી મળે તેનું ગ્રહણ કરી લઈ, તમે મુક્ત થઈ રહો ને સ્ફટિકમાંથી બનાવેલા પ્રતિમાપુરુષની પેઠે તમે છો એમ દેખાતાં છતાં પણ સંકલ્પ આદિથી રહિત હોવાને લીધે નથી જેવા જ થઈ રહો. વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં (અજ્ઞાનદશામાં) જે સર્વવ્યાપી આત્મતત્ત્વ સમષ્ટિરૂપે એક છે, તે જ વ્યષ્ટિભાવથી સર્વરૂપે થઈ રહેલું છે; પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ જોતાં (જ્ઞાન દશામાં) વ્યષ્ટિભાવ અને સમષ્ટિભાવ એ સર્વનો બાધ થઈ જાય છે. એ અવર્ણ્ય (વર્ણવી ન શકાય તેવું) સમષ્ટિરૂપે એક છે. કે વ્યષ્ટિરૂપે અનેક છે એમ કોઈ પણ પ્રકારે કહી શકાતું નથી; તો પછી તેમાં નાના પ્રકારની બીજી કલ્પનાઓ! તો ક્યાંથી જ ઘટે? આ જે કાંઈ છે તે સર્વ આદિ—અંતથી રહિત ચિદાકાશરૂપ છે અને ચેતનતત્ત્વ વડે ભરપૂર છે, જોકે શરીરની ઉત્પત્તિ અને નાશ થયા કરે છે તોપણ અખંડ આત્મતત્ત્વને તેનાથી શો બાધ લાગે છે? જડ જગતની રચનાઓ અને જડ દેહાદિકની ચેષ્ટાઓ ચિત્તની ચંચળતાને લીધે જ પ્રતીતિમાં આવે છે. (યોગ વડે) ચિત્તની ચંચળતા જતી રહે અને તે આત્મામાં જ સ્થિર થઈ રહે તો તરંગો જેમ જળમાં શમી જાય તેમ એ સઘળું આત્મામાં જ શમી જાય છે. વિચાર કરતાં તરંગ જેમ જળરૂપ જણાય, તેમ એ સર્વ પણ છેવટ વિચાર દ્વારા આત્મરૂપ જ જણાય છે. જેમ ધોળાં વાદળાંમાં વસ્ત્રની ભ્રાંતિ લાવવી એ યોગ્ય નથી, તેમ 'હું આ દેહરૂપ છું' એવી ભ્રાંતિ લાવવી એ પણ કાંઈ બરાબર નથી. વારંવાર પુનર્જન્મ આદિ અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારા એ દેહાદિક પદાર્થો અવસ્તુરૂપ છે અને તેમાં તમે અહંકાર લાવી બંધાઈ ન જાઓ, પરંતુ પરમાત્મા કે જે અનંત સુખ આપનાર, સર્વના આદિરૂપ અને મહામંગલમય તત્ત્વ છે તેની જ તમે ભાવના કરતા રહો, એટલે તમને મોક્ષરૂપ પરમપુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય. ચિદાકાશ અનંત છે, તેનું દેશ—કાળ,—વસ્તુ વગેરેથી કશું પરિણામ બાંધી શકાતું નથી અને એ જ પરમતત્ત્વરૂપ વસ્તુ છે; માટે તમારું ચિત્ત સુખદુઃખ આદિમાં સમાન રહી એ પરમતત્ત્વની અંદર જ સદાકાળ લાગેલું રહો. તમે જો એવો જ આત્માકારવૃત્તિનો નિશ્ચય રાખશો, તો તમે પોતે જ નિરંજન આત્મતત્ત્વરૂપ છો. ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એમાંનું કશું સત્ય નથી. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ સર્વ ચિત્તતત્ત્વની જ વિભૂતિ છે; કેમ કે જડ વસ્તુ ચેતનતત્ત્વથી જુદી હોઈ શકતી નથી, તેથી તે નથી અને ધ્યાતા, ધ્યાન તથા ધ્યેય એ પણ કશું નથી. પડવાનો ચંદ્રમા ઉદય પામતાં સમુદ્ર જેમ (આનંદ વડે) ઊછળવા માંડે છે અને પ્રલયનો પવન વાવાથી તે સુકાઈ જાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વ સર્વત્ર એક સમાનરૂપે જ રહેલું છે, નિર્વિકાર છે અને તેમાં ક્ષોભ થવો કે શમી જવું ઇત્યાદિ કશો વિકાર જ થતો નથી. જેમ વહાણમાં બેસી જનારા પુરુષને

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં ચિત્તની ચંચળતાને લીધે ચેતનતત્ત્વની ચંચળતાની ભ્રાંતિ થઈ જઈ જગતની વિચિત્ર રચનાની પ્રતીતિ થયાનું કહેવાશે; અને ચિત્તની ચંચળતા મટી જવાથી જગતની ભ્રાંતિ પણ શાંત થઈ જતાં સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ થવા વિષે કહેવામાં આવશે.

પોતાની દૃષ્ટિના ભ્રમથી કાંઠે રહેલાં ઠૂંઠાં, વૃક્ષ, પર્વત ઈત્યાદિ ફરતાં દેખાય છે અને છીપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂપાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શુદ્ધ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં ચિત્તને લીધે જ દેહાદિની ભ્રાંતિ થાય છે. જેને ચિત્તને લીધે દેહાદિની ભ્રાંતિ થઈ આવે છે, તેમ ચિત્તની ભ્રાંતિ પણ દેહાદિને લીધે જ થાય છે. એવી જ રીતે એ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં જીવભાવ પણ દેહ, મન ઈત્યાદિના અધ્યાસને લીધે કલ્પિત જ છે. એ બધા ચેતનતત્ત્વના વિવર્તો છે તો પછી એ શુદ્ધ પરમપદમાં દ્વૈતની સંભાવના ક્યાંથી હોય ? સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ રીતે જ્ઞાન થઈ જાય તો આ સર્વ એક શાંતબ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિએ જોતાં જગત આદિ કશું છે નહિ અને બીજી ભ્રાંતિ પણ નથી. જેમ આકાશમાં વન હોઈ શકતું નથી, રેતીમાં તેલ હોતું નથી અને ચંદ્રબિંબમાં વીજળી હોઈ શકતી નથી, તેમ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં શુદ્ધ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં દેહ આદિ કશું પણ નથી. હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી! આ જગતની ભ્રાંતિ ખરી રીતે જોતાં છે જ નહિ, તેમાં તમે કાંઈ પણ ભય ન રાખો. જગતની ભ્રાંતિને મિથ્યા સમજી આત્મતત્ત્વને ઓળખી લેવું એ જ પરમ સત્ય વાત છે, એમ તમે સમજો. જગત છે અને બ્રહ્મસત્તા નથી એવી જે તમને ભ્રાંતિ હતી તે આજે મારા ઉપદેશથી શાંત થઈ ગઈ છે, તો પછી હવે બંધનું બીજું શું કારણ છે ? જેમ કૂંડીઓ, કોઠિયાં અને ઘડાઓ વગેરે માટી જ છે, તેમ આ જગત પણ (મનોમય હોવાથી) ચિત્તમાત્ર જ છે અને તે વિવેક વડે વિચાર કરતાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. તમે આ મારા સુંદર ઉપદેશથી અહંકાર વિનાના થઈ જઈ સંપત્તિઓની આકાંક્ષાને અળગી કરો, તેના લાભથી હરખાઈ જાઓ નહિ અને વિપત્તિથી શોક પામો નહિ. તમે વૈભવોની વૃદ્ધિમાં અને ક્ષયમાં એકસરખી રીતે રહો. આ મારા ઉપદેશને ભૂલી જઈ સ્વરૂપમાં દૃઢ સ્થિતિ રાખ્યા વિના, તમારો કાળ નકામો જતો રહે એવું કદી પણ કરશો નહિ. પોતાના કુળરૂપી આકાશને ચંદ્રમાની પેઠે શોભાવનારા હે કુળદીપક રામચંદ્રજી! બ્રહ્મની અને આત્માની એકતા એ જ યથાસ્થિત વસ્તુગતિ છે. તેનો તમે સારી રીતે અપરોક્ષ અનુભવ કરી સ્થિર થઈ રહ્યા હો, તો પછી ચિત્તને તાવ ઉત્પન્ન કરનાર હર્ષ, શોક, તૃષ્ણા આદિ સર્વ દૂષણોને છોડી દઈ તમે સુખથી રહો; અથવા લૌકિક દૃષ્ટિએ ભલે તમે તે સર્વને અનુસરીને રહો. ૧—૧૯

यथास्थित वस्त्वधिगम्य राम स्थितोऽसि चेद्धा स्वकुलांबरेंदो । तद्धर्षशोकैषणदूषणादिम् विमुच्य वा तिष्ठ यथेच्छमास्स्व ॥ १९ ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ચિત્તની ચંચળતાથી જગતની પ્રતીતિ' નામનો સર્ગ ૨૭મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો*

પુરુષ અને કર્મ

राम उवाच

बीजांकुराणां पुरुषकर्मणां जन्मकारिणाम् । दैवशब्दार्थयुक्तानां तत्त्वं वद विभो पुनः ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! પુરુષો અને તેનાં કર્મો બીજને અંકુરની પેઠે એકબીજાની સાથે જોડાઈને રહેલાં છે અને અદૃષ્ટરૂપી નિમિત્ત વડે યુક્ત થઈ અનેક જન્મપરંપરાને આપનારાં છે. આપ મને ફરી વાર તેમનું ખરું તત્ત્વ કહી બતાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અદૃષ્ટનું તત્ત્વ વિચારવા બેસીએ તો કર્મ છે, કર્મનું તત્ત્વ પુરુષ છે, પુરુષનું તત્ત્વ મનરૂપે થઈ રહેલ ચિદાત્માનું સ્ફુરણ છે અને એ સ્ફુરણનું તત્ત્વ ચિદાત્મા છે. એ ચિદાત્મા પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં **बहुस्यां प्रजायेय ।** અર્થાત્ 'હું સૃષ્ટિરૂપે થઈને અનેકરૂપે

* આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં પુરુષ અને તેનાં કર્મો કે જેઓ બીજ અને અંકુરની પેઠે એકબીજાનું અનુસ્યૂત થઈ રહેલ છે; અને અદૃષ્ટરૂપી નિમિત્ત વડે યુક્ત થઈ અનેક જન્મપરંપરાને આપનારાં છે, તેનું તત્ત્વ ફરીને કહેવામાં આવશે.

થાઉં '' એવા સંકલ્પરૂપ ચેતનના સ્ફુરણથી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ મનરૂપે થઈ જાય છે; અને હું અમુક દેહ આદિ આકારવાળો છું, એવા અધ્યાસ વડે તે પુરુષરૂપ (જીવરૂપ) બની કર્મો કરે છે. પછી તે દૈવરૂપે થાય છે, જે દૈવ પુણ્ય -પાપરૂપ અદૃષ્ટરૂપે કહેવાય છે. હવે તે પુણ્ય -પાપનાં ફળોને ભોગવવા માટે ઘટ આદિ પદાર્થોરૂપે અને તેની અંદર રહેલ ગુણ -ક્રિયા આદિરૂપે તથા ઘટત્વ આદિ જાતિરૂપે થઈ રહે છે. એવી રીતે આ સર્વ જગત ચેતનતત્ત્વનો જ એક વિવર્ત છે અને એ ચિદાત્માનું સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ જ દૈવ -કર્મ આદિ પર્યાય શબ્દોને ધારણ કરનારું છે. ઘટ આદિ પદાર્થથી માંડી તેની અંદર રહેલી જાતિ સુધી સર્વ કાર્યરૂપે તે થઈ રહ્યું છે અને પુરુષરૂપે પણ તે જ થઈ રહેલું છે. ચેતનતત્ત્વમાં સંકલ્પરૂપ સ્ફૂર્તિ થયા વિના પુરુષ કે કર્મ એ કંઈ પણ શી રીતે સંભવે ? કેમ કે એ બંનેની સત્તા અને સ્ફૂર્તિ એ બંને ચેતનસત્તાને જ આધીન છે. ઘટ -પટ અને અવટ (ખાડો) વગેરે પદાર્થરૂપે ફેલાઈ રહેલું આ જગત એ ચેતનતત્ત્વ વડે જ રચાયેલું છે. વાસનાવાળો ચેતનતત્ત્વના સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણાથી આ જગતની અનિર્વચનીય શોભા ખડી થઈ જાય છે અને વાસના વગરના ચેતનતત્ત્વના સ્ફુરણથી દૂર જન્મ—મરણની પરંપરારૂપ એવો આ સંસાર થઈ જાય છે. જેમ ચકરી આદિમાં અંદર લીન થઈ જતાં તરંગાદિક ભિન્નરૂપે સ્ફુરણવાળાં છતાં જળમાં લીન થઈ જવાને લીધે છેવટે જળરૂપ જ હોવાથી સ્ફુરણ વિનાનાં જ છે, તેમ સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ ચેતનતત્ત્વમાં થતું હોય, તોપણ જો તે વાસનાથી રહિત હોય તો તે જન્મ—મરણ આદિ અનર્થ પરંપરાને ઉત્પન્ન ન કરવાથી એ સ્ફુરણ પણ સ્ફુરણ ન થયા બરાબર જ છે. હે રામચંદ્રજી ! આ સૃષ્ટિની અંદર પુરુષ અને કર્મ એ બંનેનું સ્વરૂપ ચેતનપુરુષના સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ વિના બીજું કશું જણાતું નથી અને તેમની એક ફક્ત કલ્પનાના અંશ વિના બીજા જરા પણ ભેદ નથી; માત્ર કલ્પના વડે જ તો ભિન્ન જણાય છે. જેમ જળ અને તરંગનો ભેદમાત્ર સંકલ્પ વડે કલ્પી લીધેલો જ છે પણ વાસ્તવ નથી, તેમ આ જગતમાં પુરુષ અને કર્મ એ એક જાતના ચિદાત્માના સ્ફુરણરૂપ જ છે અને તેમનો ભેદ પણ માત્ર સંકલ્પ વડે જ માની લીધેલો છે; બાકી વસ્તુતઃ તો ઘટતો નથી. હે રામચંદ્રજી ! કર્મ એ જ પુરુષરૂપ છે અને પુરુષ એ જ કર્મરૂપ છે. જેમ હિમ અને શીતળતા એ બંને જુદાં નથી, તેમ પુરુષ અને કર્મ એ બંને જુદાં નથી, એમ જ તમે સમજો. જેમ શીતળતા છે એ જ હિમરૂપ છે અને હિમ છે તો શીતળતારૂપ છે, તેમ કર્મ (પુરુષજન્ય હોવાથી) પુરુષરૂપ છે અને પુરુષ (કર્માનુસાર જન્મ લેવાથી અને કર્મને આધીન હોવાથી) કર્મરૂપ છે. દૈવ, કર્મ, નર (પુરુષ) આદિ સર્વ ચેતનતત્ત્વના સ્ફુરણરૂપી રસના એક તરહના પર્યાયશબ્દો છે; પરંતુ તેઓ કાંઈ ચેતનસત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નથી. ચેતનતત્ત્વ સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણને લીધે જગતરૂપી અંકુરના બીજરૂપે બની જાય છે અને જો તે સ્ફૂર્તિથી રહિત હોય, તો બીજભાવને પ્રાપ્ત થતું નથી. અંકુરની સર્વ શોભા સૂક્ષ્મરૂપે બીજની અંદર રહેલી હોવાથી એ બીજ અંકુરરૂપ છે, એમ કહી શકાય છે. ચેતનતત્ત્વ અનંત છે અને એક મહાસમુદ્રની પેઠે સર્વત્ર ભરપૂર છે. તેનો એવો સ્વભાવ જ છે, કે દેશ-કાળ આદિના ક્રમને અનુસરી, કોઈક ઠેકાણે તે સ્ફૂર્તિમાન થઈ જાય છે અને કોઈક ઠેકાણે તે સ્ફુરણથી રહિત કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ રહે છે. ચિદાત્માનું સ્ફુરણ ખરી રીતે કારણરૂપ નહિ હોવા છતાં વાસનાના યોગે બીજભાવને પામી જઈ આ જગતમાં દેહ આદિરૂપ અંકુરોની હારોને પેદા કરવામાં કારણરૂપ બને છે. ઘાસ, વેલા, ઝાડીઓ વગેરેનાં જુદાં જુદાં બીજોની અંદર પણ વ્યવસ્થાથી અંકુર આદિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની જે કાંઈ શક્તિ રહી છે, તેનું પણ બીજ ચિદાત્માનું સ્ફુરણ જ છે અને એ ચૈતન્યના સ્ફુરણ-

તું બીજું કશું જુદું બીજ નથી. જેમ અગ્નિનો અને ગરમીનો ભેદ નથી તેમ બીજ અને અંકુરનો વસ્તુતઃ ભેદ નથી. બીજ છે તે જ (બીજની અંદર સૂક્ષ્મરૂપે અંકુર રહેલો હોવાથી) અંકુર-રૂપ છે એમ તમે સમજો. તેમ જ પુરુષને પણ (કર્મ જ જન્મ આપનાર હોવાથી) કર્મરૂપ જ તમારે જાણવો જોઈએ. જેમ જળ પોતાની અંદર સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કોમળ અને કઠિન એવા અનેક પરપોટાઓને પ્રકટ કરે છે, તેમ જમીનની અંદર ચેતનસત્તા જ સ્ફુરણને પ્રાપ્ત થઈ જઈ વડ વગેરે સ્થાવર પદાર્થોના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતનતત્ત્વ વિના અત્યંત કોમળ પૃથ્વીતળમાંથી વજ્રના એવા દૃઢ અંકુરોને કોણ ઉત્પન્ન કરી શકે? અથવા તો શાખા-થડ આદિને ઉત્પન્ન કરવાને કોણ સમર્થ થાય? જેમ લતાઓની અંદર રહેલો રસ પુષ્પ—ફળ આદિને ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી રીતે પ્રાણીઓના વીર્યરૂપ રસની અંદર રહેલી ચેતનસત્તા (શુક્ર—શોણિત દ્વારા) ચોતરફ પ્રસરી રહેલા આ જંગમ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ચેતનસત્તા અત્યંત બળવત્તર છે અને તે જો સર્વની અંદર રહેલી ન હોય, તો પછી દેવતાઓ, દૈત્યો તથા રાજાઓને ઉત્પન્ન કરી શકવાને બીજું કોણ સમર્થ થાય? ચેતનતત્ત્વમાં સ્ફુરણ ઊઠવું એ જ સચરાચર સર્વ વસ્તુઓનું આદિબીજ છે અને એ ચિત્સ્ફુરણનું બીજું બીજ છે નહિ. બીજ અને અંકુરનો તથા ક્રિયા, પુરુષ અને કર્મનો, તેમ જ તરંગ, ઊર્મિ અને વીચિ* એમનો (નામમાત્ર વિના) બીજો કશો ભેદ નથી. જે પુરુષની બુદ્ધિમાં બીજ અને અંકુરની પેઠે એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ રહેલ પુરુષ અને કર્મ એ બંનેનો તથા બીજ અને અંકુરનો પરસ્પર ભેદ ભાસ્યા કરે છે, તે વિદ્વત્તાના ડોળઘાલુ મહાપુરુષ—પશુને સદાકાળ (દૂરથી જ) નમસ્કાર હો! ચૈતન્યઆત્માનું સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ વાસનાના યોગે જન્મના બીજરૂપ થાય છે અને તેની અંદર રહેલો વાસનારૂપી રસ જ અંકુરને પ્રકટ કરે છે; માટે વાસનારૂપી રસને જ તમે અસંગરૂપી અગ્નિ વડે બાળી નાખો. કર્મ કરવામાં આવે, પરંતુ શુભાશુભ કાર્યોમાં મન ડૂબી ન જાય અને નિર્લેપ જ રહે, તેને વિદ્વાનો અસંગ કહે છે; અથવા તો વાસનાને જ નિર્મૂળ કરી નાખવી, એ અસંગ કહેવાય છે; માટે હરકોઈ યુક્તિ વડે પોતાની અંદર વાસનાને દૂર કરનાર એ અસંગરૂપી વાસનાક્ષયને સિદ્ધ કરો. પુરુષ-પ્રયત્નને લીધે ઘણો લાંબો કાળ અભ્યાસ કરવાથી રાજયોગવાળી કે હઠયોગવાળી જે કોઈ યુક્તિ વડે વાસનાક્ષય સહેલાઈથી થઈ શકે એમ તમને જણાતું હોય, તે જ યુક્તિથી તમે વાસનાને નિર્મૂળ કરી નાખો, એ જ ખરો કલ્યાણનો માર્ગ છે. વાસનાથી રહિત થઈ, એક પોતાના આત્મામાં જ તલ્લીન રહેવું એ પરમમંગલરૂપ છે. પુરુષ પ્રયત્ન વડે અથવા તો જેવી રીતે અહંકારનો નાશ કરવાનો ઉપાય તમે જાણતા હો તેવી રીતે તમારામાં રહેલા અહંકારરૂપી અંશને જ તમે દૂર કરી નાખો, એટલે એ ખરેખર વાસનાક્ષય જ છે. વાસનાક્ષય એ નિરહંકારપણાનું નામ છે. એ નિરહંકારપણું પ્રાપ્ત કરીને સંસાર તરી જવા માટે પુરુષાર્થ વિના બીજો કશો પણ ઉપાય નથી. આ જગતની અંદર ચિદાત્માની સત્તા જ સર્વના આદિકારણરૂપ છે. અંકુરરૂપ પણ તે છે, બીજરૂપ પણ તે છે, કર્મરૂપ પણ તે છે, પુરુષરૂપ પણ તે છે અને શુભાશુભ દૈવરૂપ પણ એ જ છે. આદિકાળમાં ચેતનસત્તાથી જુદું બીજ પણ નથી, અંકુર પણ નથી, પુરુષ પણ નથી, કર્મ પણ નથી અને દૈવ આદિ પણ કશું તેનાથી જુદું નથી, કેવળ ચેતનસત્તા જ એવી રીતે વિવર્તરૂપે ઉદય પામી રહી છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! બીજ પણ નથી, અંકુર પણ નથી, કર્મ પણ નથી અને પુરુષ પણ નથી; એક શુદ્ધ ચેતન-સ્વરૂપ જ સત્ય છે અને તે વેશધારી નટની જેમ દેવ-દાનવોના વેષો વડે સુંદર રૂપવાળો બની જાય, તેમ એ પરમ તત્ત્વ જ કર્મ-પુરુષ આદિ

* આ ત્રણેય પર્યાય શબ્દ છે.

નાના પ્રકારનાં નામો ધારણ કરી લઈ વિવિધરૂપે બની રહેલ છે અને કેવળ વાણીના વિલાસરૂપે જ છે. હે નિષ્કલંક રામચંદ્રજી! ઉપર પ્રમાણે તમે અતિ દૃઢ નિશ્ચય બાંધી પુરુષ અને કર્મ એ સંબંધી વિચારોને અને શંકાઓને છોડી દઈ વાસનાઓથી અને સર્વ સંકલ્પોથી રહિત બની જાઓ અને તમારી ઈચ્છામાં આવે તેમ (વ્યવહારદશામાં કે સ્થિતિમાં) સુખથી ચિદાત્મારૂપે થઈ રહો. હે રામચંદ્રજી! સર્વ ઈચ્છાઓને શાંત કરી દઈને અને શંકાઓને પણ મૂકી દઈને કેવળ શુદ્ધ પરમાત્મામાં જ આત્મભાવના રાખી તમે વર્ણ અને આશ્રમને યોગ્ય કાર્ય કરતા રહો અને શાંતિ વડે સુશોભિત બનીને એક આત્મસુખમાં જ શાંત થઈ તમે ભયથી રહિત અને પૂર્ણકામ થઈ રહો. ૧—૩૩

प्रशांतसर्वेच्छमशंकमच्छचिन्मात्रसंस्थोऽखिलकार्यकारी। आत्मैकरामः परिपूर्णकामो भवाभवो राम शमाभिरामः ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'શંકાતત્ત્વ સિદ્ધાંતપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો*

પ્રાપ્ત વ્યવહાર કરતા રહી સ્વરૂપસ્થિતિમા રહેવાનો ઉપદેશ

वसिष्ठ उवाच

नित्यमंतर्मुखस्तिष्ठ वीतरागो विवासनः । चिन्मात्रममलं शांतं कर्म सर्वत्र भावयन् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: વાસનાથી રહિત અને વીતરાગ થઈ જઈને, તેમ જ યથોચિત કર્મ કરતા રહીને શાંત અને શુદ્ધ કેવળ એક ચિન્માત્ર પરમતત્ત્વની જ તમે ભાવના રાખો અને નિત્ય અંતર્મુખ થઈ રહો. તમે વિવેકી છો, સુખદુઃખ આદિમાં તથા શત્રુ—મિત્ર આદિમાં સમાનતા રાખનારા છો, શાંત છો, સદાકાળ એકસરખી રીતે જ આનંદવાળા છો અને પરબ્રહ્મની પેઠે સર્વત્ર એકસરખાપણાથી પોતાના વિશાળ સ્વરૂપને વિસ્તારી રહેલા છો. તમે આકાશના જેવા સ્વચ્છ અને નિર્મળ થઈ જાઓ અને માત્ર ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વમાં જ દૃઢ સ્થિતિ રાખો. પ્રારબ્ધયોગે નાની કે મોટી વિપત્તિઓ આવી પડે, મહાઘોર સંકટોરૂપી ખાડાઓમાં જઈ પડાય, શોકને પ્રાપ્ત થવું પડે, તો એ સર્વ બાબતમાં તમારે પોતાની અંદરના (વિવેકના બળથી) દુઃખી થવું નહિ. પરંતુ બહાર દેશની રીતિને અનુસરી ભલે ક્રમ પ્રમાણે આંસુ લાવવાં, રોવું કે રાડો પાડવી. વળી પુષ્પમાળા—ચંદન–વનિતા આદિ ભોગોનાં સુખો શીત—ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વધર્મવાળાં છે, તેનું પણ તમે અંદર નિર્વિકાર રહી બહાર સુખથી સેવન કરો. મનોહર સ્ત્રીઓના સમાગમોમાં, મોટા ઉત્સવોમાં અને કોઈ ચડતીના સમયમાં, અંદર ચિત્તને શાંત અને નિર્વિકાર રાખી વાસનાઓથી ભરેલા અજ્ઞાની મૂઢ પુરુષોની પેઠે તમે બહાર આનંદવાળા થઈને રહો. દાવાનળ જેમ સૂકા ઘાસને બાળી મૂકે છે, તેમ તમે દંડવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષોને મૂઢ પુરુષની જેમ યુદ્ધ આદિ કાર્યોમાં યમને દ્વાર મોકલી દો. વાસનાવાળા મૂઢ પુરુષોની પેઠે જ તમે ક્રમ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલાં (ધર્મથી અવિરુદ્ધ) ધન કમાવાનાં કાર્યો કરવામાં કશો ખેદ નહિ લાવતાં બગલાની પેઠે ધનનું ચિંતન અને ઉપાર્જન કરો. હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા રામચંદ્રજી! વરસી જઈ હલકાં પડી ગયેલાં વરસાદનાં વાદળાંને પવન જેમ નિર્મૂળ કરી નાખે છે, તેમ તમે પણ વાસનાઓના દાબથી દબાયેલા મૂઢ પુરુષોની પેઠે બળાત્કારથી સર્વે શત્રુઓને નિર્મૂળ કરી નાખો. બહાર વાસનાઓના દાબ વડે દબાયેલા મૂઢ પુરુષના જેવી સ્થિતિમાં રહી, અંદર ચિત્તને કેવળ પોતાના આત્મામાં જ રમતું રાખી તમે દયા કરવાલાયક દીન પુરુષો તરફ અને મહાત્માઓ તરફ ઉદાર દિલના થજો. અને પોતાની સ્તુતિ પોતાને મોઢેથી ન કરતાં

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં વસિષ્ઠજી રામચંદ્રજીને યથાપ્રાપ્ત વ્યવહારને અનુસરી ચાલવાનું બતાવશે; અને પોતાના સ્વરૂપમાં સદાકાળ સ્થિતિ રાખવાનો ઉપદેશ કરશે.

તમે ધીરતાનો આશ્રય પકડજો. હર્ષ થવાના પ્રસંગમાં તમે હર્ષિત થાઓ અને દુ:ખના પ્રસંગમાં દુ:ખિત થાઓ. દીન મનુષ્યો પર દયા કરતા રહો અને વીર પુરુષોને વિષે વીર્યવાન થાઓ. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! પોતાના આત્મામાં જ ચિત્ત રાખી રહેવાથી અંતર્મુખપણાને લીધે સદાકાળ આનંદમાં રહી, શાંતિ વડે ઉદારતાનો આશ્રય કરી, (અસંગપણાથી) તમે જે કાંઈ કર્મ કરશો તેના તમે કર્તા નથી એમ સમજો. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! શુદ્ધ આત્મભાવના વડે નિરંતર ચિત્તને અંતર્મુખ કરી દઈ, તમે મનની સ્થિતિ કેવળ પરમાત્મામાં જ રાખશો, તો હું ધારું છું કે તમારા ઉપર પડેલી વજ્રની ધારા પણ બૂઠી થઈ જશે. સંકલ્પની કલ્પના વિનાના પોતાના હૃદયાકાશમાં રહેલા આત્મસ્વરૂપમાં જ પોતાની મેળે જે સ્થિર થઈ રહે છે, તેવો આત્માની અંદર રમી રહેલો વિવેકી પુરુષ ખરેખર મહેશ્વર જેવો છે. એ આત્મતત્ત્વને શસ્ત્રો ભેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, જળ ભીંજવી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી. અજરામર અને અજન્મા, એવા પોતાના આત્મારૂપી સુંદર અને દૃઢ સ્થંભના અવલંબનથી તમે મંદિરની પેઠે અચળ થઈ રહો. જગતરૂપી વૃક્ષના અનેક પદાર્થોરૂપી પુષ્પોના સુંદર સુગંધના જેવી સારરૂપી અચળ બ્રહ્મસત્તાનો આશ્રય કરી, વૃત્તિને બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી નહિ ખસવા દેતાં અંતર્મુખ જ રાખી તમે સુખથી જીવન્મુક્ત થઈ રહો. જીવન્મુક્ત પુરુષો ભલે બહાર વ્યવહારનાં કામકાજ કર્યા કરતા હોય છતાં જેમ પથરામાં (જડપણાને લીધે) વાસનાનો ઉદય ન થાય, તેમ તેમની ચિત્તવૃત્તિના નિરંતર અંતર્મુખપણાને લીધે તેમનામાં વાસનાનો ઉદય જ થતો નથી. તમે સર્વ વ્યવહાર સંબંધી કામકાજ કરતા રહેજો, પણ કાચબાના અંગની પેઠે અંદર અને બહાર કોઈ જગ્યાએ વૃત્તિને નહિ પસારી દેતાં સંકુચિત કરી દેજો. તેમ જ ફરી વાર ચિત્ત પદાર્થો તરફ ફેલાઈ ન જાય તેવું આત્માકાર અને કેમ જાણે નિદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયું હોય તેવું સંકલ્પ વિનાનું કરજો. અંદર સંકલ્પ વિનાનું અને બહાર કેમ જાણે સંકલ્પવાળું હોય તેમ દેખાવ આપનારા અર્ધા જાગતા બાળકની પેઠે સંકલ્પ અને અનુસંધાન વિના સ્વાભાવિક રીતે જ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિવાળા ચિત્ત વડે તમે (નિ:સંકલ્પપણે જ) કાર્ય કરતા રહો. બાળક અને મૂંગાં પ્રાણીઓ વગેરે બહાર નહિ સમજતાં હોય એવાં દેખાય છે; છતાં અંદર બધું સમજે છે, તેમ તમે પણ અંદર સર્વ વાત સમજતા રહી, વાસનાઓને છોડી દઈ પ્રારબ્ધથી આવી પડેલાં કરવા લાયક કાર્યો કરશો, તો આકાશની પેઠે તમારા ચિત્તને જરા પણ લેપ લાગશે નહિ. નિર્વિકલ્પ સમાધિની અંદર સંકલ્પોવાળી સર્વ પ્રકારની વૃત્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, જે કેવળ જ્ઞાનમય છે. તેના અભ્યાસને લીધે નાશ પામેલા અને બળી ગયેલા લૂગડાના આકારની જેમ માત્ર આભાસરૂપે બહાર કાંઈક (આવશ્યક વ્યવહાર માટે) પ્રસરી રહેનાર પણ અંદર મહાસુષુપ્તિને (અત્યંત ક્ષયને) પામી ગયેલા ચિત્ત વડે તમે સર્વ સંતાપથી રહિત થઈ આનંદઘન થઈ રહો. હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! સંકલ્પરૂપી કલંક વિનાની અને જ્ઞાનને લીધે ચિત્તનો ક્ષય થતાં ઉદય પામેલી શુદ્ધ આત્મસત્તામાં જ તમે સ્થિર થઈ રહી કાર્ય કરો કે ન કરો એ બંને સરખું જ છે. તમે જાગ્રત અવસ્થામાં વ્યવહાર કરજો, હાલવાચાલવાપણું કરજો, છતાં સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે અત્યંત લયને પામી ગયેલી (નિ:સંકલ્પ) વૃત્તિ વડે તમે કોઈ પદાર્થને પ્રિય ગણી પકડશો નહિ, તેમ કાંઈ પદાર્થને તજશો નહિ. તમે જો જાગ્રત અવસ્થામાં પણ સ્થૂલદેહ અને સૂક્ષ્મદેહરૂપી ઉપાધિનો લય કરીને, સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જેવા નિર્વિકલ્પ થઈને રહેશો, તો એ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં પણ (અજ્ઞાનરૂપી આવરણના અભાવને લીધે) તમે જાગતા જ છો એમ સમજજો. આમ જાગ્રત તથા સુષુપ્તિને જુદી પાડનારાં અજ્ઞાન અને તેનાં કાર્યોને જ્ઞાન વડે બાધ થઈ જતાં તથા એ બંને અવસ્થાનું

એક આત્મતત્ત્વરૂપપણું થઈ જતાં સર્વના, અવધિરૂપ જે ચિન્માત્ર પરમતત્ત્વ અવશેષ રહે તે તમે પોતે જ છો. આ પ્રમાણે ધીરેધીરે અભ્યાસ કરતા રહી અનાદિ અને અનંત એવા અદ્વિતીય પરમપદને તમે પ્રાપ્ત થાઓ અને એ પરમપદ સર્વ વસ્તુમાત્રથી વિલક્ષણ તથા લોકોત્તર છે. જગતનું અવસ્તુપણું હોવાથી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં જગત અને પરમાત્મા એ બંનેનું દ્વૈતપણું કે અદ્વૈતપણું એકે સંભવતું નથી. આવો નિશ્ચય બાંધી તમે આકાશના જેવું વિશાળ અને નિર્વિકાર હૃદય રાખી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાઓ.

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી ! જો આપ કહો છો તેવી રીતે હોય (અહંકાર આદિ કાંઈ ન હોય,) તો 'હું' એવા વ્યવહારના આધારરૂપ તમે પોતે કે જે વસિષ્ઠઋષિ એવા નામને ધારણ કરી રહ્યા છો, તે શી રીતે બેઠા છો ?

વાલ્મીકિ બોલ્યા : રામચંદ્રજી ઉપર પ્રમાણે કહેતા હતા, તેટલામાં વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળા શ્રીવસિષ્ઠઋષિ અર્ધો મુહૂર્ત સુધી મૌન ધારણ કરી રહ્યા. વસિષ્ઠજીએ એવી રીતે મૌન ધારણ કર્યું તેથી સભામાં બેઠેલ સર્વ મહાજન 'આનો હેતુ શો હશે ?' એવા સંશયરૂપી મહાસાગરમાં ડૂબી ગયું. આથી રામચંદ્રજીએ ફરી વાર કહ્યું કે, 'આપ મારી પેઠે આ સંબંધમાં કેમ મૌન ધારણ કરી રહ્યા છો ? આ જગતમાં શિષ્યનો એવો કોઈ તર્ક હોઈ શકતો નથી કે જે આપ જેવા વિદ્વાન મહાત્મા ગુરુઓને જવાબ દેવામાં કઠણ પડે.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિષ્પાપ રામચંદ્રજી ! હું કશું બોલતો નથી, તેથી આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર અશક્ય હોવાથી મને કશી યુક્તિ સૂઝતી નથી, એમ તમારે સમજવાનું નથી; પરંતુ તમે પૂછેલા પ્રશ્નના જવાબમાં માત્ર મૌન જ પરમ અવધિરૂપ હોવાથી એ મૌન જ મેં તમારા પ્રશ્નના જવાબરૂપે બતાવ્યું છે, એમ સમજવાનું છે. પ્રશ્નકર્તા પુરુષો બે જાતના હોય છે; એક જ્ઞાની અને બીજો અજ્ઞાની. તેમાં અજ્ઞાની પુરુષને અજ્ઞાનકોટિમાં રહી જવાબ આપવો અને જ્ઞાનીને જ્ઞાનકોટિમાં રહી જવાબ આપવો, હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી ! આટલા કાળ સુધી તમે પરમપદને નહિ ઓળખેલું હોવાથી વિકલ્પોવાળા ઉત્તરો આપવાને પાત્ર હતા; પરંતુ હમણાં તમે તત્ત્વજ્ઞ થયા છો અને પરમપદમાં શાંત છો; માટે તમને હવે પ્રસિદ્ધ રીતે વિકલ્પવાળો ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી. હે વક્તાઓમાં મહાશ્રેષ્ઠ સુશીલ રામચંદ્રજી ! જેમ જાળિયામાંથી પડતો તડકો ત્રસરેણુઓ વડે વીંટાયેલ હોય છે, તેમ સૂક્ષ્મ અર્થવાળો હોય કે વિશેષ અર્થવાળો હોય, થોડો હોય કે અધિક હોય, પણ વાણીનો જે વિષય (વ્યવહાર) છે, તે સર્વ અભાવ કાંઈ અસાધારણ ધર્મને લીધે અવિચ્છેદ (પોતાનું બીજાનાથી ભિન્નપણું), સંખ્યા (એક બે આદિ) અને ભૂત-ભવિષ્ય આદિ કાળ વગેરે કલ્પનાઓરૂપી કલંક વડે વીંટાયેલ છે. હે રમણીય રામચંદ્રજી ! તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને કલંકવાળો ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી. (વાણીનો સર્વ વ્યવહાર ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કલંકવાળો હોવાથી) કલંક વિનાની કોઈ વાણી જ નથી અને તમે અત્યંત તત્ત્વજ્ઞ છો. તમારા જેવા વિવેકી અને તત્ત્વવેત્તા શિષ્યને મારે યથાર્થ કહેવું જોઈએ અને યથાર્થ વાત તો અંતથી રહિત કેવળ કાષ્ઠના જેવું મૌન જ છે, એમ વિવેકી પુરુષોનું સમજવું છે. બ્રહ્મતત્ત્વ પરમપદરૂપ છે અને તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયા પહેલાં શિષ્યોને ઉપદેશ દ્વારા બોધ કરવા માટે અજ્ઞાનને લીધે વાણીના વિષયરૂપે કલ્પી લેવામાં આવે છે. બાકી વિચાર વડે એ પરમપદનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે, તો એ તત્ત્વવાણીનો વિષય જ નથી, એમ વિવેકીઓ કહે છે. આથી તેમાં મૌન રાખવું જ ઉચિત છે. આ કારણે તત્ત્વવેત્તા એવા તમને મેં તમારા એ પ્રશ્નનો મૌનરૂપ જ સુંદર ઉત્તર આપેલો છે. હે પ્રિય રામચંદ્રજી ! પુરુષ દિનરાત ચિત્તના અનુસંધાનને લીધે જેને રૂપે થઈ રહ્યો હોય તેવું

જ બોલે છે; તો જે તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વડે અનુભવમાં આવે છે અને નિર્વિકલ્પ છે, તે બ્રહ્મતત્ત્વરૂપ જ હું થઈ રહ્યો છું અને એ પરમપદ વાણી વડે અગમ્ય છે. જે પુરુષ વાણી વડે અગમ્ય (અવાચ્ય) એવા પરમપદમાં રહ્યો હોય તે વાણીરૂપી મેલને કેમ ગ્રહણ કરે? એ અવર્ણ્ય પરમતત્ત્વ વિષે વાણી વડે હું કશો વ્યવહાર કરી શકતો નથી; કેમ કે વાણી તો અનેક કલ્પનાઓરૂપી કલંકોવાળી છે.

રામ બોલ્યા : અભાવ અને બીજાથી જુદાપણું વગેરે જે જે દોષો વાણીના વિષયમાં આપ બતાવી ગયા, તે સર્વ દોષભાગ ઉપર કાંઈ લક્ષ્ય ન રાખતાં (ભાગત્યાગ વડે) આપ કોણ છો તે કહો?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રજી! જો એમ જ (તમારે જાણવાનો વિચાર) હોય, તો પછી તમે કોણ છો, હું કોણ છું અથવા જગત શું છે? ઈત્યાદિ સર્વ બાબતનું યોગ્ય સ્વરૂપ તમને કહું, તે તમે સાંભળો. હે પ્રિય રામચંદ્રજી! (આ તમારા જોવામાં આવતો) હું પોતે જડ દેહાદિ દૃશ્યવર્ગથી રહિત, સર્વ કલ્પના વડે અગમ્ય, નિર્વિકાર શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છું. માત્ર હું એક જ સ્વચ્છ ચિદાકાશરૂપ છું એમ નથી; પરંતુ તમે પણ એ ચિદાકાશરૂપ છો અને આ આખું જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે; તેમ જ જે કાંઈ છે તે સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે. હું શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું અને મારા પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનમય સ્વરૂપમાં મારા આત્માથી જુદું એક અણુમાત્ર પણ બીજું કાંઈ છે, એમ હું કહી શકતો નથી; કેમ કે હું સાવ ભેદદૃષ્ટિથી રહિત જ છે. શિષ્યોના મોક્ષ માટે અને તેમના સંદેહને દૂર કરવા સારુ તથા પ્રતિવાદીઓને જીતવા માટે ઉદ્યમ કરનારા વિદ્વાન પુરુષોએ શ્રુતિયુક્ત આદિ પ્રમાણો વડે પોતાના પક્ષને મજબૂત બનાવી ખરી રીતે મિથ્યા હોવાથી બાધિત થઈ ગયા છતાં પણ અધ્યારોપદૃષ્ટિએ એક માત્ર અહંકાર (કે જે જીવભાવ, જગદભાવ ઈત્યાદિના મૂળરૂપ છે તો)ને અનેકરૂપે ફેલાવી દઈ અનેક શાખાઓવાળો બનાવી દીધો છે. જીવતો હોય અને વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય છતાં વિવેકને લીધે શાંત રહી શબના જેવું નિર્વિકાર અને નિઃસંકલ્પ થઈ રહેવું એ સ્થિતિને જ વિદ્વાનોએ પરમપદરૂપ કહેલી છે. એ પરમપદની અંદર બહારનાં (ચક્ષુ આદિ) અને અંદરનાં (ચિત્ત આદિ) સર્વ સાધનોનો ઉપરામ થઈ જાય છે અને તેને લીધે જ 'હું કર્તા છું' કે 'ભોક્તા છું', એવો કશો અહંકાર પણ રહેતો નથી; તેમ જ પોતાની આત્મસત્તાથી જુદું બીજું કાંઈ પણ જણાતું નથી. વળી એ પરમપદ સુખદુઃખથી રહિત છે, શાંત છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે ભરપૂર છે અને નિરતિશય આનંદરૂપ છે. હું અમુક નામરૂપવાળો છું એવો અહંકાર થવો એ જ મોક્ષના અભાવરૂપ છે; તો પછી એ અહંકાર વડે મોક્ષનો અનુભવ થવાની વાત શી રીતે ઘટે? અહંતાને કાયમ રાખી તે વડે જ મોક્ષનો અનુભવ કરવાની વાત તો જન્મથી આંધળા માણસને ચિત્ર બતાવવા જેવી અસંભવિત છે. પોતાના સ્વરૂપની અંદર અહંકાર—પ્રાણ આદિનું હલનચલન થયા કરો કે ન થાઓ; પરંતુ પોતે જડ નહિ છતાં, કૂટસ્થપણાથી (સાક્ષીભાવથી) જડ પથ્થરની પેઠે અચળ થઈ રહેવું એ જ પરમ નિર્વાણરૂપ છે, એમ સમજો; કેમ કે એ પદ નાશ આદિ સર્વ વિકારથી રહિત છે. જેમ પોતાના ચિત્તમાં થઈ આવતું ઘટાદિ વસ્તુનું સ્ફુરણ પોતા સિવાય બીજાથી નથી જણાતું, તેમ એ પરમસ્થિતિ બીજાથી જાણી શકાતી નથી; પરંતુ લોકેષણાથી રહિત થઈ રહેલા વિવેકી વિરક્ત પુરુષને પોતાને જ તે અનુભવમાં આવે છે. એ સ્થિતિમાં 'હું' એવો ભાવ કે 'તમે' એવો ભાવ એ કશું રહેતું નથી; તેમ નિરહંકારતા પણ રહેતી નથી અને બીજું કાંઈ છે એવો ભાવ પણ નથી રહેતો. માત્ર એક કૈવલ્ય જ બાકી રહે છે. એ કૈવલ્ય નિર્વિકાર છે, નિર્વાણરૂપ છે અને પરમમંગલમય છે. વિવેકીઓ કહે છે કે શુદ્ધ ચિદાત્મા ચિત્ત દ્વારા બહિર્મુખ થાય છે

ત્યારે તેમાં જડ દૃશ્યમાં રહેલી ક્રિયા દેખાય છે. અને એ જ જન્મ—મરણના હેતુરૂપ છે, બંધનકારક છે તથા મહાકલેશ આપનાર છે. એ શુદ્ધ ચિદાત્મા ચિત્ત દ્વારા બહિર્મુખ ન થાય અને જો એ અંતર્મુખ જ રહે, તો તેમાં જડ દૃશ્યમાં રહેલી ક્રિયા દેખાતી નથી. એ સ્થિતિ મોક્ષરૂપ છે, શાંત છે, અક્ષય છે અને પરમપદરૂપ છે. દિશા, કાળ આદિ વડે પરિમાણમાં નહિ આવનાર નિર્વિકાર શાંત પરબ્રહ્મ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ વડે સર્વત્ર રહેલ છે, તેમાં અન્યથી પ્રકાશ લેતો જડ દૃશ્યવર્ગ જુદો સંભવતો જ નથી તો પછી કોણ કોનો પ્રકાશ કરે અને શી રીતે કરે? હે નરપતિઓ! સ્વપ્નની અંદર દેખાતા દૃશ્યપ્રપંચમાં તે તે વાસનાને અનુસરી ચિદાત્મા સ્ફુરી આવતો સંકલ્પ, ચિદાત્માથી જુદો ન છતાં કેમ જાણે જુદો હોય તેમ દેખાય છે. તેવી રીતે જાગ્રતમાં પણ પોતાના આત્મા જ બહિર્મુખ થતાં કેમ જાણે દૃશ્યપ્રપંચરૂપે જુદો થઈ રહ્યો હોય એમ ભાસે છે. મન, બુદ્ધિ વગેરે સર્વ ચિદાત્મા સાથે એકરસરૂપે રહેલ હોવાથી ચૈતન્યરૂપ છે; પરંતુ મન, બુદ્ધિ, આદિ નામરૂપની ઉપાધિ સાથે જોડી દેતાં તે જડ જણાય છે. બહાર અને અંદર સર્વત્ર સરખી રીતે ચિન્માત્ર એક પરમતત્ત્વ રહેલું છે અને તે ભેદથી રહિત છે, તો પછી તેમાં વળી ભેદબુદ્ધિ શા માટે વ્યર્થ અનર્થ કરવા માટે સ્વીકારી લેવી? 'જો કોઈ દૃશ્યપદાર્થ છે જ નહિ તો પછી કેવળ ચૈતન્યમાં અને શૂન્યમાં શો ફરક છે,' એવી શંકા લાવવાની જરૂર નથી; કેમ કે એ બંનેમાં જે અંતર છે, તે વિવેકી અનુભવી પુરુષો જ જાણે છે, માત્ર એને વાણી વડે વર્ણવી શકાય તેમ નથી. જેમ અંધારામાં ઉઘાડી આંખે અતિ યત્ને જોવામાં આવે, તો સૂક્ષ્મરૂપ અને અસદ્રૂપ એવો કાંઈક અનિર્વચનીય આભાસ જોવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મની અંદર આ જગત કાંઈક અનિર્વચનીયરૂપે ભાસ્યા કરે છે. જો વાસનાથી રહિત થઈ અંતર્મુખ થઈ રહું, તો આ હું પોતે ચિદાકાશરૂપ જ છું. તમે પણ જો કશામાં વાસના નહિ બાંધો તો ચિદાકાશરૂપ જ છો. બીજા પણ કોઈ પુરુષ 'હું ચિદાકાશરૂપ છું' એવા નિશ્ચયવાળો હોય, તો તે જ્ઞાની જ છે. જોકે તે બહાર વ્યવહારમાં અજ્ઞાની જેવો જણાય છે, પરંતુ એ ચિન્મય છે અને તે પોતાની મેળે જ પોતાનાં દેહાદિ હોવા છતાં પણ કેમ જાણે કશું નજ જ હોય તેવો આત્મનિષ્ઠ અને મહાશાંત થઈ રહે છે. જીવોનો સંસારરૂપે ફેલાઈ રહેલો અવિદ્યારૂપી અગ્નિ સાક્ષીચૈતન્ય વડે રક્ષા કરાયેલા અજ્ઞાનરૂપી વાયુ વડે સળગે છે, છતાં '**अहं ब्रह्मास्मि**' એ મહાવાક્યને અનુસરીને જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે છેવટની આત્મસાક્ષાત્કાર વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામેલા અને સાક્ષીચૈતન્ય વડે રક્ષા કરાયેલા અજ્ઞાનવાયુ વડે જ તે શમી જાય છે. આવરણથી રહિત, સ્વયંપ્રકાશ અને નિરતિશય આનંદરૂપ એવા આત્મતત્ત્વમાં એકરૂપ થઈ રહેવાથી, અંદર જડ નહિ છતાં પણ બહાર ઠૂંઠાની પેઠે સંસાર સંબંધી સર્વ જ્ઞાનથી રહિત થઈ જઈ, દુઃખ વડે ક્ષોભ પામ્યા વિના કેવળ શાંત રહી એક આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું, એ જ મોક્ષ કહેવાય છે અને એ જ અક્ષયપદરૂપ છે. વિવેકનો ઉદય થતાં મનુષ્ય જ્ઞાની થઈ તત્ત્વવેત્તા અને જીવન્મુક્ત થાય છે અને અવિદ્યાનો ઉદય થતાં અજ્ઞાની બની જઈ પશુવૃક્ષાદિ અધમ યોનિઓમાં ભટકે છે. હું બ્રહ્મ અને આ જગત, એ સર્વ અવિદ્યારૂપી એક જાતનો ભ્રમ જ છે અને તે સાવ મિથ્યા છે. ઝીણી નજરથી જોવા માંડીએ તો દીવા વડે જેમ અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય, તેમ એ કશું નજરે પડતું નથી. સર્વ ઇન્દ્રિયોના સમૂહવાળો છતાં કશો સંકલ્પ નહિ કરનારો, બાહ્ય જ્ઞાનના અનુસંધાનથી રહિત અને શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ બહાર અને અંદર બ્રહ્મ સિવાય બીજું કશું અનુભવતો જ નથી. જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્નનો લય થઈ જાય છે, તેમ સમાધિ દશામાં જ્ઞાની પુરુષને માત્ર એક જ વાર જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તો સર્વ દૃશ્યજાળ પોતાના

આત્મામાં જ લીન થઈ ગયેલી હોવાથી તે સર્વ તેને પોતાના આત્મારૂપ જ જણાય છે. જેવી રીતે આકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે કાળાશ દેખાય છે, તેવી રીતે પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિ વડે જ પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો જોવામાં આવે છે. એનું કારણ ભ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી. જેમ આકાશ શ્યામ આદિ વર્ણોથી રહિત છે, તેમ પરમાત્મા પણ સર્વ દૃશ્યવર્ગથી રહિત છે. 'આ સર્વ દૃશ્ય મિથ્યા છે' એવી જે પુરુષની દૃઢ બુદ્ધિ હોય છે, તે પુરુષ સમસ્ત વાસનાઓવાળો જણાતો હોય તોપણ વાસના વિનાનો જ છે. હે મહાશય રામચંદ્રજી! જેમ સંકલ્પની અંદર સ્વપ્ન, માયા, ઈન્દ્રજાળ, આદિ અદ્‌ભુત ઠાઠ દેખાય છે, તેમ આ સંસાર પણ સંકલ્પની અંદર રહેલો એક અદ્‌ભુત ઠાઠ છે. પ્રત્યક્ષ દેખાતા સ્વપ્ન આદિ પ્રપંચમાં શી આસ્થા રાખવી યોગ્ય છે? તે જ પ્રમાણે આ સંસાર જોકે પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે, છતાં પણ તે સાંકલ્પિક છે, તો તેમાં શી આસ્થા રાખવી? કર્તા અને ભોક્તા એ બંનેનો અસંભવ હોવાથી દુઃખ પણ નથી, સુખ પણ નથી, પુણ્ય પણ નથી, પાપ પણ નથી અને કોઈનું કશું નાશ પણ પામતું નથી. સર્વ શૂન્ય નિરાલંબ ચૈતન્ય છે. અહંકાર મમતાના આધારરૂપે દેખાય છે અને તે પણ ભ્રાંતિ વડે દેખાતા બે ચંદ્રમાની પેઠે અને સ્વપ્નની અંદર દેખાતા નગરની પેઠે છે જ નહિ. સર્વ દ્વૈત-ભાવથી રહિત થઈ ગયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ભલે વ્યવહારમાં રહ્યો હોય, અથવા તો કાષ્ઠના જેવું મૌન ધારણ કરી કાષ્ઠ અને પાષાણની પેઠે સમાધિમાં અચળ થઈ રહ્યો હોય, પરંતુ સર્વથા તે બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન અને દેહ ઈત્યાદિમાં તાદાત્મ્યને પ્રાપ્ત થઈ-ને આ પરમ મંગળમય ચિદાત્મા અનેક પ્રકારના સ્વભાવો ધારણ કરે છે અને સંસાર સંબંધી અનેક અનર્થોથી ઘેરાયેલો છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; છતાં એ સર્વ વાતનું નિરાકરણ કરતાં એ ચિદાત્માનું દુઃખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપપણું અને અદ્વિતીયપણું અવશેષ રહે છે. એ સિદ્ધ કરવા માટે વેદાંતશાસ્ત્રમાં બતાવેલ અધ્યારોપ અને અપવાદનો આશ્રય કર્યા વિના બીજી કશી યુક્તિ નથી. વળી આત્મતત્ત્વ નિરતિશય આનંદ-રૂપ છે, નિર્વિકાર છે અને કૂટસ્થ છે, તેને ચંચળ અને પરિચ્છિન્ન એવા ચિત્તરૂપે થઈ જવામાં તથા દેહઇન્દ્રિય આદિ વડે અનેકરૂપે થઈ જઈ જન્મ—મરણાદિની ઘટમાળમાં ઘસડાવામાં પણ વિવર્તવાદ વિના બીજી કશી યુક્તિ ઘટતી નથી. હવે આ બધી વાત સ્વીકારવાને બદલે આત્માને અવયવી માનવા બેસીએ, તોપણ તે જડ અવયવો વડે બનેલ છે કે ચેતન અવયવો વડે એ વાત વિવાદની રહે છે. ગમે તેમ માનો, તોપણ એ અવયવોનો નાશ થતાં આત્માનો પણ નાશ થઈ જઈ કૃતનાશ* અને અકૃતાભ્યાગમ એ બે દોષ આવે છે; માટે વિવર્તવાદ જ ઘટિત લાગે છે. વળી એ આત્મતત્ત્વ જગતના કારણરૂપ છે અને તેને નિર્વિકાર તથા કૂટસ્થ માનવામાં આવે છે. તો એ ચિદાત્મા જગતની સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવામાં તેને અનુકૂળ સંકલ્પવાળા ચિત્તરૂપે બની જઈ, તેની પ્રવૃત્તિ કરાવી, પોતે નાના પ્રકાર-ના પ્રપંચરૂપે થઈ રહી, (વિરાટરૂપે) પૃથ્વી આદિ અવયવો ધારણ કરી અવયવી થઈ રહ્યા છે. આમ સિદ્ધ કરવામાં પણ અધ્યારોપ અને અપવાદ વડે યુક્ત એવા વિવર્તવાદનો આશ્રય કર્યા વિના બીજી કોઈ યુક્તિ નથી, માટે એ જ સર્વો-ત્તમ છે. બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે અને સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ છે. તેની અંદર જગત સંબંધી પદાર્થોના વિચિત્ર સ્વભાવોની સ્થિતિ સંભવતી નથી, તેથી સ્વભાવને જગતના હેતુરૂપ કહી શકાતો નથી, 'દૃશ્યનો અભાવ સિદ્ધ કરવા જતાં આત્માનું

* કૃતનાશ એટલે કરેલાં કર્મોનો નાશ અને અકૃતા-ભ્યાગમ એટલે નહિ કરેલાં કર્મોની પ્રાપ્તિ. શરીર સાથે જો આત્માનો પણ નાશ થાય તો તે સાથે તે જન્મનાં કરેલાં કર્મો ફળ મળ્યા વિના જ નાશ પામે અને બીજો જન્મ મળતાં નહિ કરેલાં કર્મોનું ફળ મળે; એ બે દોષ લાગુ પડે છે.

અસ્તિત્વ પણ રહી શકતું નથી' એવી કોઈ નાસ્તિક શંકા કરે, તો તે અહીં ઊભી રહેતી નથી; કેમ કે આત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરનાર નાસ્તિક પુરુષનો પોતાનો આત્મા સાબિત હોવાથી તેનો નિષેધ સંભવતો નથી. એ નાસ્તિક પોતાનાથી જુદા દેખાતા દૃશ્યના આત્માનો નિષેધ કરે છે, પણ કાંઈ પોતાના આત્માનો નિષેધ કરી શકતો નથી. હવે આત્મતત્ત્વ સર્વત્ર એક જ છે, તો પોતાનો આત્મા જ સર્વરૂપ છે. આમ દૃશ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ જઈ ગૂઢ રીતે આત્માનું અસ્તિત્વ જ કાયમ રહી જાય છે. વળી આધાર વિના નિષેધનો અસંભવ હોવાથી દૃશ્ય—દ્રષ્ટાનો નિષેધ કરવામાં પણ કાંઈ આધાર હોવો જોઈએ. જેની અંદર તેનો નિષેધ કરવામાં આવે એ આધાર જ આત્મા છે, એટલે દ્રષ્ટા અને દૃશ્યરૂપી ભેદદૃષ્ટિનો અસંભવ માની સર્વ નિષેધના અવધિરૂપ જે નિત્યતત્ત્વ છે તેને પણ સ્વીકારવાની જરૂર છે અને તે જ બ્રહ્મ છે. હે રામચંદ્રજી! તમે બ્રહ્મવેત્તાઓએ સેવેલા, કોઈથી હરી ન શકાય તેવા, નિર્વિકાર, શાંત, જન્મ આદિ ભાવવિકારથી રહિત, અક્ષય, મહામંગળમય, સર્વત્ર સમાન રીતે રહેલ અને નિત્યસિદ્ધ એવા પરમપદરૂપ થઈને રહો. પછી તમે વ્યવહારમાં બીજા લોકોની પેઠે ખાઓ, પીઓ અને ક્રીડા કરો તોપણ તમે મુક્ત જ છો; કેમ કે તમને દૃશ્યજાળનો કશો બંધ નથી. ૧—૭૮

शममलमहार्यमार्यजुष्टं शिवमजमक्षयमाश्रितं समं यत्। तदवितथपदं तदास्व शांतं पिब लल भुंक्ष्व भवानयं हि नास्ति ॥७९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ભાવનાપ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

જ્ઞાનદૃષ્ટિની સાધના

वसिष्ठ उवाच

**अहंतैव पराविद्या निर्वाणपदरोधिनी ।
तथैवान्विष्यते मूढस्तदित्युन्मत्तचेष्टितम् ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમપદની પ્રાપ્તિને રોકનારી અહંતા જ પરમ અવિદ્યારૂપ છે; એ અહંતાને કાયમ રાખી મૂઢ પુરુષો તે વડે જ પરમપદને શોધે છે, એ વાત ઉન્મત્ત ચેષ્ટાના જેવી (નિષ્ફળ) છે. અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ અહંકાર જ અજ્ઞાનનું એક ચિહ્ન છે, વિવેકી અને જ્ઞાનવાન શાંત પુરુષને 'અમુક તું અને અમુક મારું' એવો ભાવ જ રહેતો નથી. જે પુરુષ અહંતારૂપી મેલનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીને આકાશની પેઠે નિર્મળ અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે, તે મોક્ષપદને પહોંચી ગયેલો જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ દેહ રહે કે પડી જાય, તોપણ સદા તાપમાત્રથી રહિત અતિ શીતળ જ હોય છે. અહંતાનો નાશ થઈ જવાને લીધે વિવેકી પુરુષ જે નિર્મળતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા, પૂર્ણતા અને શીતળતાથી જેવો શોભે છે, તે નિર્મળતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા, પૂર્ણતા અને શીતળતા શરદઋતુના આકાશમાં, અચળ સમુદ્રમાં કે પૂર્ણચંદ્રના મધ્યમાં પણ હોતી નથી. જેમ ચિત્રની અંદર આલેખેલા યુદ્ધમાં પરસ્પર એકબીજામાં પ્રહાર કરનારાં સૈન્યનો ક્ષોભ નજરે જોવામાં આવે તથાપિ તે પ્રતિભાસમાત્ર જ છે—વાસ્તવ નથી, તેમ જીવન્મુક્ત વિવેકી પુરુષ વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય અને તેની અંદર વિકાર લાગતો હોય, તોપણ તે સદાકાળ સમાન સ્થિતિવાળો અને નિર્વિકાર જ રહે છે—તેની અંદર જે વ્યવહાર દેખાય છે, તે આભાસમાત્ર જ છે. જેમ બળી ગયેલ કપડાંના તંતુઓની રેખાઓનો સમૂહ કેવળ દેખાવમાત્ર જ છે, તેમ

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં જે દૃષ્ટિ વડે અહંકારાદિ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ નાના પ્રકારની ભ્રાંતિ શાંત થઈ જઈ, ધીર પુરુષ બ્રહ્મની અંદર સ્થિર થઈ રહે તે દૃષ્ટિ સાધવાની યુક્તિ બતાવવામાં આવશે.

વિવેકી જીવન્મુક્ત પુરુષની વાસના પણ તે પોતે પરબ્રહ્મ સાથે એકરસરૂપ થઈ જવાથી દેખાવમાત્ર જ છે, તેની એ વાસના વાસનારૂપ જ નથી. જેમ સમુદ્રના તરંગ આદિ વિભાગ જોકે જળથી જુદા જેવા લાગે છે, છતાં તે જુદા નથી પણ જલરૂપ જ છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષમાં વાસના આભાસમાત્ર જુદે રૂપે દેખાતાં છતાં પણ તેના આત્મસ્વરૂપથી જુદી નથી. જેમ સમુદ્ર ભલે ચપળ તરંગોવાળો હોય તોપણ તે આખો જળરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્મ ભલે દૃશ્ય પ્રપંચવાળુ હોય તોપણ તે બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ નથી. જે પુરુષ સુખદુઃખરૂપી તરંગો વડે અંદર કશો ક્ષોભ નહિ પામતાં બહાર ઉદાસીન (નિઃસ્પૃહ) અને શાંત થઈ રહે છે તથા સદાકાળ પ્રસન્ન રહ્યા કરે છે, તે મુક્ત કહેવાય છે. જેમ જળ પોતાની અંદર તરંગ આદિ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ ચિદાત્મા પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં અહંભાવની સૃષ્ટિરૂપે વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તો તેમાં વળી ભિન્ન ભિન્ન ભાવોની કલ્પના કેવી હોય? જેમ આકાશની અંદર ધુમાડાના ગોટાઓ બાઝી જઈ વાદળાંરૂપે થઈ જતાં તેમાં હાથી, ઘોડા, આદિ અનેક આકારો જેવી રચના દેખવામાં આવે છે, પરંતુ તે ધુમાડાથી જુદી નથી; તેમ પરમાત્માની અંદર અનેક સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવે છે, પણ તે પરમાત્માથી જુદી નથી. હે શ્રવણને માટે આવેલા વિવેકી શ્રોતાઓ! તમે કશો ખેદ કરશો નહિ. પણ એ ઉપદેશ પ્રમાણે આ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચ ચેતનતત્ત્વના વિવર્તરૂપ છે, એમ વિચાર દ્વારા દૃઢ સમજી લઈ, તમે એ દૃશ્યપ્રપંચનું કશું સ્વરૂપ જ નહિ દેખાવાથી વિલાસવાળા બની જઈ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ (આનંદમય) સ્થિતિ ભોગવો, કેમ કે મારા ઉપદેશ વડે તમે તત્ત્વજ્ઞ થયેલા છો. અંકુર પોતાની અંદર વૃક્ષ, પત્ર, ફળ આદિ ભાવને અનુભવે છે, તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાન વડે વીંટાયેલો અવિવેકી પુરુષનો આત્મા તો આકાશના જેવો અસંગ અને નિર્વિકાર છે, તોપણ પોતાની અંદર જ (અજ્ઞાનને લીધે) જગતને અને અહંકારને અનુભવે છે. જેમ ફરતાં ઉંબાડિયાંની જ્વાળામાં દંડ, ચક્ર આદિ આકાર ભ્રાંતિ વડે દેખાય છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે તે નથી અને જેમ વિધુર પુરુષના ચિત્ત વડે કલ્પાયેલી (મનોમય) સ્ત્રી મન વડે અનુભવમાં આવતાં છતાં પણ વસ્તુતઃ ખરી નથી, તેમ બહાર રૂપ આદિ વિષયની સત્તા અને અંદર મનની સત્તા અધિષ્ઠાનને લીધે જ સત્ય દેખાય છે. આમ અધિષ્ઠાનની સત્તાને લીધે દેખાતાં છતાંય તે ભ્રાંતિરૂપ હોવાને લીધે સત્ય નથી. હે દેવતુલ્ય શ્રોતાઓ! આ જગત જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, જે રીતે સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, જે રીતે પોતાનાં કાર્યો કરે છે, જે રીતે સુખ—દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે, જે રીતે તે નાશ પામી જાય છે અને જે રીતે તે દેશ-કાળ સાથે સંબંધ રાખે છે એ સર્વ મેં તમને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ આદિ પ્રકરણમાં યુક્તિપૂર્વક બતાવ્યું છે; તો તે પ્રમાણે વિચારી લઈ, એ સર્વ મિથ્યા છે એમ નિશ્ચય રાખી તમે સુખથી શાંત થઈ રહો. શાંત અને વિવેકી પુરુષ વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય, તોપણ ઇષ્ટ—અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થતાં તે શબની પેઠ કશા વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી કેમ કે તેનું ચિત્ત અંદર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું હોય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષની અહંતા એ આભાસમાત્ર હોવાથી મન અને વાસનાથી રહિત છે. તે પુરુષ જીવે ત્યાં સુધી આ જગતને અવલંબી રહે છે અને જગત તથા તેનો ભોક્તા જીવ એ બંને જ્યાં સુધી કાયમ રહે ત્યાં સુધી ચૈતન્યરૂપ જ છે, કેમ કે તેને પોતાને એ સર્વ ચેતનના વિવર્તરૂપ સમજાયાથી જરા પણ જડ અંશ દેખાતો નથી. આમ એ પરમપદરૂપ જ છે. જેમ અનેક વેચવાની વસ્તુઓને દેશાંતરમાં લઈ—દઈ આવવાનો બોજો ઉપાડવા માટે જ વહાણને સમુદ્રની અંદર દોરડાંથી વીંટવામાં આવે છે, તેમ જડ જગતમાં દેહ આદિ ભાવને આત્મીય બુદ્ધિ વડે ગ્રહણ કરી લેવાથી કેવળ દુઃખનો બોજો ઉપાડવા માટે જ મનુષ્યને મમતારૂપી પાશથી

બંધાવું પડે છે. જેમ ભૈરવજપ આદિથી મરી ગયા પછી મળવાનું સ્વર્ગાદિક પદ જીવતાને ન મળી શકે, તેમ અજ્ઞાનનો અનુભવ થવાથી જાણે ભયભીત થઈ રહેલી મોક્ષસત્તા પણ અજ્ઞાનીઃનો આશ્રય જ કરતી નથી. જે જે વસ્તુની સંકલ્પ વડે કલ્પના કરવામાં આવે છે, તે તે નાશવાળી જ છે. પરંતુ જ્યાં સંકલ્પની કલ્પના નથી પહોંચી શકતી તે જ સત્ય છે અને અક્ષય પરમપદરૂપ છે. બીજું કાંઈ પણ નથી અને હું પણ નથી, એવી ભાવના રાખી તમે સુખથી નિર્ભય રહો. જેમ અજ્ઞાની પુરુષ અમૃતને વિષરૂપ માને તોપણ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં તે અમૃતરૂપ જ છે, તેમ આ વાત જોકે અવિવેકી પુરુષને અયોગ્ય અને અસત્ય લાગે તેવી છે, છતાં વિવેકીઓને તો સત્ય અને યુક્ત જ લાગે છે. દેહથી માંડી ઠેઠ ચિત્ત સુધી આ આખા જડ શરીરને વિચારી જોઈએ તો તેમાં કોઈ જગ્યાએ 'હું' એવો ભાવ દેખાતો નથી; માટે 'હું નથી' એમ સમજવું એ વાત જ સત્ય છે. સર્વ ભેદબુદ્ધિથી રહિત થઈ ગયેલા જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં તત્ત્વવિચારને લીધે અહંકારનો ક્ષય કરનારું મુક્તપણું જ કેવળ ઉદય પામે છે, બાકી કાંઈ પણ નાશ પામી જતું નથી. હે મુમુક્ષુઓ છતાં અજ્ઞાની શ્રોતાઓ! મુક્તિ મેળવવામાં ભોગોના ત્યાગ, આત્મવિચાર અને મન-ઈન્દ્રિય વગેરેને નિગ્રહ કરવાનો પોતાનો પુરુષાર્થ એ ત્રણ સિવાયબીજા કશાનો ખપ પડતો નથી એમ નિશ્ચય કરી તમે સર્વ અનાત્મ વર્ગને છોડી દો અને કેવળ પોતાના આત્માનું જ તમે (તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા) શરણ લો. ઉપર પ્રમાણે અહંકાર સુધી સર્વ દ્વૈતભ્રાંતિને શમાવી દઈને મનને સર્વ વાસનામાત્રથી રહિત કરીને બ્રહ્મભાવરૂપે કરવું, તેને જ શ્રુતિઓ અને વિદ્વાનો મોક્ષ કહે છે, પરંતુ એવી સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વિના કદી પણ થતી નથી; અને તે તત્ત્વજ્ઞાન પણ જગતરૂપી ભ્રાંતિને પોતાના પેટમાં ધારણ કરી રહ્યું હોય, તો પરમાર્થરૂપ નથી, કેમ કે જગતની ભ્રાંતિ મિથ્યારૂપે પણ જ્યાં સુધી રહે, ત્યાં સુધી **नेह नानास्ति किंचन।** (નાના પ્રકારના ભેદો આત્મામાં કંઈ પણ નથી) ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ વડે એક અદ્વૈતમાં વિશ્વાસ બેસે તોપણ રાગ આદિ દોષોની પ્રબળતાને લીધે અને ઘણા લાંબા કાળથી જગતની સત્યતા વિષેની ભ્રાંતિ દૃઢ રીતે ચોંટી ગયેલી હોવાથી બરાબર દૃઢ વિશ્વાસ બેસી શકતો નથી; આથી જીવને અનાદિ કાળથી સંસારના બંધનમાં ફસાવું પડે છે. શાસ્ત્રાદિકમાં દૃઢ વિશ્વાસ રાખો, તેમ જ 'જગત અને હું' એ બંને મિથ્યા છે અને સાવ છે જ નહિ' એમ સારી રીતે દૃઢ નિશ્ચય રાખો. જ્યારે બંધુવર્ગ, ધન અને શરીર વગેરેમાં નિઃસ્પૃહ રહીને પરમાર્થરૂપ પરમતત્ત્વને ઓળખી લેવામાં આવે છે, ત્યારે જ દેહ આદિ ઉપાધિવિશિષ્ટ તથા ચિદાકાશરૂપ વિવેકી જીવ અને તેની દૃષ્ટિમાં આભાસરૂપે દેખાતું આ જગત એ બંને શુદ્ધ ચૈતન્ય થઈને રહે છે. વાસ્તવિક રીતે એ જ મુક્તિનો ઉપાય છે, બીજો નથી. ૧-૨૫

जगदहमसदित्युपेत्यसम्यग्जनधनदारशरीर-निर्व्यपेक्षः। भवति हि स च चेतनस्वरूपः परिमितखं खलु नान्यथास्ति मुक्तिः ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરમાર્થોપન્યાસયોગ' નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો*

મોક્ષસાધનના ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

**सर्वात्मनि चिदाभासे तदेशाश्वनुभूयते।
संवेद्यते यदेवांतरसत्यं वस्त्ववस्तु वा ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ચિદાભાસ આ સર્વ દૃશ્યને

* આ એકત્રીસમા સર્ગમાં જડ જગત આદિ પદાર્થ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પરંતુ ચેતનમાં જ તેનો સમાવેશ થઈ જવાથી તે ચેતનરૂપ છે, જેથી કશાનો નાશ થતો નથી; માત્ર જ્ઞાન થતાં વસ્તુસ્વરૂપ સમજાયાથી પોતાનું સ્વરૂપ કે જે પરમપદરૂપ છે, તેમાં સ્થિતિ થાય છે, આ વાત કહેવામાં આવશે.

આકારે થઈ રહેલ છે અને તેની અંદર જે જે વસ્તુ જેવી રીતે સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરી આવે છે, તે તે અસત્ય હો કિંવા સત્ય હો, પરંતુ તેવી રીતે (સ્ફૂર્તિ અનુસાર) અનુભવમાં આવે છે. પોતાના સ્વપ્નની અંદર જેમ ચિદાત્મા જ બહાર અનેક આકારે થઈ રહેલા અનુભવમાં આવે છે, તેમ ચેતનતત્ત્વ જ પ્રથમ અભ્યાસને લીધે બહારના આકારે અનુભવમાં આવે છે, તેમ જ કેમ જાણે પોતે બહાર પદાર્થોને રૂપે થઈ રહેલ હોય તેમ ભાસે છે. આથી સર્વ (ચેતનતત્ત્વનો વિવર્ત હોવાથી) ચૈતન્ય છે અને એ ચેતનતત્ત્વ આકાશથી પણ સ્વચ્છ છે. ચિદાત્મા જ આ સર્વ જગતને વિષે પ્રસરી રહેલા છે; તેથી કોઈ પણ જગ્યાએ ચૈતન્યની સત્તાથી બીજું કાંઈ પણ જુદું નથી. કોઈનો નાશ પણ નથી, અનર્થ પણ નથી, જન્મમરણ પણ નથી, આકાશ પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી અને નાના પ્રકારની રચના પણ નથી. અધિષ્ઠાન દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે અને આરોપિત દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કશું બ્રહ્મરૂપ નથી. જગત અને અહંકાર આદિ મિથ્યા જ છે. તેનો જો કે જ્ઞાન થતાં નાશ થાય છે, છતાં તેમાં શો નાશ થાય છે? કાંઈ નહિ; કેમ કે અસત્ય પદાર્થનો વળી નાશ કેવો હોય? સ્વપ્ન આદિ અસત્ય પદાર્થ જાગી જતાં નષ્ટ થઈ જાય છે; તેમાં શો નાશ થાય છે? કાંઈ નહિ. સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલું નગર દૂર માત્ર મિથ્યારૂપે ભાસે છે, તેનો આભાસ દૂર થતાં તેમાંનું શું નાશ પામે છે? કાંઈ નહિ. એવી રીતે જગત અહંકાર આદિ કે જે મિથ્યારૂપે ભાસી રહે છે, તેનું જ્ઞાન થતાં તે નાશ પામવા છતાં પણ તેમાંનું શું નાશ પામે છે? કાંઈ નહિ. 'જો જગત મિથ્યા છે, તો પછી તેને અનર્થરૂપે વર્ણવી તેની નિંદા શા માટે કરવામાં આવે છે અને શા માટે તેને હેય (ત્યાગ કરવા યોગ્ય, અસાર) ગણવામાં આવે છે?' આવી શંકા પણ અહીં લાવવાની નથી; કેમ કે જે વસ્તુ નથી તેમાં કશો નિર્ણય સંભવતો જ નથી. આકાશના ફૂલના સંબંધમાં શો નિર્ણય થઈ શકે તેમ છે? બાકી સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સ્વરૂપની જે સ્થિતિ છે, તે પાછી પ્રાપ્ત થાય તેને માટે જગત જોકે મિથ્યા છે તોપણ તેને સાચા જેવું કલ્પી લઈ, તેની નિંદા આદિ વડે વૈરાગ્ય-વિવેક આદિથી માંડી ઠેઠ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર સુધીનો ઉપાય કલ્પી કાઢવામાં આવ્યો છે; એટલો માત્ર આ બાબતમાં નિર્ણય કરી શકાય છે. માટે આ બાબતનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે બીજા કશા પદાર્થની ભાવના ન કરતાં એક આત્મામાં જ સ્થિતિ રાખી, શાસ્ત્ર અનુસાર અને સંપ્રદાય અનુસાર ક્રમ પ્રમાણે ભૂમિકાનો અભ્યાસ કરી, પોતાના કર્તવ્યમાં તમે પાષાણના જેવા દૃઢ થઈને રહો. જે કાંઈ સૃષ્ટિની ભ્રાંતિ દેખાય છે, તેના સંબંધમાં એવો નિર્ણય જણાય છે કે, ઉત્તમ સ્થિર દશાને પ્રાપ્ત થયા એટલે સંસાર સંબંધી સર્વ પુરુષાર્થો સહિત આ આખું જગત તમારા સંકલ્પમાત્ર જ છે, એમ તમને જણાશે અને ક્ષણમાત્રમાં જ એ સર્વ ભ્રાંતિ પૂરી રીતે મટી જશે. જ્ઞાન વડે બ્રહ્મરૂપ જણાયાથી આ સૃષ્ટિનો મૂળ સહિત ક્ષય થઈ જાય છે; બાકી બીજી રીતે પ્રલયાદિકમાં જોકે તેનો ક્ષય તો થાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ બીજરૂપે તે વખતે પણ સૃષ્ટિ હોય છે, બાકી કાર્યરૂપે રહેતી નથી, અથવા તો પ્રલયમાં પણ કેટલાંક સંકલ્પ સંબંધી કાર્યો એમ જ કાયમ રહે છે, માટે જ્ઞાન વિના મૂળ સહિત સંસાર ક્ષય થવાનો બીજો એકે ઉપાય નથી. સ્વપ્નમાં મિથ્યારૂપે દેખાતા પુરુષોની પેઠે મિથ્યારૂપે જ જે પુરુષો આ સૃષ્ટિમાં જોવામાં આવે છે, તે સૃષ્ટિ અને તે પુરુષો એ બંને ઝાંઝવાના જળના તરંગોના જેવા મિથ્યા અને કલ્પનામાત્ર જ છે. જેમ વંધ્યાપુત્રની વાણીનો નિર્ણય કરવાની વાત અશક્ય જેવી છે; તેમ ખરી રીતે મિથ્યા છતાં કેમ જાણે સત્ય હોય તેવા થઈ રહેલા જીવ-જગત આદિ પદાર્થોનો અમે કાંઈ પણ નિર્ણય જાણી શકતા નથી. મતલબ કે તે અનિર્વચનીય છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોની પૂર્ણતા પરિપૂર્ણ મહાસાગરના જેવી કાંઈ અપૂર્વ જ છે; કેમ કે 'હું દ્રષ્ટા છું

અને અમુક દૃશ્ય છે' એવી ભેદદૃષ્ટિમાં તેમનો આગ્રહ હોતો નથી. વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો સર્વના જેવા અચળ હોય છે અને વાયુ વગરના સ્થાનમાં રહેલા દીવાના જેવા સદાકાળ સમાન કાંતિવાળા રહે છે. તેઓ બહાર આચારવાળાના જેવા અથવા આચાર સહિતના જેવા દેખાય છે, પરંતુ અંદર તેઓ નિરંતર શાંત અને સ્વસ્થ થઈ જ રહે છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષના ચિત્તની અંદર ચારે બાજુ જળ વડે ભરપૂર અને ગંભીર એવા મહાસાગરના જેવી કાંઈ અપૂર્વ પૂર્ણતાનો ઉદય થાય છે અને તેમની અંદરની શીતળતાનો પ્રકાશ કાંઈ અપૂર્વ જ છે. મૂર્ખપુરુષ વાસનામય હોય છે, પણ વિવેક વડે જોવા જઈએ તો વાસના જ (નિર્મૂળ હોવાથી) નથી અને તેને કોઈ વિવેક વડે જોતું નથી, તેથી જ આ ભવાટવીમાં ભટકવું પડે છે. વસ્તુનું બરાબર સ્વરૂપ નહિ સમજાયાથી જે ભ્રાંતિ દેખાતી હોય, તે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાયાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બાબતમાં અતિ સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત જોઈતું હોય તો અંધારાનું છે. જ્યાં સુધી પ્રકાશ વડે બરાબર ન જોઈએ, ત્યાં સુધી તો અંધારું દેખાય છે; પરંતુ દીપક આદિ પ્રકાશ વડે તેને જોવા માંડીએ, તો એ અંધારુ ક્યાંય જતું રહે છે. એવી રીતે જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ ન થાય અને ખરું વસ્તુસ્વરૂપ ન ઓળખાય ત્યાં સુધી તો અવિદ્યા રહે છે; પણ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પડતાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાઈ જાય છે અને એ અવિદ્યા ક્યાંય ભાગી જાય છે. સ્થૂલદેહ અને તેમાં માંસ આદિ ભાગોથી જે એ દેહ બંધાય છે, તે સર્વ પંચીકૃત પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ છે તથા જડ, અસત્ય અને ભ્રાંતિમાત્ર છે. એવી જ રીતે જે બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત વગેરે વડે સૂક્ષ્મશરીર બંધાય છે, તે પણ અપંચીકૃત પંચમહાભૂતના વિકારરૂપ છે અને જડ, અસત્ય તથા ભ્રાંતિમાત્ર છે. લિંગશરીર સ્થૂલદેહમાં બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત ઈત્યાદિ વડે રચાયેલું છે. તેમાં અહંભાવ વડે પ્રવેશેલો ચિદાત્મા અવિદ્યા વડે સ્થૂલદેહને પણ પોતારૂપ માની લે છે; પણ જ્યારે વિવેક વડે બુદ્ધિ અહંકાર –ચિત્ત આદિના ભૌતિક ભાવને **वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्** ।* ઈત્યાદિ શ્રુતિ પ્રમાણે વિકારપણાથી વાચારંભણમાત્ર સમજી લઈ, તેનો અવસ્તુપણાથી ત્યાગ કરી, અત્યંત પ્રકાશરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ પોતાની સ્થિતિ રાખવા માંડે તો પછી મુક્તપણાનો ઉદય થાય છે, તદાકારના અભ્યાસને લીધે લિંગશરીરરૂપી ઉપાધિની અંદર જ્યારે આત્મચૈતન્ય મળેલ હોય, ત્યારે તે દૃશ્ય પદાર્થ તરફ વળે છે. તેને લીધે તેની સાથે સંબંધ રાખનારી વાસના પણ તેવી જ (લિંગશરીરરૂપ ઉપાધિની અંદર આત્મચૈતન્યના તદાકારના અભ્યાસને લીધે થયેલી) છે; તો પછી જ્ઞાન વડે આત્માથી જુદું સર્વ વાણીના વ્યવહાર પૂરતો જ જણાતો લિંગદેહ આદિ કશું નહિ રહેવાથી, વાસના વળી કેવી હોય? શા માટે તે ઉત્પન્ન થાય? કઈ જગ્યાએ તે રહે અને તેનું કેવું સ્વરૂપ હોય? કાંઈ જ નહિ. જેને આ જગત સંબંધી ભ્રાંતિ પેદા થાય છે, તે જીવ જ ઝાંઝવાના જળની પેઠે મિથ્યા છે; અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જતાં ઝાંઝવાના જળની પેઠે તે જોવામાં આવતો નથી, તો પછી જન્મ–મરણ આદિ સંસાર કોને હોય, ક્યાંથી હોય, અને કેવો હોય? કાંઈ હોય નહિ. આત્મજ્ઞાન મેળવવા તૈયાર થયેલા પુરુષને જો વૈરાગ્યની દૃઢતા ન હોય, તો તેને વિષયોનું સ્મરણ થાય છે. આમ પાછો ચિત્તનો ઉદય થાય તો તેને ફરી વાર પાછી આ સંસાર સંબંધી ભ્રાંતિ ખડી થઈ જાય. માટે કશા દૃશ્યપદાર્થનો આશ્રય નહિ કરતાં આકાશની પેઠે અસંગ, નિર્વિકાર અને સ્વચ્છ થઈ જઈ આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું અને ભૂમિકાના અભ્યાસ વડે પાછું કોઈ વખત આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિનું

* અર્થાત્ ઘડો, કળશ, ચંબુ વગેરે નામ અને રૂપના વિકારો કહેવા પૂરતા જ છે, બાકી સાચી તો માટી જ છે, જે બધામાં એકસરખી છે. તેવી રીતે જે અનેક પ્રકારના ભેદો દેખાય છે, તે વ્યવહાર માટે જ છે, તેમાં રહેલું એકરૂપ બ્રહ્મ જ સત્ય છે.

સ્મરણ જ ન થાય એ રીતે એને ભૂલી જવું એ જ આ લોકમાં પરમ કલ્યાણરૂપ છે. અહીં કોઈ દ્રષ્ટા પણ નથી, કોઈ ભોક્તા પણ નથી, કોઈનું અસ્તિત્વ પણ નથી અને કોઈનું નાસ્તિત્વ પણ નથી. આ સર્વ એક શાંત ચિદ્રૂપ છે, સદાકાળ સમુદ્રની પેઠે પરિપૂર્ણ છે અને જેમ સમુદ્રમાં તરંગો વડે ચંચળતા દેખાય છે, તેમ એ ચિદાત્મામાં પણ પ્રારબ્ધના યોગે અનેક રંગો જોવામાં આવે છે. સર્વ દૃશ્યજગત બ્રહ્મરૂપ છે અને આરોપિત દૃષ્ટિએ મિથ્યા છતાં અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ સદ્રૂપ છે, એમ પ્રસિદ્ધ રીતે જ્ઞાન થાય છે; એટલે જેમ જળ સુકાઈ જવાથી જળમાં પડતું સૂર્ય-ચંદ્રાદિકનું પ્રતિબિંબ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ ચિદાભાસ અને તેની લિંગશરીરરૂપ એ ઉપાધિ એ બંનેનો ક્ષય થઈ જાય છે તથા પરમ માંગલિક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. પરમતત્ત્વમાં શાંત થયેલા સમદર્શી વિવેકી પુરુષોમાં શાંતતા તથા રાગદ્વેષથી રહિત શુદ્ધ વ્યવહાર જોવામાં આવે છે, અથવા તો પરમ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા એ મહાત્મા પુરુષનું સમાધિનિષ્ઠપણું જ અવશેષ રહે છે; કેમ કે એ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ વ્યવહારમાત્રનું મૂળ એવી વાસનાથી રહિત હોય છે, તો પછી તે શા માટે વ્યવહાર કરે? છતાં જ્યાં સુધી મોક્ષદશા પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તમાં રાગ, દ્વેષ, ભય વગેરે વિકારોનો ઉદય ન થવા દેતાં તે આવી પડેલો વ્યવહાર કર્યે જાય છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ રાગ, ભય, ક્રોધ વગેરે વિકારથી રહિત થઈ જઈ, ચિત્તને સમાધિનિષ્ઠ રાખી, મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ પોતે શિલારૂપ છતાં નિરંતર શિલારૂપ ન હોય એવો ચપળ થઈને રહે છે. જેમ કમળના બીજની અંદરના ભાગમાં (સૂક્ષ્મરૂપે) આખી કમલિની રહી હોય, તેમ સ્વપ્ન જેવી આ જગતની ભ્રાંતિ પણ આત્માની અંદર જ અનન્યપણે (જુદાપણા વિના) રહેલી છે; પણ તે બહાર આત્મા વિના ક્યાંય બીજી જગ્યાએ રહેલ નથી. જગતના બાહ્યપણાની ભાવના કરવાથી તે બાહ્યરૂપે દેખાય છે અને આત્મારૂપે તેની ભાવના કરવાથી તે આત્મરૂપ દેખાય છે. એ પરમતત્ત્વરૂપી અધિષ્ઠાનની અંદર જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરવામાં આવે છે, તેવું તેવું એ તત્ત્વ જ (વિવર્તરૂપે) થઈ જાય છે. જેવી અંદર સ્વપ્ન આદિની ભ્રાંતિ જોવામાં આવે છે, તેવી જ આ બહારની જગત આદિ ભ્રાંતિ નજરે પડે છે. જેમ બે જુદાં જુદાં પાત્રોમાં રહેલા દૂધમાં કશો ભેદ નથી, તેમ સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને બહારની સૃષ્ટિ, એ બંનેમાં પણ કશો ભેદ નથી; એ બંને આત્મારૂપી અધિષ્ઠાનની અંદર ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલ છે. વળી, સ્વપ્નસૃષ્ટિનું અસ્થિરપણું અને બહારની સૃષ્ટિનું અસ્થિરપણું એ પણ ભ્રાંતિમાત્ર છે, જાગ્રત અવસ્થાનો દેહનો અને સ્વપ્નનો આધાર—આધેય ભાવ પણ જળતરંગની પેઠે કલ્પનામાત્ર જ છે. સ્વપ્નાદિકમાં દેખાતા પદાર્થોનું જ્યાં સુધી આત્મમયપણું નથી સમજાતું, ત્યાં સુધી તે આત્માથી જુદે રૂપે દેખાવાથી જુદા જણાય છે; પણ જ્યારે એ સર્વ સ્વપ્નની વસ્તુઓનું આત્મમયપણું સમજાય, એટલે તત્કાળ જાગી જતાં સર્વનો બાધ થઈ જઈ, કશું આત્માથી જુદું જણાતું નથી અને પાછું તે મનમાં પણ આવતું નથી. એવી જ રીતે, જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતા પદાર્થો પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનને લીધે આત્માથી ભિન્ન મનાય, ત્યાં સુધી તે જુદા લાગે છે, પણ જ્ઞાન થતાં જો આત્મરૂપ જ સમજાઈ જાય, તો આત્માથી જરા પણ જુદા જણાતા નથી અને પાછા જુદેરૂપે ચિત્તમાં આવતા પણ નથી. પરમાત્માનું શુદ્ધ ચૈતન્ય સંકલ્પમાત્રથી રહિત છે તથા શાંત છે અને તેમાં જગત—જીવ આદિ ભાવોની ભાવના કરવામાં આવે, તો એ તત્ત્વ એવી તરેહનું દેખાય છે; પણ જો એવી તરેહની જગદાદિ ભાવોની ભાવના કરવામાં ન આવે તો તે શુદ્ધ અને જગત આદિ ભાવથી રહિત કેવળ ચૈતન્યરૂપ જ જણાય છે. સ્વપ્ન અને જાગ્રત આદિ અવસ્થા સંબંધી સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન શાંત થઈ જતાં કેવળ શુદ્ધ ઈશ્વરી ચૈતન્ય જ અવશેષ

રહે છે અને તે અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરનાર દેશ – કાળરૂપી આધાર ન હોવાને લીધે અસ્તિત્વના વ્યવહારનો વિષય નથી, તેમ જ શુદ્ધ સ્વરૂપનો કદી પણ બાધ ન થવાને લીધે તેનો અભાવ પણ કહી શકાતો નથી એવું છે. આથી એ તત્ત્વ વાણી વડે વર્ણવી ન શકાયાથી વાણીનો વિષય જ નથી. આ વાત સમાધિનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષ જ ભ્રાંતિનો સંપૂર્ણ લય થવાથી સમજી શકે છે; બાકી આત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ જ્ઞાની પુરુષની પણ ઉપદેશવાણીનો વિષય નથી—એ તો માત્ર પોતાના અનુભવ વડે જાણવામાં આવે એવું છે. માટે હે રામચંદ્રજી ! તમે અહંકાર છોડી દઈ ભય, અભિમાન, શોક, લોભ, મોહ, મન, દેહ, મનન (વિચાર), ઈન્દ્રિયો, ચિત્ત અને અજ્ઞાન—એ સર્વનો ત્યાગ કરી શાંત, અજન્મા, અક્ષય, સર્વ ભેદમાત્રથી રહિત એક બ્રહ્મરૂપ થઈ નિરંતર સમાધિનિષ્ઠ જ થઈ રહો એ વાત વધારે યોગ્ય છે. ૧—૩૮

शांतं निरस्तभयमानविषादलोभमोहात्मदेहमननेंद्रियचित्तजाड्यम् । त्यक्त्वाहमक्षयमशास्तसमस्तमेदं निर्वाणमेकमजमासितुमेव युक्तम् ॥३८

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મોક્ષસાધનોપાય' નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

સત્ય વસ્તુ-જ્ઞાનોપદેશ

वसिष्ठ उवाच

यदा चितिः प्रसरति तदाहंता जगद्भ्रमः ।
असदेवाभ्युदेतीव स्पंदादपि च वायुता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ ગતિથી પવન પોતાનું સ્વરૂપ ફેલાવે છે, તેમ ચિદાત્મા જ્યારે બહિર્મુખ થઈ પોતાના સ્વરૂપને પ્રસારે છે, ત્યારે અહંતા અને જગતની ભ્રાંતિ મિથ્યા છતાં કેમ જાણે ખડી થઈ ગઈ હોય એમ ભાસે છે. અહંતાનો અને જગતરૂપી ભ્રાંતિનો ઉદય થયેલો હોય, તોપણ બ્રહ્મરૂપ જણાયાથી તે ખેદકારક થતો નથી; પણ જગતના નામ—રૂપ વડે જો તેની ભાવના કરવામાં આવે, તો તે અનર્થકારક થાય છે. જેમ આંખ જોવાના પદાર્થ પર જઈ રૂપનો અનુભવ કરે છે, તેમ ચેતનતત્ત્વ પણ બહિર્મુખ થઈ જઈ પોતાના રૂપને પ્રસારી દઈ જગતની ભ્રાંતિને અનુભવે છે. કૂટસ્થ ચૈતન્ય બહિર્મુખ થઈ જઈ પોતાના રૂપને જે બહાર ફોગટ પ્રસારી દે છે, એ તેનું પ્રસરેલું રૂપ જ પ્રસારવાનો કશો વિષય ન હોવાથી મિથ્યા છે અને જે પોતે જ મિથ્યા હોય તે શી રીતે પ્રસરે ? વાંઝણીનો પુત્ર ક્યાં નાચે છે ? ક્યાંય નહિ. આ ચિદાત્માનું બહિર્મુખપણે ફેલાવું બાહ્ય વસ્તુઓના અનુભવ વડે સિદ્ધ થાય છે. અનુભવ થવાને લીધે તે બાહ્ય પદાર્થના અનુભવ કરનાર તરીકે દેખાય છે. એ અનુભવ વિદ્યા વડે નાશ પામે છે. બાહ્ય વસ્તુઓ ભ્રાંતિકલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે અને ચિદાત્મા તેનો પોતે અનુભવ કરતો નથી, છતાં બાળકે પોતાના મનથી કલ્પી લીધેલા યક્ષની પેઠે તે મિથ્યારૂપે જ તેનો અનુભવ કરે છે. અહંકાર પણ કેવળ દુઃખકારક છે અને તે 'હું અમુકરૂપ છું' એમ કલ્પી લેવાથી ખડો થઈ જાય છે; પરંતુ 'હું એવું કાંઈ પણ નથી' એમ સંકલ્પરહિત સ્થિતિ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અહંકારનો ઉદય જ થતો નથી. માટે (વિચાર કરતાં જણાય છે કે) બંધ અને મોક્ષ એ બંને પોતાને સ્વાધીન છે. વિદ્યા વડે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જઈ ચિદાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ જવું, ચેતનરૂપે જણાતી મન-બુદ્ધિ આદિ સર્વ જડ વસ્તુઓને જરા પણ જુદી ન જાણવી, દ્રષ્ટા–દૃશ્ય આદિ દ્વૈતભાવને પણ છોડી દેવો, કેવળ ચિદાકારવૃત્તિ વડે ચિત્તમાં બીજું કશું સ્ફુરવા દેવું નહિ અને જડ પાષાણાદિકની પેઠે અચળપણે સમાનભાવથી નિર્વિકાર તથા શાંત

*** આ બત્રીસમા સર્ગમાં સત્સંગતિ અને સદ્શાસ્ત્રનો વિચાર, એ બંનેનો નિરંતર અભ્યાસ રાખનાર મુમુક્ષુ પુરુષનો મોક્ષ અવશ્ય ભાવિ હોવાથી તેની સ્વાધીનતા વિષેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે.**

થઈ રહેવું એ જ ધ્યાન કિંવા સમાધિ છે; તેમ જ મોક્ષનો આધાર પણ એવી સ્થિતિ ઉપર રહેલો છે. હે પાંડિત્યનું અભિમાન ધરાવનારા વાદીઓ! તમે દ્વૈત અને અદ્વૈતનો વાદવિવાદ કરી મૂર્ખાઓની જેમ ઝઘડામાં પડી, વાણીનો વિલાસ કરી નકામું ગળું દુખવશો નહિ. ઘાટી વાસનાવાળો મૂઢ પુરુષ બહિર્મુખપણાને લીધે સંકલ્પ વડે રચાયેલા રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો અને મન-બુદ્ધિ આદિ આંતરવિષયો મિથ્યા હોવા છતાં પણ તેમને સ્વપ્નની પેઠે જુએ છે અને તે તેનાથી થતું દુઃખ પણ દૃઢ રીતે (સ્વપ્નની પેઠે) ભોગવે છે. હવે થોડી (દેખાવામાત્ર) વાસનાવાળો વિવેકી પુરુષ અંતર્મુખ હોય છે. તેથી તેને જ્ઞાનને લીધે બહારના રૂપાદિક વિષયો તેમ જ અંદરના ચિત્ત-બુદ્ધિ આદિ આંતરવિષયો સૂતેલા પુરુષની પેઠે નહિ જેવા જ લાગે છે. વળી પ્રારબ્ધયોગ વડે પ્રાપ્ત થયેલું દુઃખ પણ તેવા પુરુષને ઉપરથી ભોગવ્યા જેવું જણાતું હોય તથાપિ નિજાનંદમાં ઢંકાઈ જવાને લીધે તે નહિ ભોગવ્યા જેવું જ છે. જેમ સંસારના બીજા પદાર્થો સંબંધી વાસનાઓનો વધારો થવાથી સંસારનો અનુભવ થાય છે, તેમ દેશ, કાળ અને ક્રિયાના યોગથી વાસનાઓ જો સમૂળગી નાશ પામે, તો મુક્તપણાનો પણ અનુભવ થાય છે. જેમ આકાશમાં રહેલાં વાદળાં ઝાકળ, ધુમાડાના ગોટાઓ વગેરે ક્રમે કરી ધીરે ધીરે ક્ષીણ થઈ જઈ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેમ વાસના પણ ધીરે ધીરે ઓછી થઈ જઈ મોક્ષનો અનુભવ કરાવે છે. જેમ વિદ્વાનોના સમાગમથી વિદ્યાભ્યાસની વૃદ્ધિ થતાં મૂઢપણું બહુ ઓછું થઈ જઈ પાંડિત્યને પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર આહંકારની ક્રમે કરી વૃદ્ધિ થતાં પ્રતિદિન વાસના ક્ષીણ થઈ જઈ છેવટે મોક્ષદશાને પ્રાપ્ત કરે છે. મેં બતાવેલી યુક્તિ વડે 'એક પરબ્રહ્મથી હું એવી જુદી કાંઈ વસ્તુ જ નથી અને શરીર હોય અથવા પડી જાય ત્યારે પણ, અહંકારવાળો જીવ બ્રહ્મથી જુદી સત્તાવાળો નથી.' એમ જેને અંદર દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય અને સમાધિપૂર્વક પૂર્ણ શાંતિ રહે, તેને દૃઢ બોધ થયો કહેવાય છે. આ પરમ ચૈતન્યતત્ત્વમાં, વાયુમાં જેમ પ્રવાહ અને ગતિ કલ્પવામાં આવે છે, તેમ જગત-જીવ આદિ સર્વ ભાવ કલ્પવામાં આવે છે; અને હું કોણ છું તથા આ જગત શી રીતે થયું છે, વગેરે વિચાર કરવાથી એ તત્કાળ શમી જાય છે. 'હું એવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી' એમ દૃઢ નિશ્ચય થવો એ જ મોક્ષ છે, તો પછી એ નિશ્ચય કરવામાં શા માટે મૂર્ખ બનવું? તે અહંકારનો અભાવ સત્સંગતિ અને વિચાર એ બંને વડે તત્કાળ અનુભવમાં આવે છે. જેમ પ્રકાશ વડે અંધકાર જતો રહે છે અને દિવસ વડે રાત્રિ જતી રહે છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષના સમાગમથી અહંકારરૂપી બંધન ક્ષીણ થઈ જાય છે. 'હું કોણ છું? આ દૃશ્ય જગત શી રીતે થયું? જીવ શી વસ્તુ છે અને જેના વડે પ્રાણ આદિનું ધારણ થાય છે તે જીવન શું છે?' - એ બધું તત્ત્વવેત્તા મહાત્મા પુરુષોનો સમાગમ કરી જ્યાં સુધી જીવભાવ રહે ત્યાં સુધી વિચારવાનું છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષરૂપી સૂર્યનું સેવન કરવાથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આ જગત ચૈતન્યરૂપે જ ભાસે છે. અહંકાર પણ ચિદાત્માથી જુદો ભાસતો નથી, વસ્તુરૂપને ઢાંકી દેનારું અજ્ઞાન નાશ પામી જાય છે અને એક જ ક્ષણમાં વાસ્તવ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે; માટે એ તત્ત્વવેત્તારૂપી સૂર્ય નિરંતર સેવવા યોગ્ય છે. હે રામચંદ્રજી! જે જે વાતમાં (વેદાંતશાસ્ત્ર-ન્યાયશાસ્ત્ર વગેરેમાં) જે જે પુરુષો વધારે બોધવાળા હોય, તેવી તેની તમે જુદી જુદી સેવા કરતા રહો; કેમ કે તેમનો પરસ્પર સમાગમ થઈ જાય તો પ્રત્યેક મનુષ્યના વિચારો ભિન્નભિન્ન હોવાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ યુક્તિ વડે પોતાની વાત સિદ્ધ કરવા જતાં વચમાં એક વાદરૂપી પિશાચણી ખડી થઈ જાય છે. આમ વાદરૂપી પિશાચનો ઉદય થાય છે, એટલે શ્રોતા ભલે વિવેકી હોય તોપણ યુક્તિ વડે સિદ્ધ થતું

અને તાર્કિકોથી પ્રતિપાદન કરાતું પ્રત્યેક તત્ત્વ (જીવચૈતન્ય) મુખ્ય છે અને મારે પોતાને માટે એ વાતનો સ્વીકાર જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, એવી ભ્રાંતિ પેદા થાય છે અને તેમાંથી અનર્થમાં ઊતરવું પડે છે. માટે વિવેકી પુરુષે એકાંતમાં જ પ્રત્યેક પંડિતની (સમાગમ દ્વારા) સેવા કરવી અને પછી તેમણે કહેલી બાબતોનો પોતાની બુદ્ધિ વડે જાતે વિચાર કરવો. પોતાની બુદ્ધિની વૃદ્ધિને માટે અથવા શુદ્ધિને માટે તે તે પંડિતે કહેલા વિષયની શ્રુતિ, યુક્તિ, પોતાનો અનુભવ અને તે સંબંધમાં બીજા વિદ્વાનોના સંવાદ ઈત્યાદિ દ્વારા (રત્નની પેઠે) પરીક્ષા કરવી. પછી જે સર્વ સંકલ્પમાત્રથી રહિત હોય અને સત્ય હોય તે પરમતત્ત્વનું જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા તન્મયપણું સંપાદન કરવું. વિદ્વાન પુરુષોના સમાગમ વડે બુદ્ધિને પરમ તીક્ષ્ણ બનાવી દઈ, એક અજ્ઞાનરૂપી લતાના કટકેકટકા કરીને તમે તેને નિર્મૂળ કરી નાખો. આ વાત સંભવિત છે અને થઈ શકે તેવી છે; માટે જ હું તમને કહું છું. આ વાત અમે પોતે જાતે અનુભવેલી છે. અમે કાંઈ બાળક પણ નથી અને મિથ્યાવાદી પણ નથી. આકાશની અંદર વાદળાં, ઝાકળ વગેરે થવાથી તેનું કાંઈ અનિષ્ટ થતું નથી, તેમ કાંઈ ઈષ્ટ પણ થતું નથી. સમુદ્રની અંદર તરંગોની લહર આવવાથી તેનું પણ કાંઈ ઈષ્ટાનિષ્ટ થતું નથી, તે જ પ્રમાણે, નિઃસંકલ્પ યોગીપુરુષને પણ આ સર્વ જગતના વ્યવહારો વડે કાંઈ પણ અનિષ્ટનો ઉદય કે ઈષ્ટનો નાશ થતો નથી. વિચાર વડે બ્રહ્મનું નિર્વિકાર અને પૂર્ણ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, તો આ સર્વ દૃશ્યજાળ ઝાંઝવાના જળની જેમ સાવ મિથ્યા જ જણાય. બ્રહ્મસત્તાથી જુદું બીજું અહંકારના આધારરૂપ કાંઈ આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી, તેથી દૃઢ નિશ્ચય કરી પરમાત્મામાં લીન થઈ રહેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષની અંદર સંકલ્પ આદિ ભ્રાંતિનો પ્રચાર કેમ હોય, કયે ઠેકાણે તે રહે અને શા માટે તે પેદા થાય? ૧—૨૭

इदं हि सर्वं मृगतृष्णिकांबुवन्निरामये ब्रह्मणि शांत आतते। विचारिते नाहमितीह विद्यते कुत क कस्मान्मननादिविभ्रमः ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સત્યાવબોધનોપદેશ' નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો*

ભ્રાંતિના નાશનો ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

स्वपौरुषेण स्वधिया सत्संगमविकासया। यदि नानीयते ज्ञत्वं तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતાના પ્રયત્નથી અને સત્સંગતિ વડે વિકસિત થયેલી બુદ્ધિથી જો જ્ઞાન મેળવવામાં ન આવે તો પછી તેને માટે બીજો એકે ઉપાય નથી. જેમ વિષ વસ્તુ સ્વભાવે જ મરણકારક છે, તથાપિ રસાયનશાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાય વડે તો વિષભાવ મૂકી દઈ અમૃતમય થઈ જાય છે; તેમ તમે પોતે જે જે વાસના, અવિદ્યા, જગત આદિ સર્વ કલ્પી લીધેલ છે તેની સામે શાસ્ત્રમાં બતાવેલી× પ્રતિકલ્પના પોતાની મેળે જ કરવામાં આવે તો એ સર્વ પોતે બંધન કરનારો પોતાનો સ્વભાવ ભૂલી જઈ મોક્ષમાં ઉપયોગી થાય છે. જ્યાં સુધી સર્વ કલ્પનામાત્રની નિવૃત્તિ થઈ જાય, ત્યાં સુધી જગત, અવિદ્યા, વાસના ઈત્યાદિના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલી પ્રતિકલ્પના કર્યે જવી; કેમ કે કલ્પનામાત્ર નિવૃત્તિ થઈ જતાં અવશિષ્ટ રહેલા આત્મામાં જ નિમગ્ન રહેવું તે મુક્તપણાનું લક્ષણ છે. એ કલ્પનાની

---

* આ તેત્રીસમા સર્ગમાં ભ્રાંતિની જે જે કલ્પના થઈ છે, તેને નિવૃત્ત કરનારી પ્રતિકલ્પના વિષે વર્ણન આવશે અને ચિદાત્માનું બહિર્મુખપણું સમેટી લઈ, પરલોકની ચિકિત્સા વિષે બોધ આપવામાં આવશે.

× કલ્પનાને શાંત કરનારી ક્રિયા, વિચાર, વૈરાગ્ય, ભોગત્યાગ, વિવેક, દોષદૃષ્ટિ ઈત્યાદિનું નામ પ્રતિકલ્પના છે.

સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ વૈરાગ્યપૂર્વક ભોગોનો પ્રથમ ત્યાગ કરવાથી જ સિદ્ધ થાય છે, તે વિના બીજી કોઈ પણ રીતે તે સિદ્ધ થતી નથી. જે પુરુષ બહાર વાણી વડે અને અંદર મન વડે નામ-રૂપની ભાવના જ નહિ કરતાં વાણીનો અને મનનો નિરોધ કરવામાં તૈયાર થઈ રહે, તેની અંદર ધીમે ધીમે કલ્પનાનો નાશ વધે જાય છે. એક અહંકારને છોડી દઈએ તો અવિદ્યાનું બીજું કશું રૂપ જોવામાં આવતું નથી. એ અહંકાર જો નાશ પામે, તો પછી બીજી કશી ભાવના જ નહિ ઊઠતાં આત્માથી બીજો મોક્ષ પણ કાંઈ જુદો રહેતો નથી. તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થયા પછી પણ જો તમે જગત અને જીવ ઈત્યાદિ ભાવમાં રુચિ રાખી સ્થૂળદેહ કાયમ રહેતાં સુધી થોડો પણ અહંકારનો આધાર રાખશો, તો પોતાનું પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ ભૂલી જવાને લીધે તમે અનેક દુઃખપરંપરામાં અથડાઈ મરશો. તમે જો અહંકારનો ત્યાગ કરશો તો સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થશો; તેમ જ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવારૂપી સિદ્ધિને પણ પ્રાપ્ત થશો. જે પુરુષની દૃષ્ટિ પાષાણની પેઠે અચળ હોય છે, તેની વૃત્તિ બહિર્મુખ થતી નથી. તેની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય જોવામાં આવતો નથી. તેથી એ દૃશ્ય વિદ્યમાન છતાં અવિદ્યમાન જેવું થઈ રહ્યું હોય છે, તેવા મહાત્મા પુરુષને નમસ્કાર હો. જેનું ચિત્ત પરબ્રહ્મની અંદર લયને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું હોય એવા મહાત્મા પુરુષની સ્થિતિ બહાર પાષાણ આદિની પેઠે અચળ હોય છે અને અંદર ચૈતન્યરૂપની પરમતત્ત્વની ભાવના વડે આ સર્વ દૃશ્યજાળ શૂન્ય જણાયાથી શમી જાય છે. આ બહારનો દૃશ્ય—પ્રપંચ ભલે હો અથવા ન હો, એ વિષેનો વિચાર અહીં કરવાનો નથી. પરંતુ ચિત્ત દ્વારા જો તે તરફ દૃષ્ટિ જશે, તો તે દુઃખની વૃદ્ધિ કરનાર થઈ પડશે અને જો તે તરફ દૃષ્ટિ જ નહિ જાય તો તે સુખકારક થશે. એ દૃશ્યસંકલ્પનો ક્ષય થતાં ન દેખાવાની વાતનો આધાર ચિત્તની ક્રિયાનો નિરોધ કરી તેને કેવળ બ્રહ્માકાર કરી દેવા ઉપર રહ્યો છે. પ્રત્યેક પ્રાણીને અંગે આ લોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી એવા બે મહાઘોર વ્યાધિ વળગેલા છે. તે બે વ્યાધિ વડે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક÷ વગેરે અનેક જાતના તાપ વડે પીડાઈ જઈ દેહધારી જીવોને મહાઘોર દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. અજ્ઞાની પુરુષ આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ રીતે દેખાતા ભૂખ—તરસ વગેરે રોગો દૂર કરવા ખાનપાન આદિ ભોગરૂપી અધમ ઔષધો વડે જીવતાં સુધી પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યે જાય છે; બાકી બીજા પારલૌકિક વ્યાધિની ચિકિત્સા ભોગોરૂપી ઔષધ વડે થઈ શકતી નથી. ઉત્તમ પુરુષો તો શાંતિ, સત્સંગતિ અને બોધરૂપી અમૃત વડે પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા કરવાને પણ યત્ન કરતા રહે છે. જે પુરુષો પરલોકની ચિકિત્સા કરવા માટે ભોગોરૂપી અપથ્યનો ત્યાગ કરે છે અને સત્સંગ આદિ ઔષધિઓનું કાળજીથી સેવન કરે છે, તેઓ શાંતિરૂપી ઔષધના પ્રબળ પ્રભાવથી પોતાની મોક્ષમાર્ગ સંબંધી મોટી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં વિજયી નીવડે છે. જે પુરુષ અહીં જ નરકરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરતો નથી, તે મહારોગમાં સપડાયેલો પુરુષ સત્સંગતિ—સદ્-શાસ્ત્ર આદિ ઔષધ વિનાના નરક-સ્થાવર-ભાવ આદિ સ્થાનમાં જઈ શો ઉપાય કરશે? અરે, અવિવેકી પુરુષો! તમારું જીવન કેવળ આ લોક સંબંધી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં જ ક્ષયને પ્રાપ્ત ન થઈ જાઓ; પરંતુ તમારે, આત્મ-જ્ઞાન રૂપી ઔષધ દ્વારા પરલોક સંબંધી વ્યાધિની પણ ચિકિત્સા કરવાની છે. આ આયુષ્ય વાયુ વડે ચંચળ થઈ રહેલા પાંદડાંના કટકા ઉપર રહેલ

÷ કેવળ પોતાના આત્મા સાથે સંબંધ રાખનાર આધિવ્યાધિ સંબંધી દુઃખ આધ્યાત્મિક કહેવાય છે. વ્યાઘ્ર, ચોર આદિ બીજાં પ્રાણીઓથી થનારું દુઃખ આધિભૌતિક કહેવાય છે; અને અગ્નિ, વાયુ આદિ દેવતાઓથી થનારું ટાઢ—તડકા વગેરેનું દુઃખ આધિ-દૈવિક કહેવાય છે. આ સંબંધી વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે સાંખ્યસૂત્રનું પહેલું સૂત્ર અને ગીતાનો છઠ્ઠો અધ્યાય જોવો.

જળબિંદુની પેઠે ક્ષણભંગી છે; માટે જેમ બને તેમ અતિ ત્વરાથી યત્ન વડે પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા કરી લેવી. યત્ન વડે જલદી પરલોક સંબંધી મહાવ્યાધિની ચિકિત્સા કરતાં આ લોક સંબંધી વ્યાધિ પોતાની મેળે તરત જ શમી જાય છે. મનુષ્યનું સ્વરૂપ વિચારવા જઈએ તો તે ચિદાત્મારૂપ જ છે અને એ ચિદાત્માનું બહિર્મુખ થઈ પ્રસરી જવું એ જ જગત છે. તેને લીધે (ચિદાત્માની સત્તા વડે) એક સૂક્ષ્મ પરમાણુની અંદર પણ સેંકડો પર્વતોના વિસ્તારવાળું આખું જગત રહ્યું છે. ચૈતન્યરૂપ આત્માનું બહિર્મુખ થઈ જઈ જે ફેલાઈ જવું, તે જ રૂપાદિક બાહ્ય વિષયરૂપે અને કામ-સંકલ્પ આદિ માનસિક (અંદરના) વિષયરૂપે થઈ રહેલ છે અને તે નિર્મળ ચિદાકાશની અંદર ભ્રાંતિ વડે જ આત્માના એક વિવર્તરૂપે અનુભવમાં આવે છે. માટે આ જગતની ભ્રાંતિ સત્ય નથી. એવી રીતે જગત મિથ્યા હોવાથી તેના અનેક વાર પ્રલયો જોવામાં આવે છે, તોપણ જગતરૂપી દૃશ્યનો કશો પણ નાશ થતો નથી. તેની અનેક સૃષ્ટિઓ નજરે જોવામાં આવે છે, તોપણ કશું ઉત્પન્ન થતું નથી; કેમ કે જગતનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારવા જતાં તે કેવળ ભ્રાંતિરૂપ જણાય છે. ભોગરૂપી કાદવના સમુદ્રમાં ખૂંચી ગયેલા પોતાના આત્માને જો પોતાના પુરુષાર્થના ચમત્કાર વડે બહાર ખેંચી કાઢવામાં ન આવે, તો તેને નીકળવાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી. જે મનુષ્ય મન નહિ જિતાવાને લીધે મૂઢપણાથી કેવળ ભોગોરૂપી કાદવમાં ખૂંચેલો રહે છે, તે પુરુષને જેમ સમુદ્રને નદી-નાળાંનાં પાણી જઈ મળે છે, તેમ અનેક આપત્તિઓ આવી પડે છે. જેમ આયુષ્યના આરંભકાળમાં જ પ્રથમ બાલ્યાવસ્થા જોવામાં આવે છે, તેમ મોક્ષદશાના આરંભકાળમાં જ પ્રથમ રાગની શાંતિ કરનાર ભોગોનો ત્યાગ જોવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞ જીવન્મુક્ત પુરુષની જીવનરૂપી નદી જોકે સુખ-દુઃખરૂપી અનેક તરંગોવાળી હોય છે. તોપણ કેમ જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેમ શાંતરૂપે એકસરખી રીતે કશા પણ ગડબડાટ વિના રહ્યા કરે છે અને તેમાં ક્ષોભ પેદા કરનારો વિષયરાગ હોતો નથી. અજ્ઞાની પુરુષના જીવનરૂપી નદીમાં તો અનેક રુદનના શબ્દો વડે અતિભયંકર એવા સુખ-દુઃખ આદિરૂપી અનેક તરંગો અને કામ-ક્રોધ વગેરેરૂપી અનેક ચકરીઓનાં કૂંડાળાંનો જબરો ખળભળાટ જોવામાં આવે છે. જેમ ભ્રાંતિ વડે બે ચંદ્રમા જોવામાં આવે છે, જેમ ભ્રાંતિ વડે બાળકને વેતાળ જોવામાં આવે છે, જેમ ભ્રાંતિ વડે ઝાંઝવાના જળની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો મિથ્યા છતાં દેખવામાં આવે છે અને બુદ્ધિ મોહ વડે છવાઈ જતાં જેમ અનેક ભ્રાંતિજ્ઞાન થાય છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે ભ્રાંતિ વડે ચિદાત્માના વિવર્તરૂપ અનેક સૃષ્ટિઓનો ભાસ થાય છે. ચિદાત્મારૂપી જળના અનેક તરંગોરૂપે આ હજારો સૃષ્ટિઓનું ભાન થાય છે, વિચાર કરતાં તો એ સૃષ્ટિઓ મિથ્યારૂપે જ માત્ર ભાસી રહી છે અને ભ્રાંતિ-પુરુષને ભ્રાંતિ વડે તે અનુભવમાં આવવાથી સત્ય ભાસે છે. આત્મતત્ત્વનો બહિર્મુખપણાને લીધે બહાર ફેલાવો થતાં આકાશની અંદર પણ ગંધર્વનગર આદિ સૃષ્ટિઓ કેવળ ભ્રાંતિ વડે કેમ જાણે સત્ય હોય તેવી અનુભવવામાં આવે છે, બાકી તો ખરી રીતે સત્ય નથી. અહંકાર આદિ વડે અનુભવમાં આવતા ષડ્ભાવવિકારોના* આકારો વડે અનેક રૂપોને ધારણ કરી રહેલો આ સૃષ્ટિ સંબંધી ભ્રમ ચિદાત્માનું બહિર્મુખપણું થઈ જઈ ફેલાઈ જવારૂપ જળના એક પરપોટારૂપ છે. ચિદાત્મા બહિર્મુખ ન થાય અને અંતર્મુખપણે તેની સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે તો જગતરૂપી ભ્રાંતિની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પણ જો એ ચિદાત્મા બહિર્મુખ થઈ જાય અને પોતાના રૂપને પસારી દે તો આ જગત ખડું થઈ જાય છે. એ જગત બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી,

* હોવું, ઉત્પન્ન થવું, વધવું, પ્રકટ થવું, ઘસાવું અને નાશ પામવું એ છ વિકારો છે.

(પ્રતીતિમાં આવતું હોવાથી) અસત્ય પણ નથી, તેમ (મિથ્યારૂપે ભ્રાંતિમાત્ર પ્રતીતિમાં આવવાથી) સત્ય પણ નથી. આ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે અને તે ચેતનતત્ત્વ જન્મથી રહિત છે, અવ્યક્ત (જાણી ન શકાય તેવું અસ્ફુટ) છે, એક છે, નાશ વિનાનું છે, ઈશ્વરરૂપ છે અને તેમાં પોતાપણું કે પારકાપણું એવો કશો ભેદ નથી. તે ભાવવિકારથી રહિત છે, બ્રહ્મરૂપ છે અને આકાશના કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ, નિર્વિકાર, અસંગ તથા શાંત છે. જેમ પવનની અંદર (સ્વાભાવિક રીતે) ચંચળતા જોવામાં આવે છે, તેમ સ્વભાવથી પણ રહિત એવા બ્રહ્મમાં પોતાની મેળે જ આ સૃષ્ટિનું સ્ફુરણ થવામાં કશું પણ કારણ ઘટતું નથી. સઘળી સૃષ્ટિ બ્રહ્માના વિવર્તરૂપ છે. સ્વપ્નમાં થતા અનુભવની પેઠે બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરની અંદર બ્રહ્મના તરંગોરૂપે સૃષ્ટિઓ દેખાય છે. આ કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર છે અને વિવેકદૃષ્ટિથી જોવા જઈએ તો સ્વપ્ન કે સૃષ્ટિ એ કશુંય નિર્વિકાર અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વમાં છે નહિ. આ સર્વ આભાસથી રહિત એક પરમતત્ત્વરૂપ છે. તે તત્ત્વ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. (ધર્મ વિનાનું હોવાથી) ચેતનપણારૂપી ધર્મથી પણ રહિત છે અને સર્વત્ર એકસરખી રીતે ભરપૂર છે. આ જગત સદ્રૂપ પણ નથી, અસદ્રૂપ પણ નથી અને સદસદ્રૂપ પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય છે; તેમ જ બ્રહ્મતત્ત્વના વિવર્તરૂપ હોવાથી અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ છે અને સદા નિત્ય છે. જે પુરુષ યથાર્થ રીતે વર્તન કર્યા કરે છે, જેના મનમાં સંકલ્પનું સ્ફુરણ થતું નથી અને જેનો આત્મા બહિર્મુખ ન-થતાં અંતર્મુખ થઈ શાંતપણે નિર્વિકાર શુદ્ધ બ્રહ્મભાવમાં જ સ્થિર રહે છે, તેને વિદ્વાનો જ્ઞાનનિષ્ઠ કહે છે. આ સંસારમાં દેહરૂપ ઉપાધિ વડે યુક્ત હોવા છતાં જે પુરુષને માટી વડે બનાવેલાં પૂતળાંની પેઠે કશો સંકલ્પ જ સ્ફુરતો નથી તથા જીવભાવ સહિત આ આખું જગત એક આત્મચૈતન્યમાં જ ગળી ગયેલું દેખાય છે, તે મહાત્માને વિદ્વાનો જ્ઞાનનિષ્ઠ કહે છે. જેમ સંકલ્પ વડે ખડું થઈ ગયેલું નગર સંકલ્પનો ક્ષય થતાં પાછું જોવામાં આવતું નથી, તેમ આત્મચૈતન્ય બહિર્મુખ થતાં સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગત અને જીવ, એ બંને આત્મચૈતન્ય અંતર્મુખ થતાં સંકલ્પનો ક્ષય થઈ જવાથી અધિષ્ઠાન - ચૈતન્યમાં જ શમી જાય છે અને પાછાં જોવામાં આવતાં જ નથી, સર્વ દૃશ્યજડ પદાર્થોનું કારણ એક પ્રકૃતિ (મૂલ અવિદ્યા) છે. તે પ્રકૃતિ કારણ વિનાની છે તોપણ સાક્ષી તરીકે તેને સિદ્ધ કરનાર આત્મા છે, તે આત્માનું ધ્યાન ધરવું તેનું નામ મુક્તિ છે. આ જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થનો કશો સ્વભાવ જ છે નહિ. જગત સંબંધી સર્વ અનુભવો સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ મહાચૈતન્યરૂપી જળના દ્રવરૂપે છે. આ સૃષ્ટિ સંબંધી અનુભવો મહાચૈતન્યરૂપી પવનની લહરરૂપ છે. તે અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ ચિદાકાશરૂપ છે અને અધ્યસ્તદૃષ્ટિએ શૂન્યરૂપ છે. આ વિવેક તમારે પોતાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે સમજવાનો છે. પવન અને તેની ગતિ એ બંને જેમ અભિન્ન છે, તેમ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ એ બંને અભિન્ન છે, પોતાની ભ્રાંતિને લીધે તેમનો જે ભેદ જોવામાં આવે છે, તે સાવ અસત્ય છે. સ્વપ્નમાં જેમ પોતાના મરણનો મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તેમ તે સાવ મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવે છે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણમાં તત્ત્વ સંબંધી યોગ્ય વિચાર પ્રકટ ન થાય ત્યાં સુધી ભ્રાંતિ રહ્યા કરે છે; પરંતુ જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે તાત્ત્વિક વિચાર ચિત્તમાં ઉદય પામે છે, ત્યાં એ ભ્રાંતિ પણ બ્રહ્મથી જુદી ન રહેતાં બ્રહ્મરૂપ જ થઈ જાય છે. ભ્રાંતિ પોતે તો સસલાનાં શિંગડાની પેઠે અસત્ય વસ્તુ છે. એટલે તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જતાં તેનું સ્વરૂપ જ દેખાતું નથી. બાકી તેમાં રહેલો સત્તાસ્ફૂર્તિરૂપી અંશ તો બ્રહ્મથી જુદો પડી શકતો નથી, માટે અતિ સ્વચ્છ નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ છેવટે વિચાર કરતાં અવશેષ રહે છે. હે રામચંદ્રજી! તમે દેહ સંબંધી લાગેલી જરામોહાદિ વિકારોનો બોજો વહેવાની મિથ્યા ભ્રાંતિ છોડી દઈ ચિદાકાશપણાને

પ્રાપ્ત થાઓ. તે ચિદાકાશ આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત છે, નિર્મળ છે, સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલ છે, નિત્ય છે, મંગળમય છે અને અદ્વિતીય છે. ૧-૪૪

अनादिमध्यांतमनंतमच्छं समं शिवं शाश्वतमेकमेव । सर्वां जरामोहविकारभारभ्रांतिं विभुत्त्वांबरभावमेहि ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સત્યાર્થોપન્યાસયોગ' નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો*

દૃષ્ટસૃષ્ટિ ટાળવાનો ઉપાય

वसिष्ठ उवाच

प्राप्तेषु सुखदुःखेषु यो नश्यति स नश्यति ।
यो न नश्यत्यनाशोऽसावलं शास्त्रोपदेशनैः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થતાં જે પુરુષનું મન (અજ્ઞાનને લીધે) તે વડે લેપાય છે, તે આ સંસાર સંબંધી જન્મ-મરણાદિક અનર્થ પરંપરામાં ઘસડાયા કરે છે; પણ જે સુખ-દુઃખના સમયમાં (વિવેકને લીધે) તે વડે લેપાતો નથી, તે જન્મ-મરણ આદિ વિકારોથી રહિત અવિનાશી આત્મારૂપ જ છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોના વિશેષ ઉપદેશની કશી જરૂર નથી. જે પુરુષની અંદર ઈચ્છાનો ઉદય થાય છે, તેને અવશ્ય સુખદુઃખ આદિ થયા વિના રહેતાં નથી; માટે જો સુખદુઃખની બરાબર ચિકિત્સા કરવા ધારતા હો તો પ્રથમ ઈચ્છાનો જ ત્યાગ કરો. અવિનાશી પરમપદમાં 'અમુક હું છું' અને 'અમુક જગત છે' એવી ભ્રાંતિ (નિર્મૂળ હોવાથી) સાવ છે જ નહિ. આ સર્વ શાંત, અવિનાશી અને દૃશ્યના અવલંબનથી રહિત એવું બ્રહ્મરૂપ છે. જો સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે, તો પછી તેની અંદર વળી હું અને જગત ઈત્યાદિ શબ્દની ભ્રાંતિનો વિલાસ કોણે કલ્પી કાઢેલો છે? અહીં હું પણ નથી, જગત પણ નથી અને બ્રહ્મ આદિ શબ્દો પણ નથી. શાંત એક પરમતત્ત્વ જ સર્વરૂપ છે; તો પછી કર્તા અને ભોક્તા કોણ અને ક્યાંથી હોય? બ્રહ્મ પારમાર્થિક, સત્ય અને આત્મરૂપ છે; તેથી નિષેધ કરવામાં આવતા સર્વ મિથ્યા પદાર્થોના કરતાં તે વિલક્ષણ છે. આથી તેનો નિષેધ ન થઈ શકતાં બાકી બીજા સર્વ પદાર્થોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આમ સત્ય આત્મા જ મારું પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે અને તે જ બાકી રહે છે. પોતાની પાસે રહ્યા છતાં અંતર્ધાનશક્તિ વડે અદૃશ્ય રહેનારા સિદ્ધ પુરુષોનો અને પિશાચાદિકનો વ્યવહાર મહાભયંકર હોય, તોપણ તે જેમ જાણવામાં આવતો નથી, અને જેમ એક શય્યામાં (પોતાની સાથે) સૂતેલા બીજા કોઈ પુરુષને સ્વપ્નમાં મહાભયંકર મેઘગર્જના સાંભળવામાં આવે પણ તે બીજાના જાણવામાં આવતી નથી, તેમ આ દૃશ્યજાળ બીજાઓને નજરે આવ્યા કરતી હોય તોપણ જ્ઞાની પુરુષને જો નિઃસંકલ્પતાને લીધે ચિત્તમાં સ્ફુરણ ન ઊઠે, તો તેની દૃષ્ટિએ ઉપશમને જ પામી ગયેલ છે. પોતાની પાસે અદૃશ્યરૂપ રહેનાર સિદ્ધ પિશાચ આદિનો વ્યવહાર (તેમ જ બીજાને સ્વપ્નમાં જણાતી મેઘગર્જના) પોતાના લિંગદેહવિશિષ્ટ ચિદાભાસની અંદર સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરેલો ન હોવાથી તે જાણવામાં આવી શકતો નથી. પણ ઈશ્વરી નિયમન સૃષ્ટિનો એવો જ સ્વભાવ છે કે, જીવાત્મા(ચિદાભાસ)ની અંદર સંકલ્પ દ્વારા જે સ્ફુરી આવે તે જ સર્વના અનુભવમાં આવે છે. આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે, સર્વ ચિદાભાસને વળગેલું છે અને એ ચિદાભાસ પણ ચેતન અંશથી આત્મારૂપ જ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્વ આત્મારૂપ છે અને આત્માના વિવર્તરૂપે ભાસી રહ્યું છે; એટલે અહંકાર સહિત આ સર્વ જગત પરમાત્માથી જરા પણ જુદું નથી. જેમ સંકલ્પમાં અને

* આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં ચિદાત્મા ઈન્દ્રિય દ્વારા બહિર્મુખ થઈ જતાં આ સૃષ્ટિ જોવામાં આવવાથી જો એ આત્માને અંતર્મુખ કરી લઈ, સૃષ્ટિ તરફ લક્ષ્ય ન આપવામાં આવે, તો તે જોવામાં આવતી નથી, એ સંબંધી કેટલીક યુક્તિઓ કહી બતાવાશે.

સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટા અનેકરૂપે ભાસે છે, તેમ જાગ્રત-માં પણ દ્રષ્ટારૂપ આત્મચૈતન્ય જ જગતને આકારે વિવર્તરૂપે ભાસે છે. જળ જેમ એકરૂપ છતાં અનેક તરંગોરૂપ બની જાય છે, તેમ એ આત્મસત્તા અદ્વિતીય છતાં અવયવોવાળા જગતને આકારે ભાસ્યા કરે છે. આત્મા પોતે એક જ છે અને તે બહિર્મુખ થતાં અજ્ઞાનને લીધે વિવર્ત-રૂપે કેમ જાણે અનેક આકારે થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે; પણ એ અનેકપણું મિથ્યા છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જતાં તે દેખાતું નથી. જેમ જીવ નિરવયવ છતાં સ્વપ્નાદિકમાં પોતાના હાથ-પગ આદિ અવયવોને કલ્પી લઈ અવયવી બની જાય છે, તેમ નિત્ય, નિરવયવ અને શાંત બ્રહ્મ પણ વિવર્તરૂપે જગતને આકારે જોવામાં આવે છે. ચિદાત્મારૂપી કુંભારણ પોતાની અંદર સૃષ્ટિ-ઓરૂપી લાખો માટીનાં વાસણોને (કલ્પનારૂપે) ધારણ કરી રહેલી છે. તેમાંથી જે જે બહિર્મુખ થઈ જેવી જેવી ભાવના કરે છે, તે તે કેમ જાણે જગત આદિને આકારે થઈ રહેલ હોય તેમ અનુભવમાં આવે છે. હે નિર્મળ રામચંદ્રજી! જેમ સમુદ્ર દ્રવરૂપ હોવાથી તરંગ આદિ અનેકરૂપે થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાની સત્તા વડે કેમ જાણે જગતને આકારે થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. આત્મા પોતે રૂપથી રહિત છે, છતાં પોતાના સ્વરૂપની અંદર તો જેવું પોતાનું રૂપ કલ્પી લે છે, તેવું પોતાનું જગત આદિરૂપ કેમ જાણે સત્ય હોય એમ જોવામાં આવે છે. આથી જો પોતે સંકલ્પથી રહિત થાય, તો કશું તેના જોવામાં આવતું નથી. બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ થતાં સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરરૂપ હોવાથી જડ—ચેતનના વિભાગો પણ ઉપદેશને માટે તેના માયારૂપી દેહની અંદર કલ્પાયેલા કહેવાય છે; બાકી એ કહેવું પણ વસ્તુતઃ સત્ય નથી. જગત સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી. આત્માની અંદર સંકલ્પરૂપી સ્ફુરણ ઊઠતાં આ જગત ભાસે છે અને સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તેનો આભાસ જતો રહે છે. આમાં આપણે શો આગ્રહ બાંધવાનો છે? અચળ સ્ફટિક-મણિની અંદર હજારો પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પડતાં રહે છે અને પાછો સામો પદાર્થ ખસી જતાં તે જતાં રહે છે. એમાં કોઈ જાતની વિશેષ મહેનત કરવી પડતી નથી. એવી જ રીતે સંકલ્પનો ક્ષય કરી આત્મનિષ્ઠ થઈ રહેવું તે અને સંક-લ્પને સ્ફુર્યા કરવા દેવો, એ બંને વાત પોતાના સ્વાધીનની છે—એમાં કોઈ જાતની વિશેષ મહે-નત કરવી પડે તેવું નથી. તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જતાં, જેની સત્તા દેખાતી નથી, તેમ જેનો આધાર કે કારણ પણ જણાતાં નથી, એવો અહંકારરૂપી યક્ષ ક્યાંથી ખડો થઈ જાય છે, તે હું જાણી શકતો નથી. અહો! જે અહંકારરૂપી યક્ષની સત્તા જ (અસ્તિત્વ જ) નથી, એ અહંકારરૂપી યક્ષે તમને સર્વને પરાધીન કરી મૂક્યા છે, એ વાત ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. જેમ તિમિરરોગ-વાળાને નેત્રદોષને લીધે ભ્રાંતિથી આકાશની અંદર મોરવાળા, મચ્છર આદિના આકાર જેવું દેખાય છે, તેમ ભ્રાંતિને લીધે બ્રહ્મની અંદર પોતાનું સ્વરૂપ જ કાકતાલીયની પેઠે અહંકારરૂપે ભાસે છે. તમે અને જગત એ બંને બ્રહ્મરૂપ જ છો, તો પછી નાશ અને ઉત્પત્તિ ક્યાંથી હોય? તેથી તેના હર્ષ—શોક માટે કારણ કે સ્થાન ક્યાં છે? સાક્ષીચૈતન્ય પોતે માયા સાથે જોડાય છે, ત્યારે તેના સર્વેશ્વરપણાને લીધે, આ જગત તેની અંદર સંકલ્પ દ્વારા સ્ફુરિત થઈ ખડું થઈ ગયેલું દેખવામાં આવે છે. પરંતુ જો તે સંબંધી કશું સ્ફુરણ જ ન થાય તો તે જોવામાં આવતું જ નથી; માટે તમને એ જગત સંબંધી કશું સ્ફુરણ જ ન થાઓ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત ચૈતન્યરૂપ છે. આથી ચિદાકાશ જ સ્વપ્નમાં સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા કોઈ નગરરૂપે, કાગનું બેસવું અને તાડનું પડવું, એ ન્યાયથી અકસ્માત્ જગતરૂપે ભાસે છે. પણ તેથી એ જગત બ્રહ્મથી કેમ જુદું હોય? જેમ જળની અંદર તરંગાદિક રહેલાં છે, જેમ વૃક્ષના લાકડામાં પૂતળી રહેલી છે અને જેમ પૃથ્વીમાં ઘટાદિક રહેલા છે, તેમ બ્રહ્મની

અંદર સૃષ્ટિ રહેલી છે. નિરાકાર અને નિરવયવ સ્વચ્છ પરબ્રહ્મમાં જે જે કાંઈ (સંકલ્પ દ્વારા) અનુભવમાં આવે છે, તે તે ચેતનતત્ત્વના અચિંત્ય પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, બાકી અહંકાર પણ શું છે અને જગત પણ શું છે? જેમ પવનની અંદર પવનની સત્તાને લીધે જ અનેક જાતની ગતિઓ જોવામાં આવે છે, તેમ અવિદ્યા-રહિત બ્રહ્મમાં બ્રહ્મસત્તાને લીધે જ જગત આદિ અને અહંકાર આદિ ભાવ વિવર્તરૂપે દેખાય છે. જેમ વાદળાંની અંદર વૃક્ષ, હાથી, ઘોડા અને મૃગ ઈત્યાદિકના આકારો જોવામાં આવે છે, તેમ નિરવયવ અને નિરાકાર પરબ્રહ્મમાં અહંકાર અને સૃષ્ટિ ઇત્યાદિ જોવામાં આવે છે. વૃક્ષની અંદર જેમ શાખા હોય, તેમ પરમ મંગળમય પરબ્રહ્મની અંદર આ સર્વ સૃષ્ટિ અવયવોની પેઠે ભાસી રહી છે. જેમ વટ આદિ કાર્ય, બીજ આદિ કારણની સત્તાવાળું છે, તેમ જગત પરબ્રહ્મની સત્તા વડે જ સત્તાવાળું છે; એ પ્રમાણે તમારે તેની ઉપમા સમજી લેવી. આત્મસત્તાથી જુદા જગતનો સંભવ જ નથી, તેથી તમે અંદર શાંત રહી વગરશ્રમે નિરુપાધિક દશામાં રહી ભ્રાંતિને મૂકી દઈ આકાશની પેઠે વિક્ષેપરહિત થઈ રહો. તમે પણ નથી, અમે પણ નથી, જગત પણ નથી અને આકાશાદિક પણ નથી; આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મ જ પૂર્ણ રીતે ભરપૂર થઈ રહ્યું છે. ચેતન વગર બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. સર્વ પદાર્થો ભેદથી રહિત એક બ્રહ્મરૂપ જ સિદ્ધ થાય છે; માટે 'હું અમુકરૂપ છું' એવી વિશેષ ભ્રાંતિનો ત્યાગ કરો અને 'હું સત્ય તથા સર્વ ભેદોથી રહિત એ ચેતનતત્ત્વરૂપે છું' એવી દૃઢ ભાવના રાખો. આથી તમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. દ્રષ્ટાને દેહાદિકરૂપે જાણવો એ જ બંધનરૂપ છે, એમ તમે સમજો અને આત્માને દેહાદિકરૂપે ન જાણતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જાણવો એ મોક્ષરૂપ છે, એમ સમજો. વળી તમે યોગ્ય સ્થિરતા ધારણ કરી શિષ્ટાચાર પ્રમાણે ભૂમિકાના અભ્યાસને નહિ ઓળંગતાં શાંતપણાથી વિક્ષેપ-રહિત થઈ જઈ આત્માને દેહાદિકરૂપ ન જાણતાં શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ જાણનારા થાઓ. દ્રષ્ટા કદી પણ દૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી અને ચેતનતત્ત્વ કદી પણ પરપ્રેય* જડભાવને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે જડ વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. એટલે જગતનું અસ્તિત્વ જ નથી. કોણ કોને શી રીતે અને શા માટે ચેતાવે? (ચેતનાવાળું કરે?) દ્રષ્ટાની અને દૃશ્યની દશાનો જ અભાવ છે; માટે તમે જાગ્રત અવસ્થામાં જ સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે શૂન્ય જેવા અને શરદઋતુના આકાશના જેવા નિર્મળ થઈ રહો. જેમ પવન અને તેની ગતિ જુદાં ભાસે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનને લીધે જ જડ–ચેતન આદિ ભેદ ભાસ્યા કરે છે. તેમાં જડ—ચેતનનો ભેદ ભાસ્યા કરવો એ જ સૃષ્ટિરૂપ છે અને સર્વમાં (જડ –ચેતન એવા વિભાગને છોડી દઈ) એકપણું જણાવું તે મોક્ષરૂપ છે. વળી બ્રહ્મરૂપ પવનની અંદર ચિદાભાસરૂપી સ્ફુરણ ઊઠવું એ જ સૃષ્ટિરૂપ કહી શકાય છે અને એ શુદ્ધ ચૈતન્યસત્તામાં ચિદાભાસરૂપી સ્ફુરણ જ ન ઊઠે તો તે મોક્ષરૂપ કહેવામાં આવે છે. જેમ બીજ પોતાના સ્વરૂપને જ અંદર પાંદડાં વગેરે રૂપે સમજે છે, તેમ મહાચૈતન્ય પોતાની અંદર રહેલા પોતાના સ્વરૂપને જ સૃષ્ટિરૂપે સમજે છે. બીજ જેમ પોતાના સ્વરૂપને પાંદડાં આદિરૂપે સમજવાથી પોતે પાંદડાં આદિરૂપે થઈ જાય છે, તેમ પરમ શુદ્ધ ચિદાત્મા પણ પોતાના સ્વરૂપને સૃષ્ટિરૂપે સમજે છે; એટલે સૃષ્ટિરૂપ થઈ જાય છે. જેમ વૃક્ષની અંદર ક્રમે કરી થવું, હોવું, વધવું, ઘટવું ઈત્યાદિ છ ભાવરૂપ વિકારોનો પ્રતિભાસ જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાત્માની અંદર આ સૃષ્ટિ દેખાય છે. આ બાબતમાં બીજ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. જેમ સર્વ વૃક્ષો બીજના વિકારરૂપ હોવાથી બીજરૂપ છે, તેમ આ સઘળો વિસ્તાર બીજ આદિરૂપે થઈ રહેલ ચેતનસત્તાનો હોવાથી તે સર્વ ચૈતન્ય જ છે. પરબ્રહ્મ પોતે સદા નિર્વિકાર

* પરપ્રેય એટલે બીજા વડે ચેતનવાળું થાય તે—જડ.

છે અને આ સર્વ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. આથી એ જગત પણ નિર્વિકાર, અનાદિ અને અનંત છે એમ તમે નિઃશંક સમજો. આ દ્વૈત – અદ્વૈત સંબંધી સર્વ વિકાર સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલા નગરની પેઠે પોતાના સંકલ્પરૂપ જ છે અને સંકલ્પનો ક્ષય થતાં તેનો પણ ક્ષય થઈ જાય છે. જેવો શૂન્યપણાનો અને આકાશનો ભેદ (કલ્પનામાત્ર જ) તમારા જાણવામાં આવતો હોય, તેવો જ પાયા વગરનો સૃષ્ટિનો અને બ્રહ્મનો ભેદ તમારે સમજવો. પરબ્રહ્મની શાંત સત્તા મહાચૈતન્યરૂપે પોતાની મેળે અનાદિ કાળથી જ સિદ્ધ છે. માત્ર અજ્ઞાનને લીધે તે ‘ હું અમુક મનુષ્યરૂપ છું ’ એવા આકારે થઈ રહેલ છે અને જગતના આકારે પણ વિવર્તરૂપે એ જ થઈ રહેલ છે. બ્રહ્મ જ જો આ જગતરૂપ છે, તો પછી તેમાં મિથ્યા ભ્રાંતિ વડે ઝાંઝવાના જળની પેઠે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ દેખાય, તો ખરી રીતે તે કાંઈ ઉત્પન્ન થયેલ જ નથી. તેમાં કાંઈ નાશને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલું જણાય, તોપણ ઝાંઝવાના જળની પેઠે કાંઈ પણ નાશને પ્રાપ્ત થતું નથી. જેમ વૃક્ષ આદિ અવયવી પોતાના અવયવોમાં વ્યાપી રહે છે, જેમ મઠાકાશ—ઘટાકાશ આદિ આકાશ મહાકાશની અંદર રહે છે અને તરંગમય જળ જેમ જળની અંદર રહે છે, તેમ બ્રહ્મ જ પોતાના અવિકારી સ્વરૂપની અંદર વિવર્તભાવથી પદાર્થરૂપે અને વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપે થઈ રહેલ છે. એક અર્ધી પળ જેટલા સમયમાં એક (હૃદયરૂપ) પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતાં વચમાં ચિદાત્માનું જે કાંઈ શૂન્યતા જેવું સદરૂપ અનુભવમાં આવે છે, તે જ વાસ્તવિક છે; માટે તમે તેની ઉપાસના કરો. વિવેકી સત્પુરુષો કહે છે કે, ચૈતન્યમય આત્માનું એક રૂપ જગત આદિ વિવર્તવાળું છે અને બીજું રૂપ વિવર્તથી રહિત શુદ્ધ કૂટસ્થ પૂર્ણ આનંદરૂપ છે. તે બંનેમાં જે વડે તમને પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ મળવાનો સંભવ લાગતો હોય, તેમાં જ તમે એકનિષ્ઠાવાળા થઈને રહો, પણ વિવેકરહિત થાઓ નહિ. ૧ -૪૮

संक्षुब्धमक्षुब्धमिति द्विरूपं संवित्स्वरूपं प्रवदंति सतः। श्रेयः परं येन समीहसे त्वं तदेकनिष्ठो भव माऽमतिर्भूः ॥ ४८ ॥

ઇ શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો ‘ પરમાર્થયોગોપદેશ ’ નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો*

બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

**देशाद्देशांतरं दूरं प्राप्तायाः संविदः क्षणात् ।
यद्रूपममलं मध्ये परं तद्रूपमात्मनः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ક્ષણમાત્રમાં (ઇન્દ્રિય દ્વારા) એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પ્રાપ્ત થયેલા ચિદાત્માનું વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષયરૂપ છે, તે જ આત્માનું શુદ્ધ નિર્મળ સ્વરૂપ છે. તમે ચાલતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, આંખો મીંચતાં અને ઉઘાડતાં તથા હાસ્ય કરતાં (સદાકાળ) આત્માના નિર્વિષય ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ એકનિષ્ઠા રાખો, એટલે તમને મોક્ષની નિર્વિકાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે. તમે જીવન્મુક્ત પુરુષના વ્યવહાર પ્રમાણે અને પોતાના કુલાચાર પ્રમાણે વ્યવહાર કરતા રહેજો; પણ અંદર વાસનાઓથી ધનેષણા, પુત્રૈષણા, પરલોકૈષણા ઇત્યાદિ એષણાઓથી (ઇચ્છાઓથી) રહિત, સત્ય, નિરાભાસ અને ચૈતન્યરૂપ પરમતત્ત્વમાં નિષ્ઠા રાખવારૂપી પરમ પુરુષાર્થમાંથી તમે કદી પણ ડગશો મા. તમે એ વિષયમાં મેરુપર્વતની પેઠે અચલ થઈને રહેજો. અવિદ્યાનું ખરું રૂપ જ એજ છે કે તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જતાં તે દેખાતું નથી. જો તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોવા જતાં તેનું સ્વરૂપ નજરે આવતું હોય, તો

* આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં આત્મવસ્તુ જગત આદિ પ્રપંચ સહિત અને જગત આદિ પ્રપંચથી રહિત એમ ભાસે છે; પણ તે અખંડ રીતે એક જ છે, એવું બતાવવાને બ્રહ્મનું રૂપ સત્ય અને અસત્ય એ બંને ભાવના આભાસવાળું છે, એ કહેવાશે.

તેને વિદ્યારૂપ જ કહી શકાય. જ્યાં અવિદ્યાનો જ અસંભવ છે, ત્યાં પછી અવિદ્યા વડે થયેલો જડ—ચેતનનો અથવા દ્રષ્ટા—દૃશ્યનો વિભાગ તો કઈ જગ્યાએ અને કેમ સંભવે? જો એમ જ છે તો પછી પોતાની અંદર જ તમે સંકલ્પને શા માટે સ્ફુરાવો છો? તમે સંકલ્પને સ્ફુરવા જ નહિ દો એટલે બળાત્કારથી પોતાની મેળે જ શાંતિનો ઉદય થશે. બ્રહ્મ અને જગત એ બંને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં એક જ છે અને એક છતાં અનેકની પેઠે થઈ રહેલ છે. બ્રહ્મ પોતે પૂર્ણ છે; તોપણ અપૂર્ણ જેવું ભાસે છે અને તે શુદ્ધ છતાં અશુદ્ધના જેવું (જગત આદિના આકારે) પ્રસરી રહ્યું છે. એ બ્રહ્મતત્ત્વ શૂન્ય નથી, છતાં (પ્રલયાદિમાં) શૂન્ય જેવું થઈ રહે છે. તે શૂન્યના જેવું નિર્વિકલ્પ છે, છતાં (સૃષ્ટિકાળમાં) કેમ જાણે શૂન્યતાથી રહિત હોય તેવું ભાસે છે. વસ્તુત: તો દેશ–કાળ વડે અમાપ છે, છતાં કેમ જાણે દેશ—કાળ વડે તે માપવાળું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. એ પોતે એકરૂપ છે, છતાં કેમ જાણે અનેકરૂપે હોય તેવું ભાસે છે. તે અવિકારી છે, છતાં કેમ જાણે વિકારી હોય તેવું ભાસી રહ્યું છે. તે સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલું છે અને શાંત છે, છતાં કેમ જાણે વિક્ષેપવાળું હોય તેવું જણાય છે. તે સદ્‌રૂપ છે, છતાં દૃષ્ટિપથમાં ન આવવાથી કેમ જાણે અસત્ય હોય તેવું છે. પોતાના એક જ રૂપમાં રહ્યા છતાં તે કેમ જાણે બીજા રૂપે જ ખડું થઈ ગયું હોય તેવું ભાસે છે. તે વિભાગવાળું નથી, છતાં કેમ જાણે વિભાગવાળું હોય તેવું થઈ રહ્યું છે. તે જડ અંશથી રહિત છે, છતાં કેમ જાણે જડ અંશવાળું હોય તેવું દેખાય છે. તે પરપ્રકાશ્ય નથી, છતાં કેમ જાણે પરપ્રકાશ્ય (બીજા વડે પ્રકાશને પ્રાપ્ત થતું) હોય તેવું ભાસે છે, તે નિરવયવ છે, છતાં કેમ જાણે તે અવયવવાળું હોય તેવું શોભી રહ્યું છે. અહંકાર વિનાનું છતાં તે કેમ જાણે અહંકારવાળું હોય તેવું જણાય છે અને નાશથી રહિત છતાં તે કેમ જાણે નાશવાળું હોય એવું જણાય છે. એ પરમતત્ત્વ કલંક વિનાનું છે, છતાં કેમ જાણે જન્મમરણાદિરૂપ કલંકવાળું હોય તેમ ભાસે છે. તે દૃશ્યથી રહિત છે, છતાં કેમ જાણે દૃશ્યપણાને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેમ થઈ રહ્યું છે. તે પોતે સ્વયંપ્રકાશ છે, છતાં કેમ જાણે અંધકાર વડે ઘેરાયેલું હોય તેમ થઈ રહેલું છે. તે પુરાતન છતાં કેમ જાણે નવો નવો આકાર ધારણ કરી લેતું હોય તેવું ભાસે છે. એ તત્ત્વ પરમાણુના કરતાં પણ બહુ સૂક્ષ્મ છે, છતાં તે પોતાના ગર્ભની અંદર અસંખ્ય સૃષ્ટિઓની પરંપરાને ધારણ કરી રહ્યું છે. એ તત્ત્વ સર્વરૂપ છતાં યજ્ઞ, દાન, તપ, ચિત્તની પવિત્રતા, વૈરાગ્ય અને શ્રવણ-મનન વગેરે દુ:ખથી સાધી શકાય તેવા પ્રબળ પુરુષાર્થથી જ્ઞાનદશાને પ્રાપ્ત થયેલા વિવેકી પુરુષને દૃશ્યથી રહિત જોવામાં આવે છે. તે પરમતત્ત્વ બંધનમાત્રથી મુક્ત છે, છતાં કેમ જાણે બંધનોવાળું હોય તેવું દેખાય છે. તે અનેક પ્રકારે થઈ રહ્યુ છે, છતાં પણ દ્વૈતભાવથી રહિત છે. એ શુદ્ધ તત્ત્વ માયાના સંપર્કથી રહિત છે, તોપણ માયારૂપી અનેક કિરણસમૂહનો પ્રસાર કરવામાં નિર્મળ સૂર્યનારાયણના જેવું છે. તે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, મહાસાગર જેમ નદી-નાળાં આદિના જળનું સ્વામીપણું ભોગવે છે, તેમ એ તત્ત્વ પણ કેમ જાણે સર્વ જ્ઞાનમાત્રનું સ્વામિત્વ ભોગવતું હોય તેમ સર્વજ્ઞ છે. જગતરૂપી રત્નોને રહેવા માટે તે (બ્રહ્માંડના આકારના) એક મોટા ખજાનારૂપ છે. એ તત્ત્વ અત્યંત ભારે છે, છતાં વિવેકરૂપી ત્રાજવામાં તોળતાં ભારેપણું મિથ્યા જણાયાથી તે રૂના પૂમડાથી પણ બહુ હલકું જણાય છે. માયારૂપી કિરણો પ્રસારવામાં એ તત્ત્વ ચંદ્રમારૂપ છે, એટલે તે માયાનું મૂળ અધિષ્ઠાનરૂપ છે, છતાં દેખવામાં આવતું નથી. એ તત્ત્વ દેશ—કાળ વડે અનંત અને અપાર છે. તોપણ તે કોઈ દેશ—કાળમાં રહેલું પણ નથી. એ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ આકાશ જેવા શૂન્ય પ્રદેશમાં પણ વનની રચનાઓને અને પર્વતોને બનાવે છે. એ તત્ત્વ અતિ

સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે અને અતિ સ્થૂલ પદાર્થોથી પણ અતિ સ્થૂલ છે. અતિ ભારે પદાર્થો કરતાં પણ તે અતિ ભારે છે અને અતિ શ્રેષ્ઠ પદાર્થોથી પણ તે અતિશ્રેષ્ઠ છે. અંદર શૂન્યતાને લીધે તે કર્તા, કર્મ અને કરણથી* રહિત છે અને કારક તથા કારણ એ બંનેથી પણ રહિત છે; છતાં તે કેમ જાણે કર્તા-કર્મ આદિ વડે ઘણા કાળથી યુક્ત હોય તેવું છે. તે જગતરૂપી રત્નને રહેવાના સંપુટરૂપ છે, છતાં તે નિત્ય અરણ્યના જેવું શૂન્ય જ છે. તે અનંત પર્વતોના જેવું કઠણ છે, છતાં આકાશ કરતાં પણ સુકોમળ છે. એ તત્ત્વ અનાદિ કાળથી નિત્ય જ છે. તોપણ પ્રત્યેક વસ્તુમાં અને પ્રત્યેક સમયમાં કેમ જાણે કોમળતાથી નવે નવે રૂપે થઈ રહ્યું હોય તેવું દીસે છે. તે પ્રકાશમય છે છતાં અજ્ઞાનના આવરણને લીધે અંધકાર જેવું જણાય છે. તે જગતને ઢાંકી દે છે તેથી અંધકાર જેવું છે, છતાં એ તત્ત્વ સર્વત્ર પ્રકાશરૂપે પ્રસરી રહેલું છે. એ તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ છતાં દુર્લક્ષ્ય (ઘણી મહેનતે માંડ જાણી શકાય તેવું) છે અને (અજ્ઞાનદશામાં) પરોક્ષ છતાં (જ્ઞાનદશામાં) પોતાની પાસે જ રહેલું છે. એ તત્ત્વ ચૈતન્યરૂપ છતાં અવિદ્યા વડે જડરૂપ દેખાય છે અને (અજ્ઞાન વડે) જડરૂપ દેખાતાં છતાં પણ તે ચૈતન્યરૂપ જ છે. એ તત્ત્વ હુંરૂપ પણ છે, છતાં તમારારૂપ પણ થઈ રહેલું છે. તે તમારારૂપ છે; છતાં મારારૂપ થઈ રહેલું છે. તે મારાથી (અહંકારથી) જુદું છે; છતાં હુંરૂપ જ થઈ રહેલું છે. તે બ્રહ્મદૃષ્ટિએ હુંરૂપ જ છે, છતાં કેમ જાણે જુદું જ હોય તેવું લાગે છે. આ પરબ્રહ્મરૂપી ભરપૂર મહાસાગરની અંદર આ ત્રણલોકરૂપી તરંગો કેમ જાણે ઉછાળા મારતા હોય તેવા દેખાય છે. બાકી તરંગ જેમ જળરૂપ છે, તેમ એ સર્વ લોક બ્રહ્મરૂપ જ છે. બરફ જેમ સફેદ રંગ ધારણ કરે છે, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વે પોતાની અંદર રહેલી આ સર્વ દૃશ્યજાળને વિવર્તભાવથી ધારણ કરી રાખેલી છે. જેમ બરફને લીધે તેની અંદર રહેલું ધોળાપણુ જોવામાં આવે છે, તેમ ચૈતન્યતત્ત્વને લીધે જ તેની અંદર રહેલી આ સૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. આ પરમાત્મા દેશ-કાળરૂપી અવયવથી રહિત છે; છતાં જળ જેમ તરંગનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ તે મિથ્યારૂપે રાતદિવસ કેમ જાણે જગતનો વિસ્તાર કરતા હોય તેવું ભાસે છે. આ ચિદાકાશરૂપી વિશાળ જંગલની અંદર પંચમહાભૂતરૂપી પાંદડાંના ફેલાવાવાળી આ જગતરૂપી જીર્ણ મંજરીઓ વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પરમાત્મા જીવ—જગત આદિના આકારે થઈ રહેલા પોતાના પ્રતિબિંબને, પોતાની મેળે જ જોવાની ઈચ્છાથી, પોતે અત્યંત નિર્મળ આકાર ધારણ કરી લઈ અરીસારૂપ થઈ રહેલા છે. અનંત બ્રહ્મસત્તાની અંદર આકાશરૂપી (ઉંબરના) વૃક્ષના ફળના જેવા બ્રહ્માંડના પોતાની ઈચ્છા વડે કલ્પી લીધેલ એક ત્રૈલોક્યરૂપી અવયવની અંદર દીપી નીકળતા સૂર્ય વગેરે દેવો અને તેનાથી જ ઉદયને પ્રાપ્ત થનાર ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયસમૂહ, જીવરૂપ આત્માને રૂપ આદિ વિષયોનો અનુભવ કરાવવામાં સાધનરૂપ ઉપયોગી થઈ જગતમાં જે અનેક ચમત્કારો બતાવે છે, એ પરમાત્મા અંદર રહેલા વાસનામય પ્રપંચ વડે અને બહાર રહેલા જગતરૂપી પ્રપંચ વડે જાગ્રત અવસ્થામાં અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અનેકરૂપે થઈ રહેલા છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં નાના પ્રકારે નહિ દેખાતાં, તે એકરૂપે જ દેખાય છે. એવી રીતે ભાવ અને અભાવવાળી સ્થિતિથી બહાર અને અંદર સર્વત્ર એ જ તત્ત્વ રહેલું છે. આ સર્વ પદાર્થોની શોભા એ પરમાત્મારૂપ જ છે અને જેમ જીભ પોતાના મુખરૂપી ગુફાની અંદર રસાસ્વાદનો ચમત્કાર બતાવે છે, તેમ એ પરમાત્માની અંદર તેની જ ઈચ્છાથી તેના જ પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારો કર્યા કરે છે. ચેતનસત્તાને લીધે જ મધુરતા બતાવનારા રૂપ—રસ આદિ વિષયોને પોતાના પ્રદેશમાં ધારણ કરી રહેલું અને જગતમાં દેખવામાં આવતી સુખ—દુઃખ, કામ—ક્રોધ,

* અસાધારણ કારણને કરણ કહે છે.

જન્મ—મરણ ઇત્યાદિ અનેક ચકરીવાળું એ જગત પરમાત્મારૂપી જળના રસરૂપ છે. જેમ સૂર્ય આદિ તેજોમય વસ્તુનું પ્રભામંડળ સૂર્ય આદિ પોતાના અધિષ્ઠાનમાં જ લય પામી જાય છે અને પાછું તેમાંથી જ ઉદય પામે છે, તેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ આદિ દેવતાઓ અને નેત્ર આદિ ઈન્દ્રિયો એ સર્વના તેજ વડે પ્રકાશતી પદાર્થોની શોભા પ્રકાશમય પરમાત્મામાં સુષુપ્તિ તથા પ્રલયમાં લીન થઈ જાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં તથા સ્વપ્નાવસ્થામાં તેમાંથી જ ઉદય પામી ખડી થઈ છે. જેમ બરફની અંદર શ્વેતભાવ રહ્યો છે, તેમ આ સર્વ જગત બ્રહ્મમાં જ રહેલ છે, તેથી બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેમ ચંદ્રમાંથી તેનાં કિરણો બહાર પ્રસરે છે, તેમ ચૈતન્યમય બ્રહ્મમાંથી જ આ સર્વ પદાર્થોની શોભા બહાર પ્રસરી રહેલી છે. એ પરમાત્મારૂપી એક નિરવયવ રંગમાંથી આ જગતરૂપી ચિત્ર બનેલું છે. ખરી રીતે તે જન્મ આદિ ષડ્ભાવવિકારો તથા પરસ્પર એકબીજાથી પદાર્થોનું ભિન્નપણું બનાવનારી વિચિત્રતા ઇત્યાદિકથી રહિત જ છે અને શાંત કેવળ પરબ્રહ્મરૂપે જ સર્વત્ર રહેલ છે. આ પરમાત્મરૂપી વનવૃક્ષમાંથી જ દૃશ્યરૂપી શાખાઓ અને જગતના સમૂહરૂપી ગુચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે આકાશરૂપી આંગણાની અંદર પોતાની મેળે જ મજબૂતપણે રૂઢ થઈ રહેલી છે. આ પરમાત્મારૂપી અચળ પર્વતની અંદર વૃદ્ધિ અને નાશવાળી અને નાના પ્રકારના પદાર્થોરૂપી અનંત પુષ્પોને લઈ જનારી દૃશ્યરૂપી નદી નિરંતર વહ્યા કરે છે. દૈવરૂપી નર્તકી આ ચિદાકાશરૂપી રંગભૂમિની અંદર પોતાના કરેલા આરંભને જરા પણ નહિ અટકવા દેતાં અનેક કલ્પરૂપી ઉત્સવના દિવસમાં જગતરૂપી હાવભાવ બતાવવાથી ભ્રાંતિનું અનુકરણ કરી નિરંતર નાચ્યા કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાના કાળરૂપી બાળકને આ બ્રહ્મરૂપી રંગભૂમિમાં માયારૂપી ચંદરવાની નીચે વારંવાર નચાવ્યા કરે છે અને અંતે એક વખત સમેટી લઈ તેને વળી પાછો ખડો કરી દે છે. એ બાળકના માત્ર આંખ ઉઘાડવા—મીંચવામાં જ કરોડો બ્રહ્માંડોના મહાપ્રલયો અને નાના પ્રલયો થઈ જાય છે. જેમ અંદર સેંકડો પ્રતિબિંબ પડે તોપણ અરીસો ઇચ્છા આદિ વિકારોથી રહિત અને જેવો છે તેવો જ રહે છે, તેમ આ પરમાત્મા પણ અનેક બ્રહ્માંડોનો પોતાની અંદર ઉદય થાય તોપણ ઇચ્છા આદિ વિકારથી રહિત, શાંત અને નિર્વિકાર રહી, પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે. જેમ ભૌતિક સૃષ્ટિઓનું કારણ પંચમહાભૂત છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન સૃષ્ટિઓના બીજરૂપ તથા કારણરૂપ આ પરમાત્મા જ છે અને એ પરમાત્માનું બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. માયાના યોગથી આ પરમાત્માના નેત્રનું ઉઘડવું થતાં જગતની સર્વ શોભા ઉત્પન્ન થયેલ જોવામાં આવે છે અને એ પરમાત્મા નેત્રનું મિંચાવું થતાં (યોગનિદ્રામાં) આખા જગતનો પ્રલય થઈ જાય છે. ખરી રીતે તો, પરમાત્મા માયાના સંબંધ વિના ઉપરના બંને ભાવથી રહિત છે અને કેવળ પોતાના શુદ્ધ, માયાના સંપર્કથી રહિત, પવિત્ર એવા સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ સ્થિર થઈ રહે છે. જેમ પવનના સપાટાઓ પવનરૂપ જ છે, તેમ પરિણામ, કાળ, સંખ્યા અને વૈભવ આદિથી મોટાં એવાં અનેક બ્રહ્માંડો તેની અંદર રહેલા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય તેમ જ તેની અંદરનાં પ્રાણીઓનો જન્મ, બાલ્યાદિ અવસ્થા, જાગ્રત આદિ અવસ્થા અને નીચી–ઊંચી સ્થિતિ ઇત્યાદિ એ બધું આ ચિદાકાશથી ઉદય પામે છે, એટલે કે, એ સર્વ અનંત ચિદાકાશરૂપ જ છે, એમ સમજી તમે શાંત થઈ રહો. ૧—૪૧

उद्यंत्यमूनि सुबहूनि महामहांति सर्गागमप्रलयजन्मदशा जगन्ति । सर्वाणि तान्ययमपारस्वरूप एव प्रस्पंदनानि मरुदेवयथास्व शांतम् ॥४१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પરબ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

ઇચ્છાત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

चमत्कुर्वन्त्यथाऽनर्था आवर्ता इव वारिणि ।
एकस्वभावाः सकला यथा वारितरंगकाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ જળની અંદર અનેક ચકરીઓ જુદા જુદા રૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમ તો સર્વ પદાર્થો જુદા જુદા રૂપે જોવામાં આવે છે. તે ઈચ્છાને ઉત્પન્ન કરી દઈ મનુષ્યના ચિત્તને ભમાવી મૂકે છે. પછી તે રાગ, દ્વેષ, નરક આદિ અનેક મોટા અનર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ જેમ જળના તરંગો જળરૂપ જ છે, તેમ સર્વ પદાર્થો એક પરબ્રહ્મ જ છે. આ જગતનું ખરુ સ્વરૂપ ચિદાકાશ છે. સર્વ પદાર્થોના વિશેષ રૂપને છોડી દેતાં જે અવશેષ રહે છે, તે ચિદાકાશ છે. એ ચિદાકાશ કેવળ સત્તામાત્રરૂપે જણાય છે અને સમાધિ વડે ચિત્ત શાંતિને પ્રાપ્ત થતાં તે અનુભવમાં આવે છે. જેમ આકાશની અંદર બાળકના ચિત્ત વડે કલ્પાયેલા રાક્ષસ-પિશાચ વગેરે પ્રૌઢ પુરુષની દૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ નથી, તેમ વિવેકને પામેલો હું ચિદાકાશની અંદર સત્યના વડે જોઉં છું, તો મારી દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનીઓની કલ્પનામાં આવતું આ જગત કાંઈ પણ નથી. જેમ પોતાના મન વડે કલ્પાયેલ યક્ષ-પિશાચાદિક બાળકના મનમાં જ સત્ય લાગે છે, તેમ આ જગત પણ અવિવેકીના મનમાં જ સત્ય લાગે છે. આ જગત વિદ્વાનની દૃષ્ટિમાં તો બ્રહ્મરૂપ છે. તેથી તે શિલા વડે બનાવેલ પૂતળાંની સેનાની પેઠે બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને અંદરના ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન ઇત્યાદિ વિષયો -એ બંનેથી રહિત છે, તો તેમાં જગતપણું ક્યાંથી હોય? માત્ર અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં જ અવિદ્યાને લીધે તેમાં બહારના રૂપ આદિ વિષયો અને અંદરના મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત આદિ વિષયો ભાસ્યા કરે છે. જેમ એક આકાશથી જુદું બીજું આકાશ નથી જણાતું તેમ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોનું અને મન-બુદ્ધિ આદિ આંતર વિષયોનું ખરું તત્ત્વ શોધવા છતાં ચૈતન્ય વિના બીજું (જુદું) જણાતું નથી. તો પછી તેમાં જગતનો ભાવ ક્યાં રહી શકે? જ્ઞાતા પુરુષને 'હું આ જગતરૂપી દૃશ્યનો દ્રષ્ટારૂપે અનુભવ કરનારો છું' એવો ભાવ જગતની ભ્રાંતિને ખડી કરી દેનાર છે, પણ આ જગતરૂપી દૃશ્ય જ નથી, તો પછી હું તેવા દ્રષ્ટા તરીકે અનુભવ કરનારો જુદો ક્યાંથી રહ્યો? એવો ભાવ જગતની ભ્રાંતિને શાંત કરી દેનાર છે. જેમ સ્મરણ અને વિસ્મરણ એ બંને તમારી સ્વાધીનતામાં રહ્યાં છે, તેમ ઉપરના બંને ભાવો પણ તમારી સ્વાધીનતામાં જ રહેલા છે. ચિદાકાશ આકારમાત્રથી રહિત છે અને તે પરમ આકાશરૂપ છે, તેથી તેનો ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ કોઈ પણ રીતે કોઈ જગ્યાએ બદલી શકાતો નથી. આમ તેમાં જડ જગતની કલ્પના જ સંભવતી નથી. આ જગત ચૈતન્યરૂપ હોવાથી તેની અંદર પણ સ્વભાવથી જ વિકારીપણું ઘટતું નથી. તો પછી એ સ્વાભાવિક વિકારીપણું, શુદ્ધ નિર્લેપ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં તો ક્યાંથી જ હોય? આ સર્વ ચિદાકાશરૂપ જ છે, વ્યવહારના આધારરૂપ હું એવો અહંકારની પણ ત્યાં સત્તા (અસ્તિત્વ) નથી, ચિદાત્માની અંદર કશું વિકાર આદિ સંભવતું નથી અને કોઈ ઠેકાણે ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદું કાંઈ પણ છે નહિ. સર્વ શાંત, પરમમંગળમય અને શુદ્ધ ચિદાત્મારૂપ છે. જેમ આકાશની અંદર વનની ઉત્પત્તિ ન જોવામાં આવે, તેમ તમે, હું એ વગેર કશી પણ ભ્રાંતિ તેમાં મારા જોવામાં આવતી નથી. આ મારી ઉપદેશવાણી પણ ચિદાકાશરૂપ હોવાથી પોતાના સ્થૂલ રૂપથી રહિત શૂન્યના જેવી છે, એમ તમે સમજો. એ તમારા ચિદાકાશરૂપ આત્માની અંદર પોતાની મેળે જ સ્થિર થઈ રહે છે; અર્થાત્ એ વાણીની ઉત્પત્તિ

*** આ છત્રીસમા સર્ગમાં જે પુરુષ વિષયસુખને તુચ્છ સમજી તેની ઇચ્છા નથી રાખતો, તેને ભોગ પણ કાંઈ બંધનકારક થતો નથી. ઇચ્છા માત્ર જબરું બંધન છે અને તેનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, એ કહેવામાં આવશે.**

પણ ચેતનતત્ત્વથી છે અને સ્થિતિ પણ ચેતનતત્ત્વમાં જ છે. વળી તેનું ખરું તત્ત્વ જેને સ્ફોટ* કહે છે, તે પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ જ છે. એવી રીતે સર્વ ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ઇચ્છાનો ઉદય જ થવા દેવો નહિ, પરંતુ પાષાણના બનાવેલા પુરુષની પેઠે અથવા ચિત્રમાં આલેખેલ પુરુષની પેઠે નિર્વિકાર થઈને બેસી રહેવું એ જ સત્ય પરમપદરૂપ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. જે પુરુષ લાકડાના બનાવેલા કૃત્રિમ પુરુષની પેઠે સંકલ્પ વિનાની દશામાં રહીને ઇચ્છા વિના તથા વ્યાકુળતા વિના આવી પડેલાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે જ ખરો શાંત ચિત્તવાળો વિવેકી પુરુષ છે. જે પુરુષ વાસનારહિત રહીને કશામાં રાગદ્વેષ રાખતો નથી, અને એમ આવી પડેલા વ્યવહાર વડે પોતાનું જીવન ગાળે છે, તે જીવન્મુક્તને પોતાના જીવનમાં જીવિતના સાધનરૂપ એવું આ જગત વાંસના લાકડાની પેઠે બહાર અને અંદર શૂન્ય જ લાગે છે. જે પુરુષના હૃદયમાં દૃશ્ય પદાર્થો સંબંધી કોઈ રુચિ જ થતી નથી અને અદૃશ્ય આત્મતત્ત્વ તરફ જ જેની રુચિ રહે છે તેમ જ જે બહાર અને અંદર સદા શાંત જ રહે છે, તે આ સંસારરૂપ સાગરને તરી ગયેલો જ છે એમ તમારે સમજવું. હે રામ! તમે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી જરૂરી એવો વાણીનો વ્યવહાર કરજો. અને મધુરપણાથી વેણુની વીણાની પેઠે વાસના રહિત થઈને સુખથી અનેક શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરજો. નટ, ભટ (યોદ્ધા), વેશ્યા આદિનાં રહેવાનાં સુંદર રચનાવાળાં ઘરોની પેઠે તમે ક્ષોભ પામશો નહિ. અને મનનો ઉદય થવા દેશો નહિ. તમે ત્વચાઇન્દ્રિય વડે માળા, ચંદન વગેરેનો ભલે સ્પર્શ કરજો, પણ તે ઇચ્છા વગર અને વાસના વિના જ કરજો. દૈવયોગથી આવી મળેલા રસના સમૂહોનો તમે ઇચ્છા, ભય અને વાસના વિના જ, તેમ જ રાગ અને અભિલાષને પણ છોડી દઈને કડછીની પેઠે સુખથી સ્વાદ લો. કશી વાસના રાખ્યા વિના નિઃસ્પૃહપણાથી, મનના અભિમાન વિના અને અહંકારને પણ નહિ રાખતાં, તમે સુખથી ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષના નેત્રની પેઠે દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા રૂપના સમૂહને ભલે જુઓ, બંધાઈ નહિ જતાં ઉપભોગ દ્વારા ત્યાગ સિદ્ધ કરવા સારુ, નાસિકા પાસે આવેલાં સુંદર સુગંધી પુષ્પોને ભલે વનના વાયુની પેઠે વાસના વિના જ નિઃસ્પૃહતાથી તમે સુખેથી સૂંઘો. ઉપર પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિય સંબંધી વિષયોના સંબંધમાં પણ તેનું નિઃસારપણું તથા નીરસપણું મનમાં લાવજો અને જ્ઞાન દ્વારા મનને બોધ આપી, ભોગરૂપી રોગોની ચિકિત્સા કરજો. તમે જો એ ચિકિત્સા કરશો નહિ, તો પછી દુઃખશાંતિની વાત જ કરશો નહિ. ઊલટું તમારે અનેક અનર્થપરંપરાનો અનુભવ કરવો પડશે. જે પુરુષ ભોગોરૂપી વિષનો સ્વાદ લેતાં દિવસે દિવસે તેમાં વિશેષ પ્રીતિ કરતો જાય છે, તે પોતાના દેહને બળતા અગ્નિમાં ફેંકે છે અને તેમાં નિરંતર સૂકા ઘાસનો પૂળો નાખતો રહે છે એમ સમજવું. શાસ્ત્રજ્ઞાનરૂપી ભૂષણને ધારણ કરનારા વિવેકી પુરુષો ઇચ્છામાત્રનો ત્યાગ કરી નિઃસ્પૃહ થઈ રહેવું તેને જ ચિત્તશાંતિનો મુખ્ય ઉપાય કહે છે. ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી નિઃસ્પૃહપણા વડે ચિત્તની જેવી શાંતિ થાય છે, તેવી સેંકડો ઉપદેશ આપવાથી પણ થતી નથી. ઇચ્છાનો ઉદય થતાં જેવું દુઃખ થાય છે, તેવા દુઃખનો અનુભવ નરકમાં પણ થતો નથી. ઇચ્છાની શાંતિ થતાં જેવું સુખ થાય છે, તેવા સુખનો અનુભવ બ્રહ્મલોકમાં પણ થતો નથી. ચિત્તનું સ્વરૂપ ઇચ્છામાત્ર જ છે, એમ વિવેકીઓ કહે છે. ઇચ્છાની શાંતિ થવી એને જ મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. શાસ્ત્ર, તપ, નિયમો અને યમો એ બધું તૃષ્ણાઓને દૂર કરવા માટે જ છે. મનુષ્યના ચિત્તમાં જેટલી જેટલી ઇચ્છાનો ઉદય થાય છે, તેટલી તેટલી દુઃખરૂપી બીજોની મૂઠીઓ ઊગી નીકળે છે. બીજી બાજુ વિવેકને લીધે મનુષ્યની ઇચ્છા જેમ જેમ ઘટતી જાય છે, તેમ

* શબ્દોનો નાદ સાંભળતાં મન ઉપર જે અસર પડે તેને સ્ફોટ કહે છે. આ અસર નિત્ય રહે છે, માટે તેને શબ્દબ્રહ્મ પણ કહે છે.

તેમ દુ:ખ અને ચિંતારૂપી મહાભયંકર વિષૂચિકા શાંત થઈ જાય છે. મનુષ્યની ઈચ્છા રોગને લીધે જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ દુ:ખ અને ચિંતારૂપી વિષના તરંગો વધવા માંડે છે. જો પોતાના પુરુષપ્રયત્નરૂપી ઔષધ વડે એ ઈચ્છારૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં ન આવે, તો આ વિષયમાં બીજું કાંઈ પ્રબળ ઔષધ નથી. જો પૂર્ણ રીતે ઈચ્છાની શાંતિ થઈ શકે એમ ન હોય, તો પછી થોડુંક પણ એ માર્ગને અનુસરવું; કેમ કે એ શુભ રસ્તે ચાલનારો પુરુષ (ઈચ્છાનો નિરોધ કરવાના અભ્યાસ વડે ક્રમે ક્રમે નિ:સ્પૃહ થઈ જતાં) દુ:ખને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે અધમ નરપશુ ઈચ્છાને ઓછી કરવામાં યત્ન નથી કરતો, તે દિવસે દિવસે પોતાના આત્માને અંધકૂપમાં (અંધારા કૂવામાં અથવા અંધકૂપ નામના નરકમાં) નાખતો જાય છે. દુ:ખપરંપરાને જન્મ આપનારા આ સંસારનું બીજ ઈચ્છા જ છે. એ ઈચ્છારૂપી બીજને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વડે શેકી નાખવામાં આવ્યું હોય, તો તે ફરીવાર ઊગતું નથી. ઈચ્છા જ માત્ર સંસારના હેતુરૂપ છે અને ઈચ્છાને મૂળ સહિત ઉખેડી નાખવી એ મોક્ષના હેતુરૂપ છે; તો ઈચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થાય એવો યત્ન કરવો જોઈએ. બાકી ખોટી ભ્રાંતિમાં પડી બીજા યત્નો કરવાથી શું ફળ છે? ઈચ્છાને શાંત કર્યા વિના શાસ્ત્રકથા અને ગુરુ વગેરેની સેવા નકામી છે. ઈચ્છાને સ્ફુરવા જ ન દેવી એ રૂપી ચિત્તશાંતિના ઉપાયનું અવલંબન તમે શા માટે લેતાં નથી? પોતાના વિવેક વડે ઈચ્છા જ થવા ન દેવી એટલી જ વાત માત્ર જેને દુ:સાધ્ય (ન થઈ શકે તેવી) લાગે છે, તેવા પુરુષને હું ધારું છું, કે ગુરુનો ઉપદેશ અને શાસ્ત્ર આદિ સર્વ નિરર્થક જ છે. જેમ વાઘ વગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરો વડે ભરેલાં જંગલમાં હરિણીનો જન્મ થવો એ તેને મૃત્યુના પંજામાં ફસાવવા માટે જ છે, તેમ અનેક દુ:ખોનો ફેલાવો કરનાર અને ઈચ્છારૂપી મહાઝેરી વિકારવાળા આ સંસારમાં અવિવેકી મનુષ્યોનો જન્મ થવો એ કેવળ તેને મૃત્યુના પંજામાં ફસાવવા માટે જ છે. જો મનુષ્ય બાળકની પેઠે ઈચ્છા વડે ચપળ ન થઈ જાય, તો આત્મજ્ઞાન માટે તો માત્ર થોડો જ પ્રયત્ન કરવો પડે એવું છે. તમે માત્ર ઈચ્છાને જ શાંત કરો, એટલે તે વડે તમને સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. નિ:સ્પૃહપણું થવું એ જ મોક્ષરૂપ છે અને ચિત્તમાં ઈચ્છા રહ્યા કરવી એ જ બંધનરૂપ છે; માટે યથાશક્તિ ઈચ્છાને જ જીતવાની છે. માત્ર આટલી વાતમાં શું ન બની શકે તેવું છે? ઈચ્છા એ જરામરણજન્મ આદિરૂપે કરંજ અને ખદિર વૃક્ષોની હારના એક બીજરૂપ છે. તેને નિરંતર શાંતિરૂપી અગ્નિ વડે અંદરથી બાળી (ભૂંજી) નાખો. જે જે વિષયમાં ઈચ્છા જતી રહીને, જેટલું જેટલું નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થાય તેમાં તેમાં તેટલું તેટલું મુક્તપણું જ છે; માટે જ્યાં સુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચે અને ધૈર્ય આદિ બળ ચાલે, ત્યાં સુધી ઉત્પન્ન થતી ઈચ્છાને શમાવી દેવી જોઈએ. જે જે વિષયમાં જેટલી જેટલી ઈચ્છા રહે છે. તેટલું તેટલું તે તે બાબતમાં બંધના પાશો વડે બંધાવું પડે છે. એ ઈચ્છા જ દુ:ખના ઢગલારૂપ છે, અનેક પીડાઓને વિસ્તારનાર છે અને પુણ્યપાપમય છે. વિવેકી પુરુષની એક ક્ષણ પણ જો ઈચ્છાને દૂર કરવાના યત્ન વિનાની જાય, તો તેણે લૂંટારાઓ વડે લૂંટાયેલા પુરુષની પેઠે ઘણી વાર સુધી પોકેપોક મૂકયા કરવી. જેમ જેમ પુરુષની અંદરની ઈચ્છાઓ શાંત થતી જાય છે, તેમ તેમ સાધનચતુષ્ટય દ્વારા મોક્ષને સિદ્ધ કરી આપનાર કલ્યાણની વૃદ્ધિ થાય છે. પોતાના આત્માને વિવેકથી રહિત રાખીને વિષયોના ઉપભોગ વડે તેની ઈચ્છાને પૂર્ણ કર્યા કરવી, તે જ સંસારરૂપી વિષવૃક્ષનું સિંચન કરવા જેવું છે. હૃદયમાં રહેલા ચિદાભાસરૂપી પુરુષપશુએ પોતાના આશ્રયરૂપ હૃદયને પુણ્યાપુણ્યરૂપી શુભાશુભ કર્મો વડે દૂષિત કર્યું છે. આ અપરાધ બદલ હૃદયરૂપી ઇંધણાંથી ભભભળી ઊઠેલી અને તીક્ષ્ણ અણીઓવાળી પાપરૂપી અગ્નિની

ઈચ્છાઓરૂપી ઝાળો તેની સાથે વેર હોય એમ તેને મોહરૂપી ધુમાડાથી આંધળો કરી દે છે, તેને સ્નેહરૂપી પાશથી બાંધી દે છે, સુખદુઃખં આદિ ભૂંડા બીજને રહેવાના સ્થાનરૂપ તેના વૃષણને પકડી રાખે છે અને તેને ડામ દે છે. એ વખતે તેનો છમછમ એવો અવાજ થાય છે. ૧-૪૫

हृद्‌व्रणजाः स्वसुखदुःखकुबीजकोशौ वैरादिवाश्रयकृतादशुभाच्छुभाच । मत्वाद्य दुष्कृतकृशानुशिखाः शितांता इच्छाच्छमच्छमिति पुंस्पशुमादहंति ॥ ४५ ॥

श्रीयोगवासिष्ठमहारामायणमां निर्वाण प्रकरणना उत्तरार्धनो 'संसारबीजकथन' नामनो सर्ग ३६ मो समाप्त

સર્ગ ૩૭ મો*

જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ

वसिष्ठ उवाच

इच्छाविषविकारस्य वियोगं योगनामकम् । शांतये शृणु भूयोऽपि पूर्वमुक्तं विशेषतः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઈચ્છારૂપી વિષવિકારને નિવૃત્ત કરી દેનાર 'યોગ' નામનો ઉપાય મેં પ્રથમ પણ તમને કહેલ છે છતાં પણ હું તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવાને ફરી વાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે ઉપાય ઈચ્છાથી થનારા સર્વ અનર્થોની શાંતિ કરનાર છે. અહીં જો કાંઈ પણ વસ્તુ આત્માથી જુદી હોય તો તે મેળવવાની ઈચ્છા રાખવી ઘટે છે, પણ જ્યારે આત્માથી કાંઈ પણ જુદું જ નથી, ત્યાર પછી આત્માથી જુદી શી વસ્તુની ઈચ્છા રાખવાની છે? ચિદાત્મા પોતે નિરવયવ છે, દ્રષ્ટા—દૃશ્ય -દર્શન આદિ ત્રિપુટીના વિભાગથી રહિત છે, સૂક્ષ્મ છે અને આકાશથી પણ અત્યંત શૂન્ય છે. વળી તે જ હું -જગત એ ઈત્યાદિને આકારે (વિવર્તરૂપે) થઈ રહેલ છે તો પછી તેને ઈચ્છા કરવા લાયક એવી બીજી શી વસ્તુ છે? આ ચેતનતત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારીએ, તો આકાશરૂપ છે, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય આદિને પણ આકાશરૂપે જ તે ધારણ કરી રહે છે, પોતે પણ આકાશરૂપ જ છે અને આ ચિદાકાશરૂપ જગતને પણ તે આભાસમાત્ર જ ધારણ કરી રહ્યું છે. આમાં કયો ઈચ્છાનો વિષય છે? અમે તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા છીએ. અમારી દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ નિમિત્ત અથવા પ્રમાણ ન જણાવાથી ગ્રાહ્યનો (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષય આદિનો) અને ગ્રાહકનો (ગ્રહણ કરનાર જીવાત્માનો) વસ્તુતઃ સંબંધ જ નથી, તો પછી ઈચ્છા કરવાનો શો વિષય છે? વળી જે લોકોની દૃષ્ટિમાં એ ગ્રાહ્ય—ગ્રાહકનો સંબંધ સિદ્ધ છે, તે અજ્ઞાનીઓ પણ (સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જણાતાં મનુષ્યોની પેઠે મિથ્યારૂપે જ દેખાતા હોવાથી) તત્ત્વદૃષ્ટિએ મારા જોવામાં આવતા નથી. ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકનો સંબંધ એકબીજામાં પરસ્પર પોતાની અંદર (વ્યવહારદૃષ્ટિએ) રહેલ છે, તથાપિ તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તે દેખાતો નથી કેમ કે જો અસત્ય જ છે, તો પછી તે શી રીતે જોવામાં આવે? ચંદ્રમા કોણે શ્યામ દીઠો છે? પોતાના પારમાર્થિક આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા નહિ રહેવાથી બહિર્મુખપણું થાય છે અને એમ અજ્ઞાનને લીધે ગ્રાહ્યગ્રાહક આદિ ત્રિપુટીની સત્તા દેખાય છે. જો કે એ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક આદિ અશાસ્ત્રીય (લૌકિક) દૃષ્ટિ વડે તો સત્ય જણાય છે, છતાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ વડે (તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે) જોતાં તે સર્વ કયાં જતું રહે છે, પાછું જાણવામાં જ આવતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો સહજ સ્વભાવ છે કે, શાસ્ત્ર દ્વારા પોતાનું તાત્ત્વિક આત્મસ્વરૂપ સમજાય છે, એટલે અસત્ય અહંકાર પોતાના આત્મામાં જ શમી જાય છે (લીન થઈ જાય છે.) ખરો મોક્ષ પણ તે જ છે, કે જેમાં દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય આદિ ત્રિપુટીનો ક્ષય થઈ જાય છે. મુકત અવસ્થામાં દૃશ્ય વગેરે રહેતું નથી અને જ્યાં સુધી દૃશ્ય વગેરે રહે ત્યાં

* આ સાડત્રીસમા સર્ગમાં જેવી રીતે ઈચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થાય તથા ઉત્પન્ન થાય તોપણ તે બ્રહ્મરૂપ જ ગણાય, તેવી રીતે અનેક યુકિતઓ વડે જ્ઞાનયોગનો ઉપદેશ આપવામાં આવશે.

સુધી મોક્ષનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. છાયાની અને તડકાની પેઠે આ બંને એક ઠેકાણે સંભવતાં નથી. મોક્ષ અને દૃશ્ય એ બંને જો ભેગાં રહી શકે, તો એકબીજા વડે પરસ્પર નાશ કરતાં બંને અસત્ય ઠરે. જો એ બંને અસત્ય ઠરે તો અનુભવ-સિદ્ધ મોક્ષની પણ અસત્યતા જ સિદ્ધ થવા બેસે; પરંતુ મોક્ષ તો જરા—મરણ આદિ વિકારથી રહિત છે, દુઃખના સંપર્કથી પણ રહિત છે અને જીવન્મુક્ત પુરુષોના અનુભવ વડે જ સિદ્ધ છે માટે તેની અસત્યતા કહી શકાતી નથી. બાકી, દૃશ્ય આદિ સર્વ ભ્રાંતિરૂપ છે, તે વડે ખરું સુખ થતું નથી અને તે મિથ્યા તથા દુઃખરૂપ છે; માટે તે વિષે તમે કશા વિચાર જ ન કરો. તમે તો સ્વભાવસિદ્ધ (અકૃત્રિમ) મોક્ષસુખમાં જ નિરંતર દૃઢસ્થિર થઈ રહો. છીપની અંદર ભ્રાંતિ વડે દેખાતા રૂપાની પેઠે જે દૃશ્ય ભ્રાંતિ વડે જ માત્ર દેખાય છે અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં દેખાતું નથી, વસ્તુતઃ છે જ નહિ, તો તે અસત્ વસ્તુનો નિષેધ કરવાથી પણ શું છે? એ દૃશ્યજાળનું અસ્તિત્વ માનવાથી મોટું દુઃખ થાય છે અને એ દૃશ્યજાળનો અભાવ માનવાથી મોટું સુખ થાય છે; પણ એ અભાવ યુક્તિપૂર્વક મનન સહિત નિદિધ્યાસન કરવાથી દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે અધમ પુરુષો! આત્મા અનાદિસિદ્ધ છે અને તે વધવું, ઘટવું ઈત્યાદિ વિકારમાત્રથી રહિત છે. તે પોતાના સ્વયંપ્રકાશ-પણાથી અને શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિના ઉપદેશથી સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવે છે, છતાં તમે કેમ તે તરફ દૃષ્ટિ જ નથી કરતા? તમે પોતાના આત્માને નકામા બંધનમાં નાખવા માટે જ શું એ દૃશ્ય-જાળને પકડી રાખેલ છે? અને શું તેથી તમે દૃશ્ય વિષયોની આસક્તિને નથી છોડતા? જ્યારે કાર્યભાવ-કારણભાવ વગેરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે, ત્યારે તો દેહાદિ મર્યાદાઓ રહેતી નથી અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા ચિન્માત્ર પ્રત્યગાત્મા-માં (જીવમાં) પણ બ્રહ્મપણું સિદ્ધ થાય છે. સર્વના આત્મારૂપ એક પરમતત્ત્વ જે ચિદાકાશ-રૂપ છે, તે બધે ઠેકાણે પૂર્ણરૂપે વ્યાપી રહેલ છે; છતાં તેમાં દ્રષ્ટાદૃશ્ય આદિ ભાવને વાસ્તવરૂપે સ્વીકારી લઈ જેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે સાધનોને શોધે છે, તેવા વાદીરૂપી પશુઓનું કે તેવા તાર્કિક શિષ્યરૂપી પશુઓનું અમારે કશું પણ પ્રયોજન નથી. વળી એ એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર ભરપૂર છે, તો પછી તેમાં કાર્ય—કારણભાવનો બોધ કરનારાં વચનોનો શો અવકાશ છે? પવનની ચંચળતામાં, જળના પ્રવાહપણામાં અને આકાશ-ની શૂન્યતામાં જે (કાંઈ સ્વભાવ આદિ અનિર્વ-ચનીય) હેતુ છે, તે જ ચિદાત્માના સૃષ્ટિ આદિરૂપે થઈ જવામાં હેતુરૂપ સમજવો. હે સુશીલ રામચંદ્ર-જી! જો કાર્યકારણભાવ આદિ સર્વ બ્રહ્મરૂપ છે તો પછી બ્રહ્મની અંદર જગતને કાર્યરૂપ કહી વળી બ્રહ્મનું કારણપણું સિદ્ધ કરવાની વાદીની વાત તો માત્ર નિર્લજ્જતા બતાવનાર છે. જગતમાં ખરી રીતે સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી. જગત પોતે જ શાંત અને પરમ મંગળમય પરબ્રહ્મરૂપ છે. ચૈતન્ય વિના બીજું કશું પણ છે નહિ, તો પછી ઈચ્છાનો ઉદય જ ક્યાંથી થાય? જેમ માટી વડે બનાવેલા યોદ્ધાઓની (રમકડાંની) સેનામાં માટી વિના બીજું કાંઈ હોતું નથી, તેમ બ્રહ્મના એક વિવર્તરૂપ એવા જગત—અહંકાર આદિ દૃશ્યમાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કાંઈ પણ નથી.

રામ બોલ્યા: હે મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠજી! જો આપ કહો છો તેમ (સર્વ બ્રહ્મરૂપ) છે, તો પછી ઈચ્છા પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેનો ઉદય થાઓ અથવા ન થાઓ, તેનો વિધિ—નિષેધ કરવાનું શું પ્રયોજન છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ઈચ્છાનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં ઈચ્છા બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે અને જ્ઞાનની અવસ્થામાં ઈચ્છા બ્રહ્મરૂપ છે, બીજા કશારૂપ નથી. હે રામચંદ્રજી! આ વિષયમાં તમે જેમ સમજ્યા છો તેમ જ ખરું છે; પરંતુ આ એક વાત તમે સાંભળો; જ્યારે જ્યારે જ્ઞાન-નો ઉદય થાય છે. ત્યારે ત્યારે ઈચ્છા શમી જાય છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં આપોઆપ જ

રાત્રિનો નાશ થઈ જાય છે પણ ઉદય થતો નથી, તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં આપોઆપ જ ઈચ્છા આદિનો નાશ થઈ જાય છે પછી તેનો ઉદય થતો નથી. જેમ જેમ જ્ઞાનનો ઉદય થતો જાય છે, તેમ તેમ દ્વૈતની શાંતિ થતી જાય છે અને વાસનાનો લય થતો જાય છે; તો પછી ઈચ્છાનો ઉદય જ શી રીતે થાય? સર્વ દૃશ્યજાળમાં નીરસપણું જણાયાથી જે પુરુષને કશા વિષયમાં ઈચ્છાનો ઉદય જ થતો નથી, તે પુરુષની અવિદ્યા શાંત થઈ ગયેલી છે. અને તેનામાં નિર્મળ એવા મુક્તપણાનો ઉદય થયો છે, એમ સમજવું. જ્ઞાની પુરુષને દૃશ્ય તરફ વૈરાગ્ય હોતો નથી તેમ આસક્તિ પણ હોતી નથી; પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો સંબંધ થવામાં તેને રુચિ હોતી નથી. કોઈક વખતે કાકતાલીય યોગથી અથવા બીજા કોઈની પ્રેરણા વડે શાસ્ત્રમાં નિષેધ નહિ કરાયેલ અને દેહધારણમાં સાધનરૂપ એવા અન્નપાનાદિકના વખતે તે ઈચ્છે છે અથવા નથી પણ ઈચ્છતો. જીવન્મુક્ત પુરુષની એવી આભાસરૂપ ઈચ્છા અથવા અનિચ્છા એ બંને બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. ઘણુ કરીને જ્ઞાની પુરુષને ભોગ સંબંધી કશી જ ઈચ્છા થતી નથી. વખતે એને એવી ઈચ્છા થાય જ છે, તો તે પૂર્વના અભ્યાસ અનુસાર હોય છે. જો જ્ઞાનનો ઉદય થયો તો જરૂર મનુષ્યની ઈચ્છા શાંત જ થઈ જાય છે. જેમ પ્રકાશની અને અંધારાની એકત્ર સ્થિતિ અસંભવિત છે, એમ જ્ઞાનની અને ઈચ્છાની એકત્ર સ્થિતિ સંભવતી જ નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ કોઈ જગ્યાએ વિધિ—નિષેધનો વિષય જ થઈ શકતો નથી; કેમ કે વૈરાગ્યને લીધે જે પુરુષ સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ અને ઈચ્છાઓથી રહિત છે, તેને કોણ શા માટે અને શું કહે છે? જેમ બને તેમ તદ્દન થોડી ઈચ્છા રાખવી, સર્વ લોકોને અભયદાન વડે પ્રસન્ન રાખવા અને આત્માનંદનો અનુભવ કરવો એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થવાનું ચિહ્ન છે. જ્યારે સર્વ દૃશ્ય વિરસ (રસ વિનાનું–સ્વાદ વગરનું) જણાયાથી કોઈ ઠેકાણે ચિત્તની રુચિ જ થતી નથી, ત્યારે જ ઈચ્છાનો ઉદય થતો નથી અને ત્યારે જ મુક્તપણાનો અનુભવ પણ થાય છે. જ્ઞાનને લીધે દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ ભાવને છોડી દઈ (નિઃસંકલ્પપણે) જે કેવળ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ શાંતપણાથી સ્થિર થઈ રહે છે, તેની દૃષ્ટિમાં –ઈચ્છા –અનિચ્છા આદિ સર્વ ભાવો પરમ મંગળમય ચિદ્રૂપ જ છે. જે પુરુષ જ્ઞાન થવાને લીધે દ્વૈતભાવને છોડી દે છે, 'દ્વૈતનાશરૂપ કાંઈ બીજી વસ્તુ છે' એવા ભાવને તથા 'આ સર્વ પરસ્પર મળી જઈ એકરૂપે થઈ રહેલ છે' એવા ભાવને પણ ત્યજી દે છે અને સ્વસ્થપણે કશા વિક્ષેપને નહિ પામતાં સ્વચ્છતાથી પોતાના શાંત આત્મસ્વરૂપમાં જ દૃઢપણાથી સ્થિર થઈ રહે છે, તેવા મહાત્મા પુરુષને કર્મ કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી, કર્મનો ત્યાગ કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી, સર્વ પ્રાણીમાત્રમાંથી કશું પ્રયોજન કાઢી લેવાનું પણ હોતું નથી; તેમ જ ઈચ્છા વડે કે અનિચ્છા વડે, કાર્ય વડે કે કારણ વડે, પોતા વડે કે પારકા વડે અને મરણ વડે કે જીવિત વડે પણ તેને કશું પ્રયોજન હોતું નથી. મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષને ઈચ્છાનો ઉદય જ થતો નથી અને જો કદાચિત્ પ્રારબ્ધયોગથી આવશ્યક બાબતમાં કાંઈ નહિ જેવી ઈચ્છા થાય, તોપણ તે અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે. દુઃખ પણ નથી ને સુખ પણ નથી અને આ જગત શાંત પરમ મંગળમય અનાદિસિદ્ધ બ્રહ્મરૂપ જ છે; એમ સમજી જે પુરુષ શિલાની પેઠે અંદર નિર્વિકાર અને બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ રહે છે, તેને વિદ્વાનો પ્રબુદ્ધ (જ્ઞાનસંપન્ન) કહે છે. આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવી લઈ કોઈ વિવેકી પુરુષ વિષને પણ કોઈ યોગ્ય યોજના વડે અમૃતરૂપ કરી લે છે, તે જ પ્રમાણે જે પુરુષ આત્માની ભાવના વડે દુઃખને પણ નિરતિશય આનંદરૂપ તથા સુખરૂપ કરી લે છે અને જ્ઞાન વડે પોતાના આત્મામાં ધીરતા ધારણ કરી રાખે છે, તે પ્રબુદ્ધ કહેવાય છે, જ્ઞાન સિદ્ધ થયા

પછી બ્રહ્મની અંદર જગતની જે સ્થિતિ જણાય છે, તે બ્રહ્મરૂપે જ જણાય છે. એ જગત ચિદાકાશની અંદર ચિદાકાશરૂપે રહ્યું છે, નિર્વિકાર ચેતનસત્તામાં નિર્વિકાર ચેતનસત્તારૂપે રહેલું છે, પરમ મંગળમય પરબ્રહ્મમાં પરમ મંગળમય પરબ્રહ્મરૂપે રહેલું છે, શૂન્યના જેવા દૃશ્યથી રહિત પરમાત્માની અંદર શૂન્યના જેવા દૃશ્યથી રહિત પરમાત્મારૂપે રહ્યું છે અને સદ્રૂપ આત્મતત્ત્વમાં સદ્રૂપ આત્મતત્ત્વરૂપે રહેલું છે. સંકલ્પોરૂપી કલંકથી રહિત એવું શુદ્ધ ચિદાકાશ નિર્વિકાર છે, તે પોતાના નિર્વિકાર શુદ્ધ સ્વરૂપથી સર્વત્ર સમાન રૂપે રહેલ છે, શાંત છે અને પરમાનંદરૂપ છે. સર્વત્ર તે જ પ્રસરી રહેલ છે અને જગત કાંઈ છે જ નહિ, આવું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, એટલે અહંકારરૂપી ભ્રાંતિ પોતાની મેળે જ ક્ષય પામી જાય છે. જે કાંઈ આ સ્થાવર-જંગમાત્મક જગત દેખાય છે, તે સર્વ શાંત ચિદાકાશરૂપ છે અને બીજા કોઈના મનોરાજ્ય વડે ખડા થઈ ગયેલા શહેરના જેવું તે માત્ર મનોમય જ છે. જેમ બીજા પુરુષે પોતાના મનોરાજ્યમાં કલ્પી કાઢેલી નગરીમાં શૂન્યપણાને લીધે તમારું જવું—આવવું નિર્વિઘ્નપણે (ભીંતનો પ્રતિબંધ ન નડતાં) સુખથી થઈ શકે છે, તેમ આ જગતરૂપી ભ્રાંતિની અંદર પણ શૂન્યતાને લીધે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જવું-આવવું સિદ્ધ થાય છે. કેમ કે આત્મા તો સમુદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી, નદી અને પર્વતો ઇત્યાદિની શોભા વડે અત્યંત શૂન્ય છે અને તેની અંદર દ્રષ્ટાનું (જોનારનું) અંતઃકરણ જ સમુદ્ર, સ્વર્ગ, પૃથ્વી ઇત્યાદિના આકારે પ્રસરી રહેલું છે. જેમ તૃષ્ણા વડે વ્યાકુળ થયેલા અને થાકી ગયેલા પુરુષનું પોતાનું નેત્ર જળ વગરના પોતાની પાસેના પ્રદેશમાં ઝાંઝવાના જળના તરંગોરૂપે થઈ દેખાય છે, તેમ દ્રષ્ટાનું અંતઃકરણ જ (તેવી તેવી વાસનાને લીધે) સ્વર્ગ, પૃથ્વી, સમુદ્ર ઇત્યાદિના આકારે થઈને દેખાવ આપે છે. સ્વપ્નમાં ખડા થઈ ગયેલા શહેરની પેઠે અને બાળકે પોતાના મનથી (અંધારામાં) કલ્પી કાઢેલ વેતાલની તાળીઓની પેઠે જે કાંઈ આ દૃશ્ય આભાસરૂપે દેખાય છે, તેમાં શું સત્ય છે? બ્રહ્મ જ સત્ય છે અને તે જ અહંકાર છે તથા જગતરૂપે અસત્ય રીતે ભ્રાંતિને લીધે તે ભાસે છે. એ ભ્રાંતિ પોતાના આશ્રય વિના જ સ્ફુરી આવે છે, માટે તે અસત્ય છે. આ જગતને સદ્રૂપ (સાચું) પણ કહી શકાતું નથી, અસદ્રૂપ (ખોટું) પણ કહી શકાતું નથી. અને સદસદ્રૂપ (સાચું—ખોટું) પણ કહી શકાતું નથી. તો તે અનિર્વચનીય છે—ઇન્દ્રિયો વડે તેના વાસ્તવ તત્ત્વનો નિર્ણય થઈ શકે તેવું નથી. ગંધર્વનગરને આકારે દેખાતા આકાશની પેઠે તે જગત આદિના આકારે થઈ રહેલું ભાસે છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનના બળને લીધે વિષયો મિથ્યારૂપે જણાય છે. તેથી તેને વિષે ઇચ્છા અને અનિચ્છા એ બંને સરખાં જ છે; છતાં ઇચ્છાનો ઉદય જ ન થવા દેવો એ વાત અનંત સુખનો અનુભવ કરાવવામાં હેતુરૂપ છે. માટે તેને જ હું વધારે શ્રેયસ્કર માનું છું. નિર્વિકાર આકાશની અંદર આકાશમાંથી જ **आकाशाद्वायुः वायोरग्निः*** એ શ્રુતિના ક્રમ પ્રમાણે જગત—અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન થયાની પ્રતીતિ થતી જોવામાં આવે છે અને પવનમાંથી તેના પોતાના સ્વરૂપમાં જ ગતિનો પ્રાદુર્ભાવ થતો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે ચિદાત્મામાંથી તેના પોતાના સ્વરૂપમાં જ અજ્ઞાનરૂપ આવરણને લીધે જગત—અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. આમાં બીજું કશું કારણ નથી. ચિદાત્માનું બહિર્મુખ થઈ જવું તે જ ઇચ્છારૂપ છે, ચિત્તરૂપ છે અને સંસારરૂપ છે. એ ચિદાત્મા બહિર્મુખ ન થાય અને કેવળ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિત રહે તે મુક્તિ છે. આમ મુક્તિને સમજી રાખી તમે નિર્વિક્ષેપ અને શાંત થઈને રહો. વસ્તુતઃ વિચારતાં તો ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાઓ કે અનિચ્છા થાઓ, સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાઓ કે તેનો લય થાઓ,

* આકાશથી વાયુ થાય છે અને વાયુથી અગ્નિ થાય છે વગેરે.

પણ સર્વ મિથ્યા હોવાથી કોઈની કશી ક્ષતિ જ થતી નથી; કેમ કે વસ્તુતઃ કશું પણ અહીં છે નહિ અને સર્વ કલ્પિત છે. ઈચ્છા અને અનિચ્છા, સત્‌ અને અસત્‌, ભાવ અને અભાવ તથા સુખ અને દુઃખ એ વગેરે કશી કલ્પના નિર્વિકાર ચિદાકાશની અંદર સંભવતી જ નથી. વિવેક વડે અને શાંતિ વડે તૃપ્ત હોવાથી જે પુરુષને દિવસે દિવસે ઈચ્છાનો ઘટાડો થતો જાય છે, તે પુરુષને વિવેકીઓ મોક્ષભાગી (મોક્ષ પામવાને ભાગ્યશાળી થયેલો) કહે છે. ઈચ્છારૂપી બાણના શલ્ય વડે વીંધાયેલ હૃદયમાં (શોક, મોહ આદિ વેદનારૂપ) એવું તો તીવ્ર શૂળ થવા માંડે છે કે, તેમાં આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા મણિ-મંત્ર-ઔષધ આદિ ઉપાયો પણ જય ન મેળવી શકતાં બુઠ્ઠા થઈ જાય છે. વિધાતાએ પ્રાણીઓનાં દુઃખોની ચિકિત્સા માટે જે જે ઔષધ, મંત્ર, યંત્ર આદિ કાર્ય—કારણના ભાવો સરજ્યા છે તેમની ઘણી વાર પ્રથમ પરીક્ષા કરી જોવા માટે મેં સૂક્ષ્મ ધ્યાન રાખી યત્ન કર્યો છે. પરંતુ મિથ્યા ભ્રાંતિના ભારને વહન કરનારા પુરુષની ભ્રાંતિરૂપ વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવા તેઓ સમર્થ થઈ શકતા હોય એવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આપણી ભ્રાંતિ વડે સિદ્ધ અને તત્ત્વદૃષ્ટિએ અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા) એવા ઉપાય વડે આપણે જો પારકાની ભ્રાંતિ વડે સિદ્ધ એવા દુઃખનું નિવારણ કરી શકતા હોઈએ, તો આપણા મનોરથ વડે કલ્પી લીધેલ બહુ યોજનના વિસ્તારવાળા પોતાના મુખ વડે આપણે પારકાના સ્વપ્નમાં તેણે પોતાના ચિત્ત વડે કલ્પી કાઢેલા પર્વતાદિકને કેમ ગળી શકતા નથી? તત્ત્વવિચાર વડે જોતા જતાં વેંત જ જે નાશ પામી જાય છે, તેવા સત્‌ પદાર્થ વડે જો કાંઈ વાસ્તવ વ્યવહાર કરી શકાતો હોય, તો પછી સસલાનાં શિંગડાં વડે આકાશને કેમ ઢાંકી નથી શકાતું? (આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે કોઈનાં ભ્રાંતિજન્ય દુઃખોને બીજા કોઈથી નિવારી શકાતાં નથી, પણ તેનું પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન વડે અનુભવમાં આવતું પરમાર્થ સત્ય બ્રહ્મ જ તેનાં સર્વ ભ્રાંતિજન્ય દુઃખોનું નિવારણ કરનારા ખરા ઉપાયરૂપ છે.) જળ જેમ અત્યંત જડપણાને લીધે દ્રવપણું મૂકી દઈ ક્ષણમાત્રમાં કરાઓરૂપ થઈ જાય છે, તેમ ચિદાકાશ ક્ષણમાત્રમાં જ અહંભાવને લીધે મનરૂપ થઈ જઈ પછી દેહરૂપ બની જાય છે. જેમ ચિદ્ શક્તિ (ચેતનસત્તા) પોતે નાશ નહિ પામતાં સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનો મિથ્યા રીતે અનુભવ કરે છે, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ તે પોતાના ચેતનપણાને લીધે પોતે નિર્વિકાર રહી અસત્ય રીતે જ આ દેહાભિમાનને અને જીવભાવને અનુભવે છે. આકાશની અંદર વાસ્તવિક રીતે કાળાશ ન હોવાથી તે (કાળાશ) અસત્ય છે અને એ કાળાશ (ચક્ષુ દ્વારા) ભ્રાંતિ વડે અનુભવમાં આવવાથી સત્ય પણ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પરમાત્માની અંદર જગત ભ્રાંતિ વડે ભાસી રહ્યું છે, તે સદ્‌રૂપ પણ નથી અને અસદ્‌રૂપ પણ નથી; પરંતુ કાંઈક અનિર્વચનીય છે. જેમ શૂન્યપણાનો અને આકાશનો તથા પવનનો અને તેની અંદર રહેલી ગતિનો વાસ્તવિક રીતે કાંઈ ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિ વસ્તુતઃ એકરૂપ છે અને તેનો પણ ભેદ નથી. અહીં જગત આદિ કશું ઉત્પન્ન પણ થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી; પણ જેમ સૂઈ ગયેલા પુરુષને સ્વપ્નનો આભાસ થાય તેમ અવિદ્યાને લીધે આ જગતનો પણ કેવળ આભાસ માત્ર જ થાય છે. ચિદાકાશની અંદર પૃથ્વી આદિ સર્વ સૃષ્ટિ ખરી રીતે છે જ નહિ અને તે (સ્વપ્નાદિકની પેઠે) આભાસમાત્ર જ દેખાય છે, તો પછી તેમાં લેવાદેવાના સંબંધમાં શો આગ્રહ રાખવાનો હોય? પૃથ્વી આદિ પોતાનાં કારણો સહિત આ દેહ કેવળ આભાસમાત્ર છે, બાકી તત્ત્વદૃષ્ટિએ જોતાં તે નથી; કેવળ ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહેલ છે અને સર્વ તેના વિવર્તરૂપે ભાસ્યા કરે છે. અમુક માણસ અમુક કામ કરે છે, એવા વ્યવહારમાં બુદ્ધિ આદિ અંદરની ઇન્દ્રિયોનું અને ચક્ષુ આદિ બહારની ઇન્દ્રિયોનું જે કાંઈ કારણપણુ

જણાય છે, તો પણ બુદ્ધિ આદિનો વ્યાપાર છે કે જેને ચેતનતા આપનાર આત્મતત્ત્વ વચ્ચે ભેદ કે અભેદ કંઈ જ સંભવતું નથી. વસ્તુતઃ તો એ સત્ય નથી, પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ એક આત્મતત્ત્વનો સદાકાળ સંભવ હોવાથી એ સર્વ એ તત્ત્વમાં જ અધ્યારોપદૃષ્ટિએ રહ્યુ છે. સ્વપ્નમાં જેમ લાંબા કાળ વિના, ક્ષણમાત્રમાં, હેતુ વિના અને ક્રમ વિના જન્મ-મરણ આદિનો અનુભવ થાય છે. તેમ એ ચૈતન્ય તત્ત્વમાં કલ્પો અને મહાકલ્પો તથા તેની અંદર થનાર વ્યવહારો વગર હેતુએ અને ક્રમ વિના ભાસે છે. પૃથ્વી પણ ચિદાકાશરૂપ છે, પર્વતો પણ ચિદાકાશરૂપ છે, દૃઢ ભીંતો પણ ચિદાકાશરૂપ છે, આ સર્વ લોક પણ ચિદાકાશરૂપ છે, અને સર્વ ક્રિયાઓ પણ ચિદાકાશરૂપ છે; કેમ કે ચિદાત્માને પોતાના વિશાળ સ્વરૂપમાં જ સૃષ્ટિનો આભાસ દેખાય છે. આ જગતરૂપી ચિત્ર આકાશરૂપી ભીંતની અંદર ચિદાત્મારૂપી રંગ વડે રંગાયેલ છે, તેનો ઉદય પણ થતો નથી અને અસ્ત પણ થતો નથી. તે ખેદને પણ નથી પામતું અને નાશને પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. ચેતન-સત્તારૂપી જળ જગતરૂપી મોટા તરંગોના પ્રવાહ-રૂપે રહ્યું છે, તેમાં શું ક્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને શું ક્યારે નાશ પામે છે? શાંત મહા-ચૈતન્યરૂપી આકાશ જગતની સત્તાથી સાવ રહિત જ છે. અને તેની અંદર જડ દૃશ્ય—પ્રપંચનો જ અસંભવ હોવાથી જગત જ છે નહિ તો પછી તેની ઉત્પત્તિ અને નાશ તે શી રીતે સિદ્ધ થાય? ચિદાત્માની વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે થનારા દૃઢ સંકલ્પના પ્રયોગ વડે પર્વતો આકાશના જેવા થઈ જાય છે અને આકાશ પર્વતોના જેવું થઈ જાય છે. યોગી પુરુષો અર્ધનિમેષ* જેટલા વખતમાં (પળવારમાં) પોતાના આત્માના દૃઢ સંકલ્પરૂપી સિદ્ધ ઔષધ (અકસીર ઓસડ)ના ચૂર્ણના પ્રયોગ વડે જ જગતને આકાશરૂપ કરી દે છે અને આકાશને આ ત્રણ લોકરૂપ બનાવી મૂકે છે. જેમ આકાશની અંદર સિદ્ધ યોગીપુરુષોના સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલાં અસંખ્ય નગરો એકબીજામાં ન ભળી જતાં અદૃશ્યરૂપે રહ્યાં છે, તેમ હજારો સૃષ્ટિઓ બ્રહ્મની અંદર એકબીજામાં ન ભળી જતાં અદૃશ્યરૂપે રહેલી છે; પરંતુ તે સર્વ ચિદાકાશ-રૂપ છે. જેમ મહાસાગરની અંદર અનેક તરંગો એકબીજામાં ભળી ગયેલા છતાં જુદા જુદા દેખાય છે, પણ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ જળથી જુદા નથી, તેમ મહાચૈતન્યની અંદર અનેક મોટીમોટી સૃષ્ટિઓ અન્યોન્ય મળી ગયેલી (પરસ્પર સંબંધ રાખનારી) છતાં જુદે જુદે રૂપે દેખાય છે; પરંતુ તેઓ પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ મહાચૈતન્યથી જરા પણ જુદી કહી શકાતી નથી. જ્ઞાનનિષ્ઠ યોગીપુરુષો જેમ પોતાના લોકમાંથી દૃશ્યરૂપે રહેલા સિદ્ધ પુરુષોના બીજા લોકમાં જવા માટે પોતાની ઉપાધિનો મૂળ ચૈતન્યમાં લય કરી દે છે અને તે તે લોકમાં ચાલ્યા જાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિમાંથી બીજી સૃષ્ટિમાં જવાનું બની શકે છે. અવિનાશી અને પરમ આનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં સર્વ પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે. જેમ આકાશની અંદર ખાલી જગ્યા રહેલી છે, તેમ અનેક સૃષ્ટિઓની પરંપરા પર-માત્માની અંદર વિના અડચણે રહેલી છે. જેમ સ્ફટિક-શિલાની અંદર દેખાતી રેખાઓ સ્વાભાવિક પણે જ તેમાં રહેલ હોય છે અને પુષ્પની અંદર જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ સુગંધ રહી છે, તેમ પરમાર્થરૂપ ચિદાકાશની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ આ સૃષ્ટિના વિલાસો રહેલા છે. જેમ પુષ્પની સુગંધ પરસ્પર એકબીજામાં મળી ગયા છતાં નોખી હોય છે અને સિદ્ધ પુરુષો-ના લોકો પણ એકબીજા સાથે મળતા આવતા છતાં નોખા હોય છે, તેમ ચિદાકાશરૂપે અનેક સૃષ્ટિઓ એકબીજામાં ઓતપ્રોત જેવી છતાં પણ નોખી રહેલી છે. સૃષ્ટિઓનું સ્વરૂપ જોતાં જતાં તે સંકલ્પરૂપી આકાશમય જ દેખાય છે, તેથી એ સૃષ્ટિઓ સર્વના પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે રહેલી છે. જેવી રીતે સ્થૂલ સંકલ્પવાળા

* निमेषोऽक्षिस्पंदकालः (अमरविवेक) આંખનું એક મટકું મારવું તેટલા સમયને નિમેષ કહે છે અને તેટલા વખતનો અર્ધો ભાગ તે અર્ધનિમેષ કહેવાય છે.

અને સ્થૂલ મોહવાળા પામર પુરુષોને આ જગતનું સ્થૂલપણું અનુભવમાં આવે છે, તેવી જ રીતે સૂક્ષ્મ સંકલ્પવાળા અને સૂક્ષ્મ મોહવાળા યોગીપુરુષો મનપૂર્વક સૂક્ષ્મતા વિષે જગતની જે વાત કહે છે, તે પણ સત્ય છે: અરે વાદીઓ! વિજ્ઞાનવાદ* જ સત્ય છે એમ નથી, તેમ બહાર દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવતા અને અનેક અનર્થોના હેતુરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આદિ સપ્ત પદાર્થોના વાદ પણ સત્ય નથી, પરંતુ આ સર્વ વાદો તમારા (વાદીઓના) પોતપોતાના સંકલ્પ અનુસાર તે તે પ્રયોજન અને ક્રિયાને સિદ્ધ કરી આપી ફળજનક દેખાય છે, ચેતનતત્ત્વની અંદર દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય એ ત્રિપુટીને પ્રકાશ કરવાની જે શક્તિ રહી છે, તે જ જગતરૂપ છે; આમ જો ભાવના કરવામાં આવે, તો જેમ જળનો અને પ્રવાહનો ભેદ નથી દેખાતો, તેમ ચેતનતત્ત્વનો અને જગતનો ભેદ જોવામાં આવતો નથી. સર્વના આધારરૂપ કાળ તેની અંદર રહેલાં બ્રહ્માંડો, તેની અંદર રહેલા ચૌદ લોકો, તેની અંદર રહેલા હું, તમે ઈત્યાદિ તેના ઉપભોગ કરનારાઓ તેના ભોગમાં સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયવર્ગ, તેના શબ્દ, સ્પર્શ આદિ ભોગ્ય વિષયો અને તેમનો વિચિત્ર ભોગ, એ સર્વ માયાના સંબંધથી ઈશ્વરરૂપે થઈ રહેલ અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં શાંતપણે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ, જન્મ-મરણ આદિ વિકાર માત્રથી રહિત, એક શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે -તેમાં કશા રાગ આદિ દોષો સંભવતા જ નથી. ૧—૮૪

कालो जगन्ति भुवनान्यहमक्षवर्गस्त्वं तानि सत्र च तथेति च सर्वमेकम् । चिद्व्योमशांतमजमव्ययमीश्वरात्म रागादयः खलु न केचन संभवन्ति ॥ ८४ ॥

સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

* બૌદ્ધમતમાં વિજ્ઞાનવાદીઓનો એક ભાગ છે કે જે વિજ્ઞાનને જ માત્ર સત્ય માને છે. અહીં તેનું ખંડન કરે છે, તેમ જ સપ્તપદાર્થવાદી નૈયાયિકોના મતનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે.

સર્ગ ૩૮ મો*

ભેદ-ભ્રાંતિનો નિષેધ અને જગતનું ચૈતન્યપણું

वसिष्ठ उवाच

चित्पश्यति जगन्मिथ्या स्वत्रेऽनविबोधिता । व्योम्नि मायांजनाक्षिका दृगिवाचलतांतरम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ માયાને દેખાડનાર અંજન આંજવાથી આંખ આકાશની અંદર પણ પર્વતોને અને અંદરનાં તેનાં શિખર, તળેટી, ગુફાઓ, વન, ઝાડી ઈત્યાદિને દેખે છે, તેમ ચિદાત્મા (સાક્ષીચૈતન્ય) 'હું બ્રહ્મરૂપ નથી પણ જીવરૂપ છું' એવી જીવભાવની ભ્રાંતિ વડે વિક્ષેપ પામી જઈ આ જગતને દેખે છે. બ્રહ્મની અંદર કલ્પાયેલી આ સૃષ્ટિ અને ચિત્રમાં આલેખેલી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ× એ બંને સમાન છે; કેમ કે જેમ ભીંતમાં આલેખેલી ચિત્રસૃષ્ટિ પોતાના અધિષ્ઠાન(ભીંત)રૂપ જ છે, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ અધિષ્ઠાન(ચૈતન્ય)રૂપ જ છે. વળી જેમ ચિત્રસૃષ્ટિમાં વિકારનો ભાવ દેખાતાં છતાં તેના અધિષ્ઠાનમાં વસ્તુતઃ કશો વિકાર હોતો નથી. તેમ આ સૃષ્ટિની અંદર પણ વિકારો દેખાતાં છતાં અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં કશો વિકાર છે નહિ; પરંતુ સદાકાળ એ બંનેની પોતપોતાની અધિષ્ઠાનરૂપે જ સ્થિતિ રહેલી છે. જેમ ભીંતની અંદર આલેખેલી ચિત્રસૃષ્ટિ વસ્તુદૃષ્ટિએ જોતાં ભીંતથી જુદી નથી, છતાં ભ્રાંતિવાળા અવિવેકી પુરુષને તે જુદે રૂપે અનુભવમાં આવવાથી જુદી લાગે છે, તેમ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની અંદર કલ્પાયેલી આ સૃષ્ટિ પણ વસ્તુદૃષ્ટિએ જોતાં અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છે અને તેથી અધિષ્ઠાનચૈતન્યથી જુદી નથી; છતાં ભ્રાંતિવાળા અવિવેકી પુરુષને તે જુદા રૂપે અનુભવમાં આવવાથી જુદી

* આ આડત્રીસમા સર્ગમાં જડચેતનના ભેદથી ભ્રાંતિનો નિષેધ કરી જગત ચિદ્રૂપ જ છે, એ વાત ઉત્તમ તર્કો વડે સિદ્ધ કરવામાં આવશે.

× કલ્પના વડે બનાવેલી—કૃત્રિમ.

લાગે છે. અધિષ્ઠાનચૈતન્ય પોતે છે, તેથી એ અધિષ્ઠાનરૂપે જોઈએ તો બહારની સૃષ્ટિના પદાર્થો પણ સત્ય છે એમ તમે સમજો. જેઓ દ્રવ્ય,÷ ગુણ, કર્મ ઈત્યાદિ બહારના પદાર્થોને માનનારા (નૈયાયિક આદિ) બાહ્યાર્થવાદીઓ છે, તેમનો અને વિજ્ઞાનવાદીઓનો+ મત અમારા સિદ્ધાંતમાં (વિરોધી નહિ રહેતાં) એકરૂપે મળી જાય છે; કેમ કે બાહ્યાર્થવાદીઓના બહાર દેખાતા દ્રવ્યાદિ પદાર્થો અને વિજ્ઞાનવાદીઓનું અંદર રહેનારું વિજ્ઞાન, એ બંને અસત્ય હોવાથી અધિષ્ઠાનસત્તાથી જુદી સત્તાવાળાં નથી, પણ તે બંને સદાકાળ ચિદાત્મારૂપ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી, એ પંચમહાભૂતો ક્ષોભ પામવાના સ્વભાવવાળાં છે. તેમનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, એટલે પરમ શાંતિવાળી અને શૂન્ય છતાં (વિવર્તરૂપે) મોટા આડંબરને ધારણ કરી રહેલી બ્રહ્મસત્તા જ ચોતરફ પ્રસરી રહેલી છે. આ સર્વ જગત બ્રહ્મસત્તાથી જ થયેલું છે અને બ્રહ્મસત્તારૂપ છે. સર્વના પ્રયોજનરૂપ કિંવા ફળરૂપ પણ બ્રહ્મસત્તા જ છે અને સર્વથી છેવટ બાકી રહેનાર પણ તે જ છે; એ રીતે સર્વમય થઈ રહેલી અને સર્વના આત્મારૂપ એવી એ બ્રહ્મસત્તાને મારા નમસ્કાર છે. અંતઃકરણમાં રહેલું જોનાર ચૈતન્ય જ્યારે પોતે પ્રવાહરૂપે વૃત્તિનું ચૈતન્ય બની આંખ દ્વારા બહાર નીકળે છે અને ચૈતન્ય જે એવા જોવાના પદાર્થની સાથે એક થાય છે, ત્યારે જ તે દૃશ્ય પદાર્થ દેખાય છે; એટલે ત્રણે ચૈતન્યરૂપ છે. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય તથા એ ત્રણેના સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારું તેનું ફળ, એ સર્વ જ્યારે ચૈતન્ય જ છે ત્યારે જ તે સર્વ જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અનુભવરૂપ ચૈતન્ય જ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યની અંદર જો એકતાને પ્રાપ્ત ન થતાં હોય, તો શેરડી ખાતો પુરુષ શેરડીને જોઈ તેને ભલે ચૂસ્યા કરે, પણ પાષાણની પેઠે શેરડીની મધુરતાનો અનુભવ તેનો થવો જોઈએ નહિ. પરંતુ દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી જળ જેમ બીજા જળની સાથે (યોગ થતાં) એકતા પામે છે, તેમ અનુભવ કરનાર દ્રષ્ટાચૈતન્ય પણ દૃશ્ય સાથે એકતા પામે છે. પરિણામે 'હું આ શેરડીના સ્વાદનો અનુભવ કરું છું' એવી પ્રતીતિ થાય છે. જો દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને ચૈતન્ય ન હોય, તો જેમ બંને જુદાં જુદાં લાકડાં સંધાતાં નથી, તેમ દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ દ્વારા* એકતા પામે નહિ. દ્રષ્ટાને અને દૃશ્યને જો જડ માનવામાં આવે, તો જેમ એક લાકડું બીજા લાકડાનું પોતે સજાતીય છતાં (જડતાને લીધે) વૃત્તિ દ્વારા એકતા ન થતાં અનુભવ કરી શકતું નથી, તેમ દ્રષ્ટા પોતે જડ હોવાથી વૃત્તિ દ્વારા જડ દૃશ્યવર્ગનો અનુભવ કરી શકે નહિ. જેવી (જડ) સ્થિતિ લાકડાની છે, તેવી જ સ્થિતિ ચૈતન્યને બાદ કરીએ તો દ્રષ્ટા-દૃશ્ય આદિ જડ વર્ગની છે એમ વિવેકીઓ કહે છે. તેથી સિદ્ધ એ થાય છે કે, સર્વ દૃશ્ય ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છે, દ્રષ્ટા પણ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને તે દ્રષ્ટા વૃત્તિવ્યાપ્તિ દ્વારા દૃશ્ય સાથે એકતાને પ્રાપ્ત થઈ જઈ તેનો અનુભવ કરે છે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંને ચૈતન્યરૂપ હોવાથી જળ, વાયુ, પૃથ્વી, પથ્થર વગેરે સર્વ દૃશ્ય મહાચૈતન્યરૂપ છે; તેમ જ દ્રષ્ટામાં કલ્પાયેલાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, જીવ ઈત્યાદિ

÷ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ એ સાત પદાર્થો ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહેલા છે.

+ બુદ્ધના મતાનુસાર 'જે કાંઈ દેખાય છે, તે જ્ઞાન છે. જ્ઞાન સિવાય આ જગતમાં બીજું કાંઈ નથી. જ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ (વિજ્ઞાન) તે પોતાની અનાદિ વાસનાથી અનેકરૂપે દેખાય છે. એટલે બહારના જે સર્વ પદાર્થો દેખાય છે તે સાચા નથી. પણ બુદ્ધિના આભાસમાત્ર છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ આત્મા કે ઈશ્વર પણ નથી. આ મત વિજ્ઞાનવાદ, અનાત્મવાદ નિરીશ્વર-વાદ, શૂન્યવાદ વગેરે નામથી ઓળખાય છે.

* ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિ (વ્યાપાર) દ્વારા ઘટ આદિ પદાર્થોમાં દ્રષ્ટાનું વ્યાપી જવું, તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહેવાય છે.

ભાવ પણ મહાચૈતન્યરૂપ જ છે; કેમ કે મહાચૈતન્ય વિના બીજી કશી વસ્તુ છે જ નહિ. પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન ઇત્યાદિની સત્તા પણ કેવળ ભાવનાને લીધે જ છે. ભાવના એ એક જાતનો ચૈતન્યસત્તાનો ચમત્કાર છે અને તે ઇચ્છાને અનુસરીને ઉદય પામે છે. જેમ વીર્યની અંદર પુરુષ આદિ પ્રાણીઓનો અને વડના બીજની અંદર વડનો આત્મા સૂક્ષ્મ રૂપથી રહેલ છે અને પાછળથી તે મોટા રૂપને ધારણ કરી લે છે, તેમ બ્રહ્મસત્તા વિવર્તભાવથી આ જગતના આકારે થઈ રહી છે અને સુષુપ્તિકાળમાં તથા પ્રલયકાળમાં તે શાંત ભાવથી રહે છે. આખા વૃક્ષના સારરૂપ સૂક્ષ્મ બીજની અંદર તેનાથી પણ અતિસૂક્ષ્મ અને સારરૂપ જે કાંઈ રહેલ છે, તે પરબ્રહ્મરૂપ છે અને તે જ પછી ઉત્તરોત્તર થનારા અંકુર, થડ, શાખા ઇત્યાદિ કાર્યોમાં અગ્રેસર થઈ વિવર્તભાવથી બીજરૂપ થાય છે. બાકી વસ્તુત: એ પરબ્રહ્મ નિરંતર પોતાના સ્વ-માં જ રહેલ છે. જે જે કાંઈ કાર્યવર્ગની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મપણાથી તેના કારણરૂપે રહ્યું છે, તે તે બ્રહ્મરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સર્વથી અતિસૂક્ષ્મ આત્મારૂપે સર્વત્ર રહેલ છે અને તે જ પાછળથી વિવર્તભાવ વડે મોટા રૂપને ધારણ કરીને તે કાર્યવસ્તુરૂપે થઈ જાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ જ પ્રસરી રહેલ છે, તે વિના બીજું કાંઈ પણ નથી. ઘટ આદિ પદાર્થને તેના મૂળથી માંડી ઠેઠ ટોચ સુધી આડુંઅવળું કે નીચેઊંચે જોઈએ, તોપણ તે ઘટાદિક પદાર્થ જ જોવામાં આવે છે અને તે વિના એક અણુમાત્ર પણ બીજું દેખાતું નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગતને મૂળથી માંડી ઠેઠ ટોચ સુધી જે જે પુરુષે જેવી જેવી રીતે પરીક્ષા કરી જોયું છે, તેવી તેવી રીતે તે તે પુરુષને સર્વત્ર બ્રહ્મ જ જોવામાં આવ્યું છે —તે વિના એક અણુમાત્ર પણ બીજું કાંઈ નથી. જેમ સોનાના સેંકડો આકારો બનાવવામાં આવે, તોપણ તેનું સુવર્ણપણું તો કાયમ જ રહે છે અને તે બદલાઈને બીજો કશો ભાવ થતો નથી, તેમ શાંત પરબ્રહ્મની અંદર અનેક સૃષ્ટિઓ અને અનેક જીવો વિવર્તભાવથી ભલે જોવામાં આવે, તોપણ એ પરબ્રહ્મનું વાસ્તવ શાંત સ્વરૂપ કાયમ જ રહે છે અને તે બદલાઈને તેમાં બીજો કશો ભાવ થતો નથી. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં તમારી પડખે રહેલા અનેક મેઘના સમૂહો હાલ પ્રબુદ્ધ (જાગ્રત) અવસ્થામાં તમને નહિ જેવા જ છે, એમ અજ્ઞાનદશામાં સત્ય જણાતા જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે વિકારો પ્રબુદ્ધ (જ્ઞાનની) અવસ્થાને પામેલા તમને નહિ જેવા લાગે છે એટલે કે તેનું સ્વરૂપ તમને આકાશના જેવું શૂન્ય અથવા ચિદાકાશરૂપ ભાસે છે. જેમ આકાશની અંદર કલ્પવામાં આવતું મલિનપણું અને આકાશમાં કલ્પાયેલી (ગંધર્વનગર સંબંધી) ગંધર્વપુત્રોની સેના એ બંને આકાશરૂપ છે, તેમ ચિદાકાશની અંદર કલ્પાયેલું આ જગત પણ ચિદાકાશરૂપ છે અને શાંત છે. જેમ પૃથ્વીની અંદર જળ વડે સિંચાયેલું વડ આદિ વૃક્ષનું બીજ પ્રાણીઓને છાયા, આશ્રય ઇત્યાદિથી ઉપકારકરનાર મોટા વડ આદિ વૃક્ષરૂપ થઈ જાય છે, તેમ પોતાની અંદર રહેલું ભ્રાંતિરૂપી અજ્ઞાન જ હૃદયમાં પુષ્પરૂપે વિકસિત થઈ બહાર જગતરૂપી ફળના આકારે થઈ રહેલ છે. અહંકાર આદિ પ્રતિબંધ ખસી જવાને લીધે નિરતિશય આનંદનો અનુભવ કરનાર અને બ્રહ્મની સાથે એકતા પામેલા વિવેકી જીવન્મુક્ત પુરુષની દૃષ્ટિમાં અણિમાદિ સિદ્ધિઓ પણ જૂના ઘાસના કટકા જેવી અતિ તુચ્છ લાગે છે. આ ત્રૈલોક્યની અંદર દેવતાઓમાં, દૈત્યોમાં કે મનુષ્યોમાં એવું કશું પણ હું દેખતો નથી કે જે આ આખા જગતને એક રુવાંટા જેવું ગણનારા મહાત્મા પુરુષને લોભમાં નાખી શકે. જેણે પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખી લીધેલું છે, એવો પુરુષ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય અને ગમે તે ઠેકાણે રહ્યો હોય, પરંતુ તેને દ્વૈત સંબંધી અનેક સંકલ્પો ઊઠતા જ નથી. જે મહાત્મા પુરુષને સર્વ જગત શૂન્ય આકાશના જેવું લાગે છે, તેને ભોગ આદિના નિમિત્તનું કશું સ્વરૂપ

જ ન દેખાયાથી શા માટે અને શી રીતે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય? અથવા કઈ બાબતમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય? બીજાઓના કરતાં નિઃસ્પૃહ-પણારૂપી વિશેષતાને લીધે નામરૂપ સંબંધી સર્વ વિશેષ કલ્પનાથી રહિત થઈ રહેલા અને વૈભવને તથા દરિદ્રતાને એક સમાનરૂપે ગણનારા વિવેકી મહાત્મા પુરુષના અગાધ મહિમાને જાણવાને કોણ સમર્થ થઈ શકે? પોતાના પ્રકાશ-મય આત્મસ્વરૂપ વડે સર્વત્ર સમાનરૂપે પ્રકાશી રહેલા તેમ જ આકાશની પેઠે નિર્વિકાર, અસંગ અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ થઈ રહેલા મહાત્મા પુરુષના બંધુ-પુત્ર આદિનું મરણ થવાથી તેમનું કશું મરી જતું નથી અને તેઓ જીવતા રહેવાથી તેમનું કશું જીવતું રહેતું નથી—એ મહાશયનું તો જે કોઈ છે, તે સદા એક જ રૂપમાં અખંડિતપણે રહે છે. ઝાંઝવાના જળની નદીનો જે તટ છે, તે મિથ્યા અને ભ્રાંતિથી ભરપૂર છે. તેના ઉપર નિવાસ કરનારા અજ્ઞાની લોકોને મરણ અને જન્મ મિથ્યારૂપે ભાસ્યા કરે છે. અમે આ બાબતમાં સંપૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરી તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જે નિર્ણય કર્યો છે, તેનાથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભ્રાંતિ પણ નથી, ભ્રાંતિને જોનાર પણ કોઈ નથી, જન્મ પણ નથી મરણ પણ નથી—કેવળ શાંત નિત્ય પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર છે. જે પુરુષ આ દૃશ્યપ્રપંચથી વૈરાગ્ય પામ્યો હોય, કેવળ આત્મામાં જ પ્રીતિ રાખતો હોય અને પરમ શાંતિ-ને પામી ગયો હોય, તે પોતે વિદ્યમાન છતાં દેહ આદિરૂપે અવિદ્યમાન જેવો જ છે; અને તે જ ખરેખર આ સંસારસાગરને તરી ગયેલો છે. મનની સંકલ્પવિકલ્પ આદિ ગતિ વિરામ પામી જવાથી જે પોતાના આત્મામાં જ શાંતિ પામી ગયેલો હોય, તે નિર્મળ બ્રહ્મનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મભાવથી ભલે વિદ્યમાન (સદેહ—મુક્ત) હોય, તોપણ બુઝાઈ ગયેલા દીવાની પેઠે તેનો જીવભાવ બુઝાઈ ગયેલો હોવાથી તે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો છે, એમ વિવેકી પુરુષોનું સમજવું છે. જેને બુદ્ધિથી માંડી આ સર્વ દૃશ્ય જગત પોતાની મેળે જ રુચતું નથી અને જે સદાકાળ આકાશની પેઠે નિર્વિકાર તથા શાંત રહે છે, તેને ઉત્તમ પુરુષો મુક્ત કહે છે. અહંકાર માત્ર અવિચારને લીધે જ ખડો થઈ જાય છે, આમ વિચાર વડે જોતાં એ અહંકાર છે જ નહિ. જો અહંકાર નથી, તો પછી જગત ક્યાં રહ્યું અને જન્મમરણ આદિ પણ કોને રહ્યાં? વાસ્તવિક રીતે તો માત્ર એક ચિદાકાશ જ સત્ય છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને ભ્રાંતિ વડે બીજા રૂપે સમજી લઈને બુદ્ધિ આદિ આકારવાળું થઈ રહ્યું છે. વળી રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોરૂપે અને મન આદિ અંદર-ના વિષયરૂપે થઈ રહીને તે આ જગતને પણ ભ્રાંતિ વડે જ પોતાથી જુદું અનુભવે છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે તમારી ભ્રાંતિનો નાશ થઈ ગયો છે અને તમે ચિત્તને સર્વ દૃશ્યવર્ગના અભ્યાસથી રહિત અને અસંગ રાખ્યું છે વળી તમે એક સત્પુરુષની ગણનામાં ગણાવા યોગ્ય છો; માટે તમે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા બ્રહ્મરૂપ થઈને રહો. એટલે સદાકાળ સર્વથા તમારું સર્વ આચરણ પરમ આનંદમય પરબ્રહ્મરૂપ જ રહેશે. તમે જે કાંઈ કર્મ કરો છો, ભોજન કરો છો, હોમ કરો છો, દાન આપો છો, તપ કરો છો, હિંસા કરો છો અને ઇચ્છા કરો છો, એ સર્વ (બ્રહ્મનો જ વિવર્ત હોવાથી) પરમાનંદરૂપ અનાદિસિદ્ધ પર-બ્રહ્મમય છે. પરમ મંગળમય ચિદાકાશ જ હું, તમે, દિશાઓ, આશાઓ, ક્રિયાઓ, કાળ અને આકાશ આદિના રૂપે તથા લોકાલોકપર્વત વગેરે-ના રૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. બહાર જે રૂપ આદિ વિષયો દેખાય છે, અંદર જે સંકલ્પ આદિ થાય છે, જે ભૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ત્રણે કાળ છે, અને જે કાંઈ જરા-મરણ-પીડા આદિ જોવામાં આવે છે, તે સર્વ પરમ આનંદમય મહાચિદાકાશરૂપ જ છે. તમે સંશયથી રહિત થઈ જાઓ, ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરો, ભ્રાંતિના આભાસ વિનાના અને સંકલ્પરહિત થઈ રહો, દેહ—અંતઃકરણ આદિ માંથી અહંતાના અભ્યાસને છોડી દો અને તત્ત્વજ્ઞાનપણાથી જેમ હાલ રહ્યા

છો, તેમ ભલે સુખેથી મુક્ત થઈને રહો. જેમ પવનનો વ્યવહાર (સ્વાભાવિક રીતે) કોઈ વખત ચંચળ હોય છે અને કોઈ વાર શાંત હોય છે, તેમ તમે તમારો વ્યવહાર પણ નિષ્કામપણાથી, સંકલ્પની રહિતતાથી તથા ભાવના સહિત શાંતપણાથી ચલાવો; અથવા ભલે તમે (સમાધિનિષ્ઠપણાને લીધે) વ્યવહાર ન કરો. જેમ લાકડાની બનાવેલી યંત્રમય પૂતળી યંત્ર ચલાવનારની ઈચ્છા પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા કરે છે. તેમ ઉત્તમ પુરુષને યોગ્ય એવી તમારી ચેષ્ટા પણ વાસના વગરની, સંકલ્પથી રહિત, શાંતિવાળી અને શાસ્ત્રરૂપી યંત્રવાહ(યંત્ર ચલાવનાર)ને આધીન રહીને વ્યવહાર ચલાવનારી થાઓ. હે રામચંદ્રજી! માતા-પિતા–બાંધુજન વગેરેના બહારના પ્રસંગ તમને સ્નેહમાં દૃઢ રીતે બાંધી દેનાર પણ ન થાઓ. તેમ તમે સાવ સ્નેહથી રહિત પણ ન થાઓ, પરંતુ તમે કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે પ્રકાશિત રહો. આમ તમે ચિત્રમાં આલેખેલા દીવાની પેઠે સાક્ષીરૂપે સર્વના પ્રકાશ કરનારા થાઓ તેમ જ માત્ર આભાસરૂપે જ સ્નેહ—અસ્નેહ આદિ ભાવને ધારણ કરનારા થાઓ. વાસનાથી રહિત થઈ ગયેલા આજના ભોગોના સંબંધમાં વૈરાગ્યવાળા અને ભવિષ્યના વિષયસુખ તરફ સ્પૃહાવિનાના વિવેકી પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાનના વિનોદ માટે સારાં શાસ્ત્રો વિના બીજું કશું કારણ છે? માટે કર્તા –ભોક્તાપણાના અભિમાનથી રહિત અને રાગ—દ્વેષ આદિ દોષ વિનાના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું મુખ્ય લક્ષણ તો એ જ છે કે, તેણે લક્ષ્યપૂર્વક થયા કરતા પોતાના યોગ્ય વ્યવહારોના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલા વર્ણાશ્રમના ધર્મોમાં તથા શમ-દમ આદિ સાધનોમાં સારી રીતે દૃઢ થઈ રહેવું. બાકી ફાવે તેમ વર્તવું એ કઈ વિવેકીઓનું લક્ષણ નથી. ૧—૪૪

निर्वासनस्य विरसस्य निरेषणस्य शास्त्रादते क इव तत्त्वविनोदहेतुः। शास्त्रार्थसज्जनमतोप्यमलस्य तस्य संवेदनेष्वनभिसंधमतः स्वरूपम् ॥४५

સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

આત્મનિષ્ઠ વિવેકીની દૃષ્ટિમાં જગતનું દર્શન

वसिष्ठ उवाच

संजाताकृत्रिमक्षीणसंसृतिप्रत्ययः पुमान्।
असंकल्पो न संकल्पं वेत्ति तेनासदेव सः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતાના અનાદિસિદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર જન્મ—મરણ આદિ સાંસારિક અનર્થોની નિવૃત્તિ કરનાર છે અને તે સિદ્ધ થવાથી જીવન્મુક્ત થઈ રહેલો વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્રોએ આજ્ઞા કરેલા નિયમમાં રહેતાં છતાં સંકલ્પ વિનાનો થઈને રહે છે. કદાચિત્ તેને વ્યવહારના સંબંધને લઈને આભાસરૂપે સંકલ્પનું સ્ફુરણ થઈ આવે, તોપણ તેને પોતાના આત્મારૂપ સમજી લે છે અને તેને જુદી સત્તાવાળું સમજતો જ નથી. આથી એ સંકલ્પનો આભાસ પણ અસત્ય જ છે. અરીસામાં નિઃશ્વાસને લીધે મલિનતા આવી જાય છે, તેમ પુરુષમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન થયા પહેલાં 'હું અમુકરૂપ છું' એવો અહંકાર ક્યાંકથી ખડો થઈ જાય છે; છતાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષની અંદર તે વિના કારણે (સહજ રીતે) નાશ પામી ગયેલો દેખાય છે અને તેને પાછો યત્ન વડે શોધવા બેસીએ, તોપણ તત્ત્વજ્ઞની અંદર તે પાછો જોવામાં આવતો નથી. જે પુરુષમાં અજ્ઞાનરૂપી આવરણ પાતળું પડી જાય છે અને તેથી જેની સર્વ ઈચ્છાઓ શમી જાય છે, તેમ જ જેને કેવળ નિષ્કામતાનો જ ઉદય થાય છે, તે વિવેકી પુરુષનો આત્મા જ્ઞાનરૂપી પરમ અમૃત વડે પૂર્ણ થઈ જાય છે, તેથી તે નિરતિશય એવી આનંદમયી પોતાની સ્વરૂપસત્તાથી જ સદાકાળ ઝળકી નીકળે છે. જેમ પૂર્ણચંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ આવરણથી રહિત પ્રકાશમય બુદ્ધિવાળા અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને પેદા કરનાર સર્વ સંદેહરૂપી ઝાકળને

* આ ઓગણચાળીસમા સર્ગમાં જ્ઞાનને લીધે પોતાના આત્મામાં શાંતિ પામેલા વિવેકી પુરુષની કેવી સ્થિતિ રહે છે તે અને તેની દૃષ્ટિમાં આ જગત કેવું દેખાય છે તે સારી રીતે વિસ્તારથી વર્ણવી બતાવવામાં આવશે.

ખસેડી નાખવામાં પવનના જેવા મહાબળવાન, વિવેકી પુરુષ વડે તેનો આખો દેહ શોભી નીકળે છે. સંસાર સંબંધી જન્મ– મરણ આદિ અનર્થોથી રહિત થઈ ગયેલો, સંદેહ વિનાનો, અજ્ઞાનરૂપ આવરણ ખસી જવાથી પોતાની આત્મજ્યોતિને પ્રાપ્ત થયેલો અને શરદઋતુના આકાશ જેવો નિર્મળ એ આત્મનિષ્ઠ પુરુષ ખરેખર આત્મરૂપ જ થઈ રહેલો જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મલોકમાંથી આવેલો પવન જેમ સ્પર્શથી મનુષ્યને પવિત્ર કરી દે છે, તેમ સંકલ્પથી રહિત, નિરાધાર, શાંત અને અંદર શીતળતાવાળો જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ પણ પ્રણામ —સેવા ઈત્યાદિ વડે તેનો સ્પર્શ થતાં સમાગમ કરનારા પુરુષને પવિત્ર કરી મૂકે છે. સ્વપ્નની અંદર જેમ વાંઝણીના પુત્રનો મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તેમ આ સૃષ્ટિનો જે કાંઈ મિથ્યારૂપે અનુભવ થાય છે, તે તો અસત્યરૂપે દેખાવ આપનારા ભ્રાંતિરૂપ અનુભવનો જ વસ્તુસ્વભાવ છે. આ જગતની સત્તા નહિ હોવા છતાં જે અનુભવમાં આવે છે, તે અસત્યરૂપી અનુભવનો જ એક વસ્તુસ્વભાવ છે. આ અસત્ય સંસારની અંદર બંધમોક્ષરૂપ અર્થ કોને આશ્રયે રહે અને કોનાથી ઉત્પન્ન થાય? પ્રથમ તો બંધ અને મોક્ષને કહેનારા શબ્દો જ વંધ્યાપુત્ર જેવા સાવ મિથ્યા છે, તો પછી તેના વાચ્યરૂપ અર્થની સિદ્ધિ તો કેવી રીતે જ થાય? જગતને તેના અધિષ્ઠાનરૂપે બ્રહ્મરૂપે જોઈએ તો તે સત્ય છે, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિ વગેરેથી રહિત છે અને તે વાસનાના આશ્રયરૂપ થાય તેવું પણ નથી; પરંતુ જો તેને બ્રહ્મરૂપ ન માનીએ તો હું અને જગત એ બંનેની વાસ્તવિક સત્તામાં સ્થિતિ જ થઈ શકતી નથી. અહંકાર આદિ સૃષ્ટિ આદિ અને દુઃખ આદિ એ સર્વ જાદે રૂપે ન દેખાતાં કેવળ નિર્વિષય ચૈતન્ય જ જણાય તે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શાંત થયાનો વસ્તુસ્વભાવ છે. એક ક્ષણમાં જ હૃદયમાં રહેલું ચેતનતત્ત્વ વૃક્ષથી લઈ લાખો યોજન દૂર રહેલ ચંદ્રમા સુધી આંખ વડે ફેલાઈ જાય છે. તે આડ અને ચંદ્રની મધ્યમાં વ્યાપીને રહેલ તે ચૈતન્યનું આકાશ જેવા દેખાવવાળું, શાંત, શીત પવન જેવું સ્થિર, વેલના વિસ્તાર જેવું મનોહર અને અનિર્વચનીય રીતે ઉદય પામનારું તથા સર્વ જીવના અનુભવમાં આવનારું જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે જ આત્માનું સ્વરૂપ છે એમ વિવેકીઓ કહે છે. એ રીતે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરનારા વિવેકી પુરુષને આ સૃષ્ટિ ભિન્ન છે એવો ભાવ થતો નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન અવસ્થાનો વિષય દેખાતો નથી અને સ્વપ્ન અવસ્થામાં સુષુપ્તિનો વિષય દેખાતો નથી. એ રીતે એ બંને અવસ્થામાં જેમ પરસ્પર એકબીજાના વિષયો નથી રહી શકતા, તેમ નિર્વિષય ચૈતન્યતત્ત્વમાં કશો પણ વિષય રહી શકતો જ નથી અને બંધ –મોક્ષ કેવળ ભ્રાંતિરૂપ જ છે. ન હોય છતાં દેખાયા કરવું એ ભ્રાંતિનો જ વસ્તુસ્વભાવ છે; તેથી સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, બંધ –મોક્ષ આદિ મિથ્યા છતાં દેખાયા કરે છે, બાકી સ્વપ્નાવસ્થા પણ નથી, સુષુપ્તિ અવસ્થા પણ નથી અને બંધ–મોક્ષ પણ નથી. જે કાંઈ છે તે સર્વ સત્ય, શાંત, પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ભ્રાંતિ વડે વિચાર કરીએ તો ભ્રાંતિનું સ્વરૂપ કેવળ અસત્ય છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં તે હાથ લાગતું નથી. છીપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂપું દેખાય છે, તેમ સાવ અસત્ય જ હોય તે શી રીતે મળી શકે? જે તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં હાથ ન લાગે તે છે જ નહિ. તેને લીધે (તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં હાથ ન લાગવાથી) ભ્રાંતિનો પણ સંભવ જ નથી. સાક્ષીચૈતન્ય વિના ભ્રાંતિનો અનુભવ કરનાર બીજો કોણ છે? અને સાક્ષીના અનુભવથી તો એ ભ્રાંતિથી થયેલું જ્ઞાન અને અસત્ય ઠર્યાથી છે જ નહિ. સર્વને પોતાનું આંતર (અંદર રહેલું) સાક્ષીચૈતન્ય જ સદાકાળ પરમ પ્રિય થઈ રહેલ છે અને તેનો જ આનંદ બીજા પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ જેવો થઈ જઈ અનુભવમાં આવે છે. એ સાક્ષીચૈતન્ય પોતે એકરૂપ છતાં વિવર્તભાવથી અનેક પ્રકારે થઈ રહ્યું છે, તેમાં વિવાદોનું શું પ્રયોજન છે? સાક્ષીચૈતન્યમાં શાંત ન થતાં તેથી

જુદા જગત આદિ ભાવ કલ્પી લેવા એ મહાદુઃખ પેદા કરનાર છે. સાક્ષીચૈતન્યથી બીજું કશું જુદું ન માનતાં કેવળ સાક્ષીચૈતન્યમાં જ (પોતાના આત્મામાં જ) શાંત થઈ રહેવું, એ મોક્ષ આપનારું છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ વડે પોતાના આત્માની અંદર વિચાર કરી તમને જે સારું લાગતું હોય તે ભલે સુખેથી કરો. જેમ સૂક્ષ્મ બીજની અંદર આખું સ્થૂલ વૃક્ષ રહેલું છે અને તે વાત આપણા જોવામાં આવવાથી ઘટિત લાગે છે, તેમ પરમ આનંદમય નિરાકાર પરમાત્માની અંદર આ સાકાર જગત રહેલું છે; એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું અને વેદોનું કહેવું છે. જેમ જળની અંદર દ્રવપણું રહેલું છે, તેમ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયનો અનુભવ, સંકલ્પવિકલ્પ આદિ માનસિક વિષય અને બુદ્ધિ, અહંકાર વગેરે સર્વ ચિદાકાશરૂપ છે અને આત્માના સ્વરૂપમાં જ તે કલ્પાયેલાં છે. જેમ કોઈ એક મૂર્તિમાન વાઘ જેવું પ્રાણી પોતાની સત્તા વડે જ પોતાના સત્તાવાળા અવયવો વડે ક્રિયા કર્યે જાય છે, તેમ ચિદાકાશ પોતે ખરી રીતે કર્તા નહિ હોવા છતાં પોતાની સત્તાથી જ સત્તાવાળાં પંચમહાભૂતો વડે અને ભૌતિક પદાર્થો વડે ક્રિયા કર્યે જાય છે. જેમ નટીના પગ મૂકવાના ક્રમ પ્રમાણે તાલ નાખવામાં કુશળ એવો કોઈ બજવૈયો ઢોલ, નગારાં, તબલાં વગેરે વગાડીને પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે શબ્દ કાઢે છે, તેમ જડપણાને લીધે પોતાની મેળે વ્યવહાર કરવામાં અસમર્થ થયેલા આપણા આ વસિષ્ઠ, રામચંદ્રજી આદિ નામવાળા દેહમાંથી પોતપોતાના અર્થને બતાવનાર 'હું' ઈત્યાદિ જે જે શબ્દ જીભ વગેરે ઈન્દ્રિયના હલાવવાથી નીકળે છે, તે અંદર રહેલા ચિદાત્માની સત્તાથી અને તેની ઈચ્છા અનુસાર જ બહાર નીકળે છે. જે ઉપરથી દેખાયા કરતું હોય પણ વિચાર કરતાં તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે નિરંતર જોવામાં આવતું નથી, તે છે જ નહિ. આ જગત તો જડરૂપ અને પાયા વગરનું હોઈ અસત્ય જ છે અને બ્રહ્મ પોતે પોતાની સ્વરૂપ –સ્થિતિમાં જ રહેલ છે. જેમની દૃષ્ટિમાં આ જગતરૂપી સ્વપ્ન સત્ય લાગે છે, તેઓ પણ એકબીજામાં ભ્રાંતિ વડે સ્વપ્નપુરુષની પેઠે એકબીજાને દેખાયા કરે છે; છતાં તેઓ પણ જાગ્રત અવસ્થામાં કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પરસ્પર એકબીજાના આત્માની અંદર વાસ્તવિક રીતે હોઈ શકતા નથી. તો પછી આપણે જે કેવળ બ્રહ્મરૂપ જ છીએ, તેના સ્વરૂપની અંદર તો આકાશના ફૂલની પેઠે તેમની સ્થિતિ સંભવતી જ નથી. પવનથી જેમ તેની ગતિ જુદી નથી, તેમ એ સંસારરૂપી સ્વપ્નના પુરુષોના સર્વ વ્યવહારો પણ પોતાથી ભિન્ન નથી. તે વ્યવહારોની સાથે તેઓ ચૈતન્યઅંશ વડે મારા ચૈતન્યમય સ્વરૂપને વિષે રહેલા છે; કેમ કે તેમના જડ અંશને આકાશના ફૂલની પેઠે અસત્ય માની કાઢી નાખ્યા પછી ચૈતન્યસ્વરૂપ અંશથી જોતાં એક શાંત પરબ્રહ્મરૂપ જ રહે છે અને તે આકાશના જેવું અસંગ તથા નિર્વિકાર છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થાનો અનુભવ કરનારા પુરુષને સ્વપ્ન (સ્વપ્નપદાર્થ) સત્ય લાગે છે, તેમ એ સંસારરૂપી સ્વપ્નના પુરુષોને હું (વસિષ્ઠ) સત્યરૂપ લાગું છું; પરંતુ તેઓ તો મારી દૃષ્ટિમાં સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન દેખાય છે, તેમ જ્ઞાન વડે બાધિત થઈ જાય છે. આમ તેમના સર્વ દેહ આદિ મારા વિચાર પ્રમાણે જોવામાં આવતા નથી તેથી અસત્ય જ છે. એ સાંસારિક પુરુષો સાથેનો મારો જે વ્યવહાર થયા કરે છે, તે મારી દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મનો એક વિવર્ત હોવાથી બ્રહ્મ જ બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે. એ લોકો તે વ્યવહારને જેમ (અસત્ય-સત્ય) ગણતા હો તેમ ભલે ગણે; એમની દૃષ્ટિ વડે જ માત્ર સત્ય જણાતા એ વ્યવહારોનું મારે કશું પણ પ્રયોજન નથી. હું વસ્તુતઃ આ પોતાના વસિષ્ઠ નામવાળા દેહરૂપે પણ રહ્યો નથી, બ્રહ્મસત્તા જ તમારે માટે કેમ જાણે વસિષ્ઠ આદિ આકારવાળી થઈ રહી હોય એમ દેખાય છે. આ વાણી પણ કેમ જાણે બ્રહ્મસત્તા જ તમારે માટે વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહી હોય એમ ભાસે છે. બાકી મારી દૃષ્ટિમાં એ કશું વાસ્તવ સત્ય નથી. વસ્તુમાત્ર પોતાના

પરમ આનંદમય આત્મારૂપ છે. આમ જાણવાથી દુઃખાદિક ઊલટી વસ્તુને પણ અનુકૂળ ગણનારા અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા સાથે વૃત્તિ દ્વારા એકરસ થઈ રહેનારા વિવેકી પુરુષના હૃદયમાં ભોગની કે મોક્ષની ઈચ્છા જ સ્ફુરતી નથી. મનુષ્યોને બંધનો અને મોક્ષનો ક્રમ કેવળ પોતાના સ્વભાવમાત્રને (પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને અજ્ઞાન –તેને જ) આધીન છે, છતાં લોકો તેમાં કેવાં ગોથાં ખાય છે? અહો ! મોહનો મહિમા મહાપ્રબળ છે! અને તેને લીધે એક ગાયના પગલામાં પણ સમુદ્રની ભ્રાંતિ થયા જેવું થાય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવાથી સિદ્ધ થનાર અને મિથ્યા છતાં અનુભવમાં આવનારાં સર્વ દુઃખને શાંત કરનાર એવા મોક્ષને મેળવવામાં ધન, મિત્ર કે ક્રિયા કશો ઉપકાર કરી શકતાં નથી. જેમ જળમાં પડેલું તેલનું બિંદુ મોટા કુંડાળારૂપ થઈ જાય છે, તેમ ચેતનતત્ત્વ દૃશ્ય સંબંધી સંકલ્પ સાથે મળી જતાં તરત તે જગતરૂપ થઈ જાય છે, જાગ્રત અવસ્થામાં સ્મૃતિ થતાં સ્વપ્નના વૃત્તાંતની જેવી (પ્રતિભાસમાત્ર) સ્થિતિ રહે છે, તેવી જ અહંકાર, દૃશ્યજાળ વગેરેની સ્થિતિ વિવેકી પુરુષને આભાસના જેવી દેખાય છે. પ્રથમ કહેલી યોગભૂમિકાના અભ્યાસયોગથી સર્વ દૃશ્યની ભ્રાંતિ એકદમ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પછીથી અહંકાર કે જગત એ બેમાંથી એકેની પ્રતીતિ થતી નથી; ત્યારે કેવળ પરબ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. જ્યારે જ્યારે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થવારૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્યારે ભોગોરૂપી અંધકાર ક્ષીણ થઈ જાય છે. ત્યારે તે કોઈ કાળે હતો જ નહિ એવો થઈ જાય છે, છતાં કદીક તે મિથ્યારૂપે અનુભવવામાં આવે છે. એ રીતે ભોગરૂપી અંધકારનો નાશ થતાં બુદ્ધિ આદિ ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ આત્માને ઢાંકી દેનાર અજ્ઞાનથી રહિત તથા સ્થૂલદેહ આદિના અધ્યાસ વિનાનો થઈ જાય છે. પછી તે બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે વૃદ્ધિ પામેલો બોધ વડે એવી રીતે સ્ફુરે છે, કે દીવામાંથી નીકળતા પ્રકાશની પેઠે તે ચારે તરફ ફેલાઈ જઈને વિવેકી પુરુષને બ્રહ્મરૂપે ભાસે છે.

मोहमहत्त्वारहितः स्फुरति मृतौ भवति भासते च तथा । बुद्ध्यादिकारणनिकरो यस्माद्दीपादिवालोकः ॥ ३८ ।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વસિષ્ઠ ગીતાસુખભાવવિશ્રાંતિ યોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

જીવન્મુક્તનો અનુભવ

वसिष्ठ उवाच

**रूपालोकमनस्कारबुद्ध्यादीन्द्रियवेदनम् ।
स्वरूपं विदुरम्लानमस्वभावस्य वस्तुनः ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : બહારની અને અંદરની સર્વ વસ્તુઓ તેમનું સ્વરૂપ વિચારતાં પાયા વગરની છે તેથી રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો, સંકલ્પ આદિ માનસિક વિષયો અને બુદ્ધિ આદિ ઈન્દ્રિયોની જે કાંઈ પ્રતીતિ થાય છે, તે સાક્ષીચૈતન્યનો જ એક વિવર્ત છે અને તેથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિકાર વિનાનું શુદ્ધ સાક્ષીચૈતન્ય જ છે. ચોતરફ પ્રસરી રહેલી અનંત આત્મસત્તાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ પદાર્થમાત્ર રહે છે. તે જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને આવરણ કરનારી અવિદ્યાને પોતાના અંગમાં આરોપિત કરીને, પોતે અવિદ્યાના રૂપે ઉદય પામે છે, ત્યારે આ સૃષ્ટિનો ભ્રાંતિના જેવો મિથ્યા પ્રતિભાસ થઈ આવે છે. જ્યારે જ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાયાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ પરમ શાંતિ આપનારી વિશ્રાંતિ મેળવી સ્થિર થઈ રહેવાય, ત્યારે જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્વપ્ન ન દેખવામાં આવે, તેમ જગતરૂપી દૃશ્ય દેખાતું જ નથી. ભોગો

* આ ચાળીસમા સર્ગમાં સંસારમાં સ્વસ્થપણે રહેનાર પુરુષને બ્રહ્મનો અનુભવ નથી થતો, અને બ્રહ્મમાં લીન થઈ રહેનાર સપ્તમ ભૂમિકાની પરિપક્વ દશાવાળાને સંસારનો અનુભવ નથી થતો, પરંતુ જીવન્મુક્તને એ બંનેનો અનુભવ થાય છે, એ વિષે કહેવામાં આવશે.

સંસાર સંબંધી મહારોગોના જેવા અંતે દુઃખ પેદા કરનારા છે. બાંધુઓ દૃઢ બંધનરૂપ છે અને અર્થની સંપત્તિ અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરનાર છે; માટે પોતાના આત્મા વડે પોતાના આત્મામાં જ શાંતિ મેળવી શાંત થઈ રહેવાનું છે. પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી જઈને અવિદ્યા વડે દેહ આદિને આત્મારૂપ સમજતાં આ સંસાર ખડો થઈ જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપને ઓળખી લઈને આત્માને ચૈતન્ય માનતાં સંસારની ભ્રાંતિ શમી જઈ પરમ આનંદરૂપ થઈ રહેવાય છે; માટે પરમ ચિદાકાશરૂપ થઈ રહેવું અને શાંતિ મેળવવી એ જ સારું છે; નકામું ઉદાસ થઈ બેસી રહેવાનું નથી. મારો પોતાનો આ જે આત્મા વસિષ્ઠદેહમાં જીવરૂપે રહેલ છે, તેને હું બ્રહ્મસત્તાથી જુદો દેખતો નથી, તેમ જ હું દૃશ્યરૂપી આ જગતની ભ્રાંતિને પણ બ્રહ્મસત્તાથી જુદી દેખતો નથી; હું તો શાંત પરબ્રહ્મની અંદર લીન થઈ ગયેલો છું અને નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ જ છું. હે રામચંદ્રજી! તમે નામ—રૂપવાળા છો અને અને તમે વસિષ્ઠઋષિ છો એમ નામરૂપવાળો દેખો છો. બાકી હું તો ચૈતન્ય છું અને સર્વત્ર પરમ શાંત કેવળ ચિદાકાશને જ દેખું છું. જેમ પવનની અંદર ગતિનું સ્ફુરણ થયેલું દેખાય છે, તેમ તમને પરમ ચિદાકાશરૂપ પરબ્રહ્મની અંદર જ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયોની અને સંકલ્પ—વિકલ્પ આદિ મનોમય વિષયોની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયા જેવી દેખાય છે; બાકી ખરી રીતે એમાંનું કશું ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી. જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહેલો પુરુષ સ્વપ્ન દેખતો નથી, તેમ કેવળ બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયેલો (સાતમી ભૂમિકાની પરિપક્વ દશાને પહોંચેલ) પુરુષ આ સૃષ્ટિને દેખતો નથી. સ્વપ્નાવસ્થામાં રહેલ પુરુષ જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો અનુભવ કરી શકતો નથી, તેમ સંસારમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનાર પુરુષને બ્રહ્મનો અનુભવ થઈ શકતો નથી. પરંતુ જેમ પ્રબુદ્ધ (જાગી ગયેલો) પુરુષ ક્રમે કરીને જાગ્રત અવસ્થાનો અને સ્વપ્નાવસ્થાનો એ બંનેનો અનુભવ કરે છે, તેમ પ્રબુદ્ધ (જ્ઞાનવાન) અને શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ બ્રહ્મ અને જગત એ બંનેના પ્રકાશમય સ્વરૂપને અનુભવે છે. બોધવાળો પુરુષ આ સર્વ દૃશ્યજાળને સારી રીતે ઓળખે છે અને જેમ શરદઋતુમાં વાદળાં (વરસાદ) શાંત થઈ જાય તેમ તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો થઈ જઈ, ક્રમે કરી ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં ચડતો જઈ, છેવટે સાવ શાંત થઈ જાય છે. જેમ સ્મરણ આવતાં ખડો થઈ જનાર અથવા ચિત્રમાં આલેખેલ યુદ્ધનો દેખાવ સાવ મિથ્યા છતાં દેખવામાં આવે છે, તેમ અહંકાર—જગત આદિની ભ્રાંતિ પણ સાવ મિથ્યા છતાં કાંઈ અનિર્વચનીયરૂપે દેખાય છે અને તે કેવળ ભ્રાંતિમાત્ર છે. જગતરૂપી આ જે માયા જોવામાં આવે છે, તે પરમાર્થ દૃષ્ટિએ સત્ય અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એવા આત્માની અંદર છે નહિ. વળી તેનો કોઈ જીવ દ્રષ્ટા પણ નથી, છતાં તે સાવ અસત્ય પણ નથી અને સત્ય પણ નથી. એવી આ ભ્રાંતિ કાંઈક અનિર્વચનીય રૂપે ભાસ્યા કરે છે ૧—૧૩

आत्मन्यपि नास्ति हि या द्रष्टा यस्या न विद्यते कश्चित् । न शून्यं च नाशून्यं भ्रांतिरियं भासते सेति ॥ १३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ **પ્રકરણના** ઉત્તરાર્ધમાં વસિષ્ઠ ગીતાનો 'આત્મવિશ્રાંતિ કથન' નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો*

સ્વરૂપસ્થિતિથી નિર્વાણ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

अस्वभावस्वभावोऽयं सर्वाहंतादिवेदनः । स्वभावकस्वभावेन निर्वाणीक्रियतां स्वयम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અવિદ્યાને પોતાના સ્વરૂપમાં આરોપી લઈને આત્મા જ આ સર્વ જગત-

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં અવિદ્યાનો અંગીકાર કરી લેવાથી, ત્રૈલોક્યરૂપી નટીનું નૃત્ય અનુભવમાં આવવાની અને પોતાના કેવળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ રાખવાથી નિર્વાણ પ્રાપ્ત થવાની વાત કહેવામાં આવશે.

રૂપ થઈ ગયો છે, એમ અહંકાર આદિનો સાક્ષીરૂપે અનુભવ કરે છે. એ આત્માને પોતાની મેળે જ શાસ્ત્રમા બતાવેલા ઉપાયો વડે સિદ્ધ થનારા જ્ઞાનથી અદ્વિતીય, પૂર્ણ અને પરમ આનંદ સ્વભાવવાળો સમજો અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ સાથે તેની એકતા કરો. આમ જગત સંબંધી સર્વ ભ્રાંતિ દૂર કરવી જોઈએ. જ્યાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યાં પ્રકાશ થઈ જાય છે, તેમ જ્યાં બુદ્ધિ જ્ઞાનથી ભરપૂર થાય છે, ત્યાં વિષયોના સંબંધમાં વિરસપણું જણાઈ તે તરફ વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. આ જગતરૂપી એક અનિર્વચનીય ચિત્ર કર્તા, ક્રિયા તથા તેનાં સાધનો વિનાં અને દ્રષ્ટા, દૃશ્ય તથા દર્શનરૂપી ત્રિપુટી વિના વગર ભીંતે અને વગર સામગ્રીએ ખડું થઈ ગયેલું છે. પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં તો એ જગતરૂપી ચિત્ર ખડું થયેલું જ નથી. તે તો નિર્વિકાર, સત્ય, નિત્યસિદ્ધ અને શાંત એવું પરબ્રહ્મ જ પોતાના શાંત સ્વરૂપમાં રહેલ છે. જીવોનું સ્વરૂપ વિચારતા જતાં તેઓ માત્ર એક ચેતનતત્ત્વના ચમત્કારરૂપ જ છે. તેમની કલ્પનારૂપી નૃત્ય-મંડપની અંદર અનેક પ્રકારના રસો, ભાવો અને વિકારો સાથે જગતરૂપી ચિત્રની પૂતળીઓ ચિદાકાશમાં નૃત્ય કર્યા કરે છે. તે પૂતળીઓ શૃંગાર આદિ નાના પ્રકારના રસ વડે લોકોને રંજન કરે છે. તેઓ સર્વ ઋતુઓરૂપી મુકુટને ધારણ કરવાથી સુંદર છે, તેને દિશાઓરૂપી ભુજ-લતાઓ છે, પાતાળરૂપી ચરણ છે, બ્રહ્મલોકરૂપી મસ્તક છે અને તે ચંદ્રસૂર્યરૂપી ચપળ નેત્રને ચારે દિશાએ ચમકાવે છે. તારાઓના સમૂહરૂપી રુવાંટાંવાળી, સાત લોકરૂપી-અંગલતાને ધારણ કરી રહેલી, ચારે તરફ સ્વચ્છતાવાળી, આકાશરૂપી વસ્ત્ર વડે સુશોભિત એ પૂતળીઓએ, દ્વીપો અને સમુદ્રોરૂપી કંકણ ધારણ કર્યા છે અને લોકાલોક પર્વતરૂપી મેખલાને ધારણ કરી ભૌતિક શરીર આદિને ધારણ કરી રાખવાથી તથા પોષણ આપવાથી ચંચળતાવાળા જીવોરૂપી પ્રાણવાયુ-ઓને વહન કરનારી એ પૂતળીઓ વન -ઉપવન આદિની રચનાઓરૂપી હારોથી તથા બાજુ-બંધોથી શણગારાયેલી છે. તે પુરાણ અને વેદરૂપી વચન બોલે છે. તે તે ક્રિયાઓના ફળરૂપે દેખાવ આપનારા સુખ-દુઃખોરૂપી વિલાસવાળી છે અને નવા નવા હાવભાવ બતાવ્યા કરે છે. તેમની ગણના કરવા પણ કોણ શક્તિમાન થાય? તેઓ માત્ર એક પરમાણુ જેટલા ચિદાકાશની અંદર પણ પોતે ચિદાકાશરૂપ હોવાથી ખડી થઈ જાય છે. આ ત્રૈલોક્યરૂપી પૂતળીઓનું આપણી પાસે જે કાંઈ નૃત્ય દેખાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ જળના એક પ્રવાહરૂપ છે અને બ્રહ્મરૂપી પવનની ગતિરૂપ છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ જાગ્રતરૂપે રહેનાર સાક્ષીચૈતન્ય જેમ સ્વપ્નનું કારણ છે, તેમ સર્વના કારણરૂપ અધિષ્ઠાન—ચૈતન્ય અવિદ્યાના યોગે ત્રૈલોક્યરૂપી ચિત્રની પૂતળીના નૃત્યમાં કારણરૂપ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં પણ તમે ચિંતાને છોડી દઈ જાણે કે સુષુપ્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા હો તેવી રીતે સંકલ્પરહિત થઈને રહો અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવના કરતા રહો. તમે આ જગતરૂપી સ્વપ્નનો આશ્રય કરો નહિ. જાગ્રત અવસ્થામાં જ તમે જ્ઞાનને લીધે રાગ અને વાસનાથી રહિત થઈને સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે સંકલ્પરહિત થઈ રહેજો. એ જ સ્વરૂપસ્થિતિ છે અને તેમાં દૃઢ થઈ રહેવું તે મુક્તિ છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનું સમજવું છે. એ સ્થિતિમાં કર્તા, કર્મ અને સાધનો વિનાનું દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન એ રૂપી ત્રિપુટીથી રહિત તથા રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પ આદિ માનસિક વિષયો વિનાનું બ્રહ્મ જ વિવર્તભાવથી જગતરૂપે થઈ રહ્યું છે, એમ ભાસે છે. સ્વરૂપસ્થિતિમાં રહેલા પુરુષને પોતાના નિર્વિકાર પ્રત્યક્ષ ચૈતન્યમાં બ્રહ્મસત્તા જ અભેદરૂપે પ્રકાશી રહેલી જોવામાં આવે છે. તેને પોતાના પૂર્ણતાવાળા સાક્ષીચૈતન્ય-માં બ્રહ્મસત્તા જ પૂર્ણપણે રહેલી છે, તેમ દેખાય છે. તેમ જ દ્વિત્વ-એકત્વ વગેરે ભેદથી રહિત પોતાના આત્મસ્વરૂપ સાથે દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ ભેદ વિનાનું બ્રહ્મ જ અખંડ

એકરસરૂપે થઈ રહેલ છે, એમ તેને પ્રતીતિ થાય છે. સૃષ્ટિના અધિષ્ઠાનની અંદર અભેદરૂપે રહેલું એ સત્યતત્ત્વ સત્ય આત્માની અંદર શાંતપણે પોતાની મેળે જ સ્થિર થઈ રહેલું છે. એ તત્ત્વ આકાશના અંદરના ભાગના જેવું નિર્વિકાર, વિશાલ અને અસંગ છે, તેમ જ શિલાના જઠરના જેવું ઘટ્ટ છે. વળી સુંદર રત્નના અંદરના ભાગ જેવું પ્રકાશમય છે ઘટ્ટ છતાં આકાશના જેવું નિર્મળ છે અને જગતરૂપી પ્રતિબિંબને પ્રાપ્ત થઈને કેમ જાણે ક્ષોભને પ્રાપ્ત થયેલ હોય તેવું દેખાય છે; છતાં પણ વસ્તુતઃ ક્ષોભથી રહિત છે. તે જગતરૂપે અસત્ય છે છતાં અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે. જેની નવી રચના હવે પછી થવાની હોય એવું કોઈ શહેર જેમ કલ્પનારૂપે તેના રચનારની અંદર રહ્યું હોય છે, તેમ આ સર્વ પ્રકાશમય અનંત બ્રહ્મની અંદર રહેલ છે, મનને જુદું ન રાખતાં જ્યારે તેની વૃત્તિ દ્વારા પરબ્રહ્મ સાથે એકરૂપ કરી દેવામાં આવે છે, ત્યારે આ વાત અનુભવમાં આવે છે. જેમ સંકલ્પરૂપે કલ્પના કરાયેલું નગર સંકલ્પથી જુદું નથી, તેમ આ જગત-નો આભાસ પણ પરમાર્થરૂપ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી. જેમ ચોખંડી સોનાની પાટ ભવિષ્યરૂપે અનેક આકારોને (દાગીનાઓને) ધારણ કરી રહી હોય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતાની અંદર અનેક પ્રકારના વિસ્તારોને ધારણ કરી રહેલ દેખાય છે. આમ છતાં તે પોતાના નિત્ય અને શાંત સ્વરૂપમાં જ સદાકાળ રહ્યું છે. એ પ્રકાશમય પરમતત્ત્વ નિરંતર ઉત્પત્તિ થવી, નાશ થવો વગેરે વિકારોવાળું ભાસતાં છતાં નિરંતર નિર્વિકાર અને એકરૂપે જ રહ્યું છે, તે નાશ, ઉત્પત્તિ આદિ વિકારથી રહિત છે, પાશ વિનાનું છે અને એક છતાં કેમ જાણે અનેક રૂપે થઈ રહેલ હોય તેવું ભાસે છે. હે રામચંદ્રજી! આકાશમાં કલ્પાયેલાં અને સત્તા વગર-નાં એવાં તમારાં ગંધર્વનગર, મલિનપણું વગેરે તત્ત્વશૂન્યસ્વરૂપ વડે શોભે છે, તે જ પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખાયા પછી શાંતિ વડે ઘનભાવને (ઘાટાપણાને) પ્રાપ્ત થયેલું બ્રહ્મ જ પોતાના અદ્વૈતપણાને લીધે ઉત્પન્ન પણ ન થયેલા અને નાશને પણ ન પામેલા એવા પોતા-માં કલ્પાયેલા સૃષ્ટિરૂપી રાજ્યવૈભવ વડે શોભી રહેલ ભાસે છે. ૧—૨૩

ब्रह्मैव शांतिघनभावगतं विभाति सर्गोदयेन विगतास्तमयोदयेन । व्योमेव शून्यविभवेन गलत्स्वभावलाभं प्रति प्रसभमेव ननु प्रबुद्ध ॥२३

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'ઉપદેશકરણ' નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

જગત અને ઈશ્વરની એકતા

વસિષ્ઠ ઉવાચ

चित्तचमत्कचनं शांते यत्तत्तस्मान्न भिद्यते । अव्याकृताऽमलतया क्वातः सर्गादिसंभवः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : નિર્વિકાર ચિદાત્માની અંદર જે કાંઈ ચિત્તના જેવું દેખાય છે, તે ચિદાત્માથી જુદું નથી; કેમ કે વિભાગને બતાવનારાં નામરૂપ-ની રચના પહેલાં જ ચૈતન્યમાં (ચિદાત્મામાં) ઉપાધિરૂપે દાખલ થયેલા ચિત્તમાં નામરૂપ વડે થનારો વિભાગનો સંપર્ક જ સંભવતો નથી, વળી ચિત્ત પણ ચિદાત્માની પેઠે નિર્મળ છે. તેને લીધે પણ એ બંનેનો ભેદ અસંભવિત છે. હવે જ્યાં ચિત્ત પણ ચિદાત્માથી જુદું નથી સંભવતું, ત્યાં પછી ચિત્તે કલ્પી કાઢેલ સૃષ્ટિ આદિનો તો ક્યાંથી જ સંભવ હોય? રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો અને સંકલ્પવિકલ્પ આદિ માનસિક વિષયો, ચિદાત્મારૂપી જળના એક પ્રવાહના તરંગો છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત હોય ત્યાં સુધી ચિદાકાશની અંદર તેમની પ્રતીતિ ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિની પેઠે થયા કરે છે અને જ્યાં ચિત્તરૂપ સૂર્યનો અસ્ત થાય છે, ત્યાં તે ભ્રાંતિ પણ અસ્ત થઈ જઈ જતી રહે છે. જેમ પવનમાં સ્વાભાવિક રીતે ગતિ

* આ બેતાળીસમા સર્ગમાં જગત અને ઈશ્વરની એકતા ફરીને બતાવવામાં આવશે અને પોતાનો અંતરાત્મા કે જે પરમેશ્વર છે, તેની વિવેક વડે પૂજા કરવા વિષે કહેવાશે.

દેખાય છે અને જેમ સ્વાભાવિક પણે જ પ્રકાશનો ફેલાવો થાય છે, તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિને લીધે આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ જળની અંદર દ્રવપણું રહેલું છે, જેમ આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે, જેમ પવનની અંદર ચંચળતા રહેલી છે, તેમ પરમાત્માની અંદર આ જગત પણ વિવર્તરૂપે કાંઈ અનિર્વચનીયપણે રહ્યું છે. મણિમાં જેમ નિર્મળતા ઝળકયા કરે છે, તેમ મહાચૈતન્યરૂપી મહાવિશાળ આકાશની અંદર આ જગત ઝળકયા કરે છે (ભાસ્યા કરે છે). તે ચિદાકાશ પોતે જ વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહ્યું છે એમ જાણવું. જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે અને વાયુમાં ગતિ રહી છે, તેમ અનંત ચિદાકાશની અંદર આ જગત અભેદ સત્તાથી વિવર્તરૂપે રહ્યું છે. વાયુ જેમ પોતાનામાં રહેલી ગતિને પોતાથી અભેદ સત્તાવાળી સમજે છે, તેમ ચિદાત્મા પણ (જ્ઞાનસંપન્ન દશામાં) જગતને પોતાથી અભેદ સત્તાવાળું જ સમજે છે; તેમાં દ્વિત્વ—એકત્વ આદિ ભેદનો જરા પણ સંભવ જ નથી. અવિવેક વડે જોતાં આ જગત આડંબરવાળું લાગે છે, વિવેક વડે વિચારતાં તે ક્ષણભંગુર જણાય છે અને જ્ઞાન થયા પછી તો તે આડંબર અને ક્ષણભંગુરતા એ બંને વિનાનું નિરંતર એક ચૈતન્યરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે. શુદ્ધ, આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમ તત્ત્વ વિના બીજું કશું અહીં છે જ નહિ એમ છેવટ નિર્ણય થઈ શકે છે. એ તત્ત્વને કેટલાક (વેદાંતીઓ) પરમ આનંદમય શાંત બ્રહ્મસ્વરૂપ કહે છે, કેટલાક શાશ્વત પરબ્રહ્મરૂપ કહે છે, કેટલાએક (શૂન્યવાદીઓ) શૂન્યરૂપ કહે છે અને કેટલાએક (વિજ્ઞાનવાદીઓ) વિજ્ઞાનરૂપ (બુદ્ધિરૂપ) કહે છે. એ અનંત ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ દૃશ્યના આકારની ભાવનાને લીધે કેમ જાણે તેવા રૂપે થઈ રહ્યું હોય અને પોતાના વાસ્તવસ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં કેમ જાણે અવિદ્યા વડે ઢંકાયેલું હોય, તેમ બાહ્ય વિષયરૂપે ભાસવા માંડે છે. જેમ શૂન્યરૂપ આકાશની સત્તા વિના વાયુનું બીજું કારણ નથી અને વાયુની સત્તા વિના બીજું તેની ગતિનું કારણ નથી, તેમ ચેતનની (જ્ઞાતાની—દ્રષ્ટાની) સત્તા વિના જ્ઞેયની (દૃશ્યની) સત્તા નથી; અને દૃશ્યની સત્તા વિના ચિત્તની સત્તા નથી. એવી રીતે નિરંતર બ્રહ્મસત્તાને લીધે સત્તાવાળી આ સૃષ્ટિરૂપી ભ્રાંતિમાં અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપે સત્યપણાનો અને પોતાના સ્વરૂપ વડે અસત્યપણાનો એમ બંને રીતે નિર્દેશ* કરવામાં આવે છે. બાકી મહાચૈતન્યસત્તા વિના બીજા કશા હેતુની તેમાં અપેક્ષા રહેતી નથી. જો કદાચિત્ જડ—ચેતનના દ્વિત્વ કે એકત્વની આપોઆપ સત્તા હોય, તો આ સૃષ્ટિરૂપી શાંતિમાં દેખાતો અર્થ હજી કાંઈક સંભવી શકત; પણ મહાચિદાકાશની અંદર દ્વિત્વ—એકત્વની કલ્પના કરનારો કોણ છે? આ જગત જે જોવામાં આવે છે, તે એક અપાર પરમ ચિદાકાશ જ વિવર્તભાવથી ચોતરફ પ્રસરી રહે છે. જેમ પવનનું અને તેની અંદર રહેલી ચલનશક્તિનું દ્વિત્વ (જુદાપણું) કહેવામાત્ર છે—બાકી વસ્તુતઃ નથી, તેમ જગત અને જગદીશ્વર એ બંનેનું દ્વિત્વ કહેવામાત્ર છે, બાકી વસ્તુતઃ તે જુદાપણું મિથ્યા હોવાથી છે જ નહિ. ત્રણે કાળમાં (નિરંતર) સત્ય પરમતત્ત્વ તો ચૈતન્ય છે અને તેમાં દ્વિત્વ (બેપણું—ભેદ) અસંભવિત છે. તે જ તત્ત્વ અવિદ્યાને લીધે જગતના આકારે ભાસ્યા કરે છે. બાકી જગત સત્ય નથી અને જગતનો ભાવ તેમાં માત્ર કલ્પિત જ છે. જેમ કારણરૂપ સુવર્ણમાં જે એક કાર્યરૂપ કડાનો ભાવ દેશકાળ આદિના યોગે સત્યરૂપે જુદો અનુભવમાં આવે છે, તેમ કારણરૂપ પરમાત્મામાં કાર્યરૂપ જગત અમુક દેશ—કાળના યોગે સત્યરૂપે જુદું રહ્યું છે, એવી શંકા પણ અહીં લાવવી સંભવતી નથી; કેમ કે તે અદ્વિતીય તત્ત્વની અંદર

* सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् । સૃષ્ટિના આરંભમાં તે સત્ય હતું. असद् वा इदमग्र आसीत् । સૃષ્ટિના આરંભમાં તે અસત્ય હતું.

કાર્યકારણનો ભેદ કે અભેદ એ બાંને અસંભવિત છે. તો પછી સોનું અને કડાની પેઠે તેમાં કાર્યકારણભાવ કયાંથી ઘટી શકે? કદાચિત-કાર્યકારણભાવ માનવામાં આવે, તોપણ તે કલ્પનામાત્ર જ છે. આકાશમાં જેમ શૂન્યતા અભેદસત્તા વડે રહી છે, જળમાં જેમ દ્રવપણું અભેદસત્તાથી રહ્યું છે અને આકાશમાં આકાશની રેખા જેમ અભેદસત્તાથી રહેલ છે, તેમ જગત આદિ ભાવ અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં અભેદસત્તાથી રહ્યાં છે. બ્રહ્મનું રૂપ તે જ અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોતાં જગતનું રૂપ છે, તો પછી તેમાં કાર્યકારણભાવ ક્યાંથી હોય? જેમ આકાશની અંદર જુદી કલ્પાયેલી રેખા આકાશરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મની અંદર જુદું કલ્પાયેલું આ જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગત બ્રહ્મરૂપે સત્તાવાળું છે અને પોતાના રૂપે સાવ શૂન્ય છે. શિલા વડે બનાવેલાં પૂતળાંની સેનામાં જેમ પાષાણપણું રહ્યું છે, તેમ સદા એકરૂપે રહેનાર નિર્મળ ચૈતન્યતત્ત્વ જ સર્વરૂપે થઈ રહેલ છે; તેમાં કાર્યકારણભાવની વિચિત્રતા કેમ સંભવે અને ક્યાં સંભવે? ચિદાકાશની અંદર બીજી કશી વસ્તુનો સંભવ જ ન હોવાથી ચિદાકાશ વિનાનું બીજું શી રીતે સંભવે? મહાવિશાળ ચિદાકાશની અંદર આ સૃષ્ટિરૂપે વિવર્તરૂપે ભાસી રહી છે – બાકી વસ્તુત: તે પ્રકાશમય ચૈતન્ય જ છે. જેમ પાષાણમાં કોતરલી પૂતળી પાષાણમય હોવાથી પાષાણરૂપ જ છે, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ પરમાત્મામાં કલ્પાયેલી હોવાથી પરમાત્મારૂપ જ છે. હે **સુશીલ રામચંદ્રજી!** એવી રીતે સૃષ્ટિનું વાસ્તવ તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે, તો જગત અધિષ્ઠાનચૈતન્યમાં જ લય પામી ગયેલું દેખાય છે. બહારની (કાયિક, વાચિક) અને અંદરની (માનસિક) સર્વ ચેષ્ટાઓનો ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધ થનારી સંકલ્પરહિત દશા વડે અનુભવમાં આવતું પરબ્રહ્મ આરોપિત સંસારને બાધિત કરી દઈ છેવટ અવશેષ રહે છે. મીંચેલી આંખોવાળા પુરુષની પાસે રૂપ આદિ બાહ્ય વિષયો ન હોય અને મિથ્યા હોય છતાં તે તેના ચિત્તમાં ભ્રમથી પાસે છે અને તેની પ્રતીતિ પણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ખુલ્લી આંખોવાળા પુરુષને પણ સ્વપ્નમાં અને જાગ્રતમાં પાસ ન રહ્યા છતાં અને મિથ્યા છતાં જે કાંઈ રૂપ આદિ બાહ્ય વિષય દેખાય છે, તે કેવળ મનનો ભ્રમ છે અને ભાવનાને લીધે અનુભવમાં આવે છે; માટે ભાવનાને શાંત કરી દઈને સ્વરૂપસ્થિતિમાં શિલાની જેમ અચળ રહેવું, પણ અંદરની શિલાની જેવા જડ ન રહેતાં પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન રાખો. બોધ થવા માટે બુદ્ધિ વડે તમારા અંતરાત્મારૂપ પરમેશ્વરની ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલા વિવેકરૂપી ઉપચાર વડે અને આવી મળેલી વસ્તુરૂપી પૂજનસામગ્રી દ્વારા પૂજા કરતા રહો. જો વિવેકથી પોતાના અંતરાત્માની પૂજા કરવામાં આવે છે. તો તે અંતરાત્મા નિરતિશય આનંદરૂપી ઉત્તમ વરદાન આપે છે. એ અંતરાત્માની પૂજા આગળ શિવ –વિષ્ણુ આદિની પૂજા પણ એક જીર્ણ ઘાસના તરણા જેવી તુચ્છ છે. હે સુશીલ રામચંદ્રજી! એ પોતાના અંતરાત્મારૂપી પરમેશ્વરની વિચાર, શાંતિ અને સત્સંગરૂપી પુષ્પના ઉપહાર વડે જો પૂજા કરવામાં આવે, તો તે તત્કાળ મોક્ષરૂપી ફળ આપે છે. સત્ય તત્ત્વને દેખાડી આપનાર વિવેક વડે જ જો પોતાના અંતરાત્માની પૂજા કરવામાં આવે, તો તે અતિઉત્તમ ફળ આપે છે. જ્યાં પોતાનો અંતરાત્મા જ ઈશ્વરરૂપ છે, ત્યાં કયો મૂઢ પુરુષ બીજાનો આશ્રય કરે? જેણે સત્સંગ, શાંતિ, સંતોષ અને વિવેકરૂપી પુષ્પ વડે પોતાના આત્માની પૂજા કરી હોય, તેને શસ્ત્ર, સર્પ, વિષ અને અગ્નિ, એ પણ સરસડાના ફૂલના જેવાં ફીકાં લાગે છે. ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળા દુષ્ટ પુરુષો દેશ, કાળ, પાત્ર વગેરેનો વિવેક રાખ્યા વિના દેવપૂજન, તપ, તીર્થ અને અતિદાન કરે છે, તોપણ તે નિરર્થક છે અને ભસ્મમાં હોમ કર્યા બરાબર છે. પરંતુ જો એ સર્વ પૂજનાદિક વિવેક વડે કરવામાં આવે, તો તે સફળ થાય છે. આમ જ્યારે વિવેકનું જ પ્રાધાન્ય છે, ત્યારે પછી અંદર વિવેકને જ સ્પષ્ટપણે શા માટે

સાધી લેવામાં આવતો નથી? પરબ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, એ પછી વાસનાનો ક્ષય કરનાર ઉત્તમ પ્રકારના વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે યત્ન કરવામાં આવે છે, તે વિવેક શબ્દ વડે કહેવાય છે. તે વિવેક ચિત્તશુદ્ધિ થતાં ઉદય પામે છે. જેવી રીતે ફરીવાર વિષય સંબંધી ભ્રાંતિ વડે એ વિવેક શોષાઈ ન જાય, તેવી રીતે તેને અંદર શાંતિરૂપી અમૃત વડે (પોષણ આપી) વધાર્યા કરવો, તત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન થતાં દેહસત્તાનો અનાદર કરી દેવો અને લજ્જા, ભય, ખેદ. ઈર્ષ્યા, સુખ તથા દુઃખ એ સર્વને એક સાથે જીતી લેવાં. શરીરના કારણરૂપ જગત આદિ અને શરીરાદિક પ્રથમ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી, તો તે હમણાં ક્યાંથી હોય? કદાચિત્ જગત આદિને બ્રહ્મરૂપ કારણના કાર્યરૂપે માનીએ, તોપણ કાર્યકારણરૂપ હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ જ છે. નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ વિવર્તરૂપે જગત આદિના આકારે ભાસે છે. બાકી ઘટાદિક કશો પદાર્થ સત્ય નથી. જે કાંઈ આ જગત આદિનો પ્રતિભાસ થાય છે, તે ચિદાભાસને લીધે છે. તેથી જણાય છે કે જગતની સિદ્ધિ ચિદાભાસને આધીન છે અને તે ચિદાભાસનું સ્વરૂપ જોઈએ તો તે ચૈતન્યરૂપ છે. આત્મતત્ત્વનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં ન આવે, તો દર્પણની અંદર જેમ મુખ દેખાય છે તેમ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં ચિદાત્મા જ પ્રતિબિંબિત થઈ જઈ ચિદાભાસરૂપે દેખાય છે. પરંતુ જ્ઞાન વડે પોતાનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવે છે, તો ભેદ કરનાર ઉપાધિ ખસી જતાં ચિદાભાસપણું શમી જાય છે અને ચૈતન્યપણું અનુભવમાં આવે છે. ઉપાધિરૂપ (જ્ઞેય) જાણવાનો પદાર્થ(અંતઃકરણ આદિ)નો અભાવ સિદ્ધ થતાં એ ચિદાભાસ અનિર્વચનીય થઈ જાય છે અને છેવટે શાશ્વત ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે. આ સર્વ શાંત પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યું છે. ખરી રીતે તેમાં શરીર આદિ ભાવ પણ નથી અને જગત આદિ ભાવ પણ નથી. એ બ્રહ્મતત્ત્વ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ ત્રિપુટીથી રહિત છે અને પાષાણની પેઠે સંકલ્પની કલ્પનાથી પણ તે રહિત છે. હે સુજ્ઞ શ્રોતાજનો! તમે અંતઃકરણને શાંત રાખી સ્વસ્થ રહો. શિલાપાષાણ વડે બનાવેલ પૂતળીના યંત્રની પેઠે તમે આવી પડેલાં કર્મ કરતા રહો તથા બીજાઓ પાસે પણ કરાવતા રહો અને તમે જીવન્મુક્ત થઈ રહો. વળી તમે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય એ બંનેથી રહિત થઈને કેવળ સદ્રૂપ જ થઈ રહો. તમે કાર્ય અને કારણ એ બંનેના સારરૂપ ચૈતન્યતત્ત્વને જ પોતાના આત્મારૂપ સમજી લઈને, આકાશના જેવા નિર્લેપ, અસંગ અને નિર્વિકાર થઈ જાઓ. એટલે તમારે ફરી વાર પાછું આ સંસારમાં જન્મ-મરણ માટે ભટકવું પડે નહિ. આત્માના સ્વરૂપને ઓળખનાર જે વિવેકીઓ છે, તેઓ પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, જે ઉત્તમ રસ્તે ચાલ્યા જતા હોય તે જ રીતે ચાલ્યા જાય છે અને આપોઆપ આવી પડેલાં કાર્ય કરતા રહે છે. છતાં તેઓ અંદરથી પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહ્યા હોય છે અથવા તો તેવા પુરુષો સર્વનો ત્યાગ કરીને શાંત અંતઃકરણવાળા અને ઉજ્જ્વળ મનવાળા હોય છે. ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષની પેઠે તેઓ ભલે એકાંતમાં સમાધિમાં જ બેઠા રહે, કેમ કે જેઓ સમાધિકાળમાં અને વ્યવહારકાળમાં નિરંતર એકભાવે જ્ઞાનમાં જ તરબોળ રહે છે, તેમના સંકલ્પો શાંતિ પામ્યા હોય છે. આથી તેમને આ જગત સંકલ્પ વડે કલ્પાયેલા મનોમય નગર જેવું, તેમ જ સ્વપ્નની પેઠે અતિ તુચ્છ જણાયાથી સદાકાળ અસ્તને પ્રાપ્ત થયા જેવું (નહિ જેવું) ભાસે છે. જેમ જન્મથી જ આંધળો પુરુષ નેત્રવાળા (દેખતા) પુરુષને થતા રૂપનો અનુભવ જાણી શકતો નથી, તેમ અવિવેકી માણસ વિવેકીઓને થનાર આત્માના અનુભવને જાણી શકતો નથી. આમ છતાં તે અજ્ઞાની મનુષ્ય થોડાંએક વાક્યો કાને પડી જતાં 'હું ખરો તત્ત્વજ્ઞ છું' એવી ભ્રાંતિમાં પડે છે અને પોતાના મુક્તપણાનું વર્ણન કરે છે. તે પોતે તો અંદર અજ્ઞાન કાયમ હોવાથી સંતાપ પામે છે અને તેને તત્ત્વજ્ઞની પેઠે શાંતિના સુખનો અનુભવ થતો નથી. લોકો અવિદ્યારૂપે પ્રસરી

રહેલી કોઈ કલ્પિત બાબતનો ઉપદેશ સાંભળી લઈ તેનો આધાર લઈ લે છે. આમ પોતે અજ્ઞાનદશામાં હોવાથી તેઓ એ આધાર વડે પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માની બેસે છે. ખરી રીતે તો તેઓ કૃતાર્થ થયેલા હોતા નથી, છતાં પોતાની મૂર્ખતાને લીધે ભાન ભૂલી જઈ તેઓ પોતાનું કૃતાર્થપણું માને છે. પણ પછી બીજી જ ક્ષણે તેઓ કલેશ વડે પીડાય છે, એટલે હજી પોતાનું કૃતાર્થપણું થયું નથી એમ તેમના સમજવામાં આવે છે. કલ્પના વડે કલ્પાયેલો (કલ્પિત) દુ:ખક્ષયનો ઉપાય પાછો એક પળવારમાં ભાવ, અભાવ અને વાસનાઓની ભ્રાંતિથી દુ:ખ પેદા કરે છે, તેથી તે ઉપાયરૂપ જ નથી એમ વિવેકી મહાત્માઓનું સમજવું છે. આ જગત કેવળ 'ભ્રાંતિમાત્ર છે' એમ સમજી લઈ બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવો અને કેવળ આત્મામાં જ વાસના વિનાની સ્થિતિ રાખવી. આને જ દુ:ખ-ક્ષયના ખરા ઉપાયરૂપ મોક્ષ કહી શકાય છે. હે રામચંદ્રજી! લૌકિક કે પૌરાણિક કથાઓના અર્થી ની પેઠે તમે મારા ઉપદેશને જો બહિર્મુખપણાથી જ સાંભળશો, તો તેટલાથી તમે કાંઈ કૃતાર્થ થશો નહિ. વાસનાના પૂરને લીધે પ્રવાહરૂપ વહેતું આ જગતનું સ્વરૂપ જડ છે અને તે ઝાંઝવાના જળની જેમ માત્ર દેખાવમાત્ર છે. આ વાત તમે જાણો છો. તેથી તમે અંતર્દૃષ્ટિ કરીને આ સર્વ દૃશ્યપ્રપંચને દૃશ્યપણાથી રહિત અને નિર્મળ એવા ચૈતન્યરૂપે જોશો, એટલે તમે મોક્ષ-સુખની વિશ્રાંતિ પામશો. જન્મથી આંધળા મનુષ્યનાં રૂપનો જે અનુભવ થાય છે, તે બીજાંઓને ઉપદેશવચનો દ્વારા જ થાય છે અને તે નહિ અનુભવ કર્યા સમાન જ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જે અનુભવ બીજાંઓનાં ઉપદેશવચનો દ્વારા અનુભવવામાં આવે છે, તે નહિ અનુભવ કર્યા સમાન જ હોય છે; માટે તમે એવા લૂલા જ્ઞાનને પગ તળે કચરી નાખીને પોતાના અંતરાત્મારૂપી પરમ તત્ત્વનો અપરોક્ષપણે અનુભવ કરતા રહો અને જન્મ, જરા તથા મરણ ઈત્યાદિ વિકારોથી રહિત થઈને રહો. ૧—૫૩

जाड्यंधरूपानुभवानुरूपं यदागमैर्बुद्धमबोधरूपम्। अचस्पदीकृत्य तदंतरेऽस्मिन्बाघे निपत्यानुभवो भवाभूः ॥५३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો*

જગત અજ્ઞાનકલ્પિત છે

वसिष्ठ उवाच

अहन्तादि जगच्चेदं परिज्ञानादसत्यताम्।
याति सानुभवो मोहात् सत्यमेवान्यथाधियाम् ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: અંદર અહંકાર આદિ ભોગવનાર અને બહાર જગત આદિ ભોગવવા લાયક પદાર્થ એ બંનેના તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં, તે ભેદ મિથ્યા ઠરે છે. તેમ જ મોહને લીધે આત્માનું સાક્ષી સ્વરૂપ ભુલાઈ જવાથી ભોક્તામાં જ આત્મબુદ્ધિ કરનારા મૂઢ પુરુષોનો એ આત્મા પણ બ્રહ્મસત્તાને લીધે જ ભોગ્યને અનુભવી શકે છે, માટે તે પણ સત્ય બ્રહ્મરૂપ છે. અજ્ઞાનરૂપી તાવથી મુક્ત થઈ ગયેલા અને જ્ઞાન વડે શીતળ ચિત્તવાળા પુરુષનું એ જ પ્રથમ ચિહ્ન છે કે, ભોગરૂપી જળ તેને રુચતું જ નથી. બીજા નામરૂપ સંબંધી ભ્રાંતિવાળાં જ્ઞાનોની કશી જરૂર નથી, માત્ર 'હું એવો કાંઈ પણ પદાર્થ જ નથી' એવી રીતે અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી મોક્ષસુખ મળે છે; માટે તમે તેવી ભાવના કરતા રહો. સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલા પદાર્થોના સ્વરૂપ વિષે જાગ્રત અવસ્થામાં જ્ઞાન થાય છે, એટલે તે પદાર્થો પુરુષને રંજન કરી શકતા નથી. એ પદાર્થો મિથ્યારૂપે દેખવામાં આવતા હોવાથી સાચેસાચા હોતા સુદ્ધાં નથી. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનદશામાં અનુ-

* આ તેંતાળીસમા સર્ગમાં જગત બાળકના મન વડે કલ્પાયેલા યક્ષના જેવું અને ગંધર્વનગરના જેવું અજ્ઞાનકલ્પિત છે; અને જ્ઞાન થતાં એ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ જવાથી બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ થાય છે, તે સંબંધી વર્ણન કરવામાં આવશે.

ભવેલા 'હું અમુક છું અને આ જગત છે' એવા અહંકાર આદિ પદાર્થો પણ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને રંજન કરી શકતા નથી. તે પદાર્થો મિથ્યારૂપે પ્રતીતિમાં આવતા હોવાથી તે સાચેસાચ હોતા સુદ્ધાં નથી. જેમ વનના કોઈ એક વૃક્ષની અંદર મનુષ્યને પોતાના મનની ભાવનાને લીધે અસત્ય રીતે જ યક્ષની ભ્રાંતિ થઈ આવે છે અને જેમ કોઈ એક ગંધર્વને પોતાની માયા વડે ભાવનાને લીધે કલ્પી લીધેલું ગંધર્વનગર પોતાનાં મનુષ્યો સહિત દેખવામાં આવે છે, તેમ જીવ પણ પોતાની ભાવનાને લીધે અસત્યરૂપે જ જન્મ-મરણ આદિ સંસારને અનુભવે છે. જેમ ભ્રાંતિ વડે કલ્પાયેલો યક્ષ અને ભ્રાંતિ વડે તેના ભોગ્યરૂપે કલ્પાયેલું તેનું નગર એ બંને સત્ય નથી; છતાં પણ પરસ્પર ભોક્તા-ભોગ્યરૂપે કેમ જાણે તે સત્ય હોય તેવાં થઈ રહે છે; તેમ અહંકાર અને જગત ભ્રાંતિરૂપ જ મિથ્યા છે, છતાં ભોક્તા અને ભોગ્યરૂપે કેમ જાણે તે સત્ય હોય તેવાં ભાસ્યા કરે છે. જેમ કોઈ એક શૂન્ય જંગલની અંદર કશું આવરણ ન હોવાને લીધે અનેક યક્ષો ભ્રાંતિરૂપે ખડા થઈ જાય છે અને જોવામાં આવે છે, તેમ અનંત આત્મસત્તાની અંદર ચૌદ લોકના જીવો ભ્રાંતિરૂપે ખડા થઈ જાય છે અને જોવામાં આવે છે. 'હું યક્ષરૂપે ભ્રાંતિમાત્ર જ છું અને મિથ્યા છું' એમ સમજી લઈને તેવી ભાવના કરવાથી જેમ યક્ષનો યક્ષભાવ જતો રહે છે, તેમ ચિત્ત પણ 'હું ભ્રાંતિમાત્ર જ છું અને મિથ્યા છું' એમ સમજી લઈને તેવી ભાવના રાખવાથી ચિત્તાનું ચિત્તપણું જતું રહે છે અને તે પોતાના તાત્ત્વિક સ્વરૂપરૂપ ચૈતન્યપણાના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તમે કલ્પનાઓનો અને આશંકાઓનો ત્યાગ કરી, 'અમુકનો ત્યાગ કરવો અને અમુકનું ગ્રહણ કરવું' એ વાતને પણ પડતી મૂકો, ઈચ્છા માત્રને પ્રસરવા ન દો અને તમારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શાંતિથી વિશ્રાંતિ કરો. દૃશ્યની સત્તા જ સંભવતી નથી. દ્રષ્ટાની સત્તા વડે જ એ સત્તાવાળું છે, એટલે તે દ્રષ્ટારૂપે જ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યું છે અથવા તો તે દ્રષ્ટારૂપ પણ નથી. કેમ કે દ્રષ્ટાનું તત્ત્વ પરમાર્થદૃષ્ટિએ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે અને તેમાં તુચ્છ દૃશ્યભાવનો આરોપ કેમ થઈ શકે? વસંતઋતુના રસનો સમૂહ જ જેમ ડાળીઓરૂપે અને વેલાઓરૂપે થઈ જાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્ય જ આ સૃષ્ટિને આકારે થઈ રહે છે. જે આ શુદ્ધ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વ છે તે જ વિવર્તરૂપે જગતના જેવું ભાસી રહ્યું છે. તેમાં દ્વિત્વ-એકત્વ કે ભેદ-અભેદ વળી શી રીતે સંભવે? માટે તમે પોતાનું સ્વરૂપ મેળવી મુક્ત થઈ રહો. તમે ચિદાકાશરૂપ થઈ રહો. પરમ આનંદરૂપી રસનું પાન કરો અને મોક્ષસુખરૂપી નંદનવનની અંદર નિઃશંકપણે સુખથી રહો. અરે મનુષ્યરૂપી મૃગો! આ અતિ શૂન્ય સંસારરૂપી અરણ્યભૂમિમાં ગાંડા જેવા થઈ આમ કેમ ભટકયા કરો છો? તમે આમ ત્રિલોકરૂપી ઝાંઝવાના જળ વડે છેતરાઈ અંધબુદ્ધિવાળા બની, આશા વડે તેરાઈ જઈ અને દુઃખી થઈ આમતેમ નકામી દોડાદોડ કરો નહિ. અરે મનુષ્યરૂપી મૃગો! રૂપ-રસ આદિ બાહ્ય ભોગો અને મનમાં કલ્પેલા માનસિક ભોગોરૂપી ઝાંઝવાનું જળ પીવા માટે તમે નકામી મહેનત કરી આયુષ્ય ગુમાવો નહિ. જગત તો એક ગંધર્વનગરના જેવું આભાસમાત્ર છે. તેની અંદર વિવેકનો નાશ કરનાર અહંકારનો ભારે બોજો ઉપાડી તમે તમારો નાશ કરો નહિ. સુખ પરિણામે પીડાકારક હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે અને છેવટે મરણતુલ્ય મહાકલેશ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તે તરફ તમે દૃષ્ટિ જ કરો નહિ. જેમ તિમિરરોગવાળાને ભ્રાંતિ વડે આકાશમાં કેશ, મચ્છર આદિના જેવા આકારો દેખવામાં આવે છે તેમ અવિવેકીઓને ચિદાકાશમાં ભ્રાંતિથી જગત જણાય છે. આ દેખાવું તે બ્રહ્માકાશમાં રહેલી અજ્ઞાનરૂપી શ્યામતાને લીધે છે; તો તમે તે તરફ જાઓ નહિ. તમે તો ભ્રાંતિ વિનાના પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ યોગ્ય અનુભવ દ્વારા પરિણામ પામી રહો. હે મનુષ્યો! વાયુ વડે ચપળતાવાળા અને ઉપરની શાખાના ભાગમાં

રહેલા કોઈ પીપળાના પાતની અંદર પડેલા ઝાકળના જળ—બિંદુના જેવા ક્ષણભંગુર એવા મનુષ્યદેહવાળી આ સંસારરૂપી અંધગર્ભશય્યામાં* જ તમારે સૂઈ રહેવાનું નથી. તમારે તો અનાદિ અને અનંત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં જ અખંડિતપણે સ્થિર થઈ રહેવાનું છે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય સંબંધી દશામાં દોષરૂપે દેખાતા પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે તમે હેરાન ન થાઓ. આ સંસાર અવિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિમાં સત્ય ભાસે છે, પણ વિવેકી પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તે કાંઈ પણ નથી. અને સર્વ બાધના અવધિભૂત જે કાંઈ સત્ય અવશેષ રહે છે, તેનું કશું નામ જ નથી. તૃષ્ણારૂપી લોઢાની સાંકળ વડે વીંટાયેલા આ સંસારરૂપી પાંજરાને સિંહની પેઠે બળાત્કારથી તોડી નાખી, તમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ મેળવો. 'અમુક હું છું અને અમુક મારું છે' એવા અભિમાનરૂપી ભ્રાંતિની શાંતિ કરવી, એટલું જ માત્ર મુક્તપણાનું સ્વરૂપ છે. આ વાત યોગીપુરુષ ગમે તેવી દશામાં રહ્યો હોય તોપણ તેને પોતાના તાબાના જેવી અને પોતાની આત્મસત્તારૂપ જ લાગે છે. સંસારમાર્ગમાં ભટકી ભટકી થાકી ગયેલા ઉદાસીન પુરુષને મુક્તતા, નિર્વાસનપણું,× ઉત્તમ ત્રિવિધ તાપથી રહિત એવી સ્થિતિ અને જ્ઞાનનિષ્ઠપણું એ શાંતિ પેદા કરવાની ઉત્તમ વિશ્રામભૂમિ છે. આ જગતરૂપી પદાર્થ જેવો વિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં દેખાય છે, તેવો અવિવેકી મૂર્ખને દેખાતો નથી; અને જેવો અવિવેકી મૂર્ખના જોવામાં આવે છે, તેવો વિવેકીઓને દેખાતો નથી. એટલે તે પરસ્પર પોતાના અનુભવ પ્રમાણે એકબીજા પાસે વર્ણન ન કરી શકાય તેવો—પોતાના અનુભવે સમજાય તેવો રહે છે. જેમ આકારભેદ વડે જુદી કલ્પાયેલી જળમય ગંગા—ગોદાવરી આદિ નદીઓ સમુદ્રના જળમાં મળી ગયા પછી જુદી જોવામાં આવતી નથી, તેમ ભ્રાંતિની શાંતિ થઈ ગયા પછી જગત આભાસરૂપે દેખાતાં છતાં બ્રહ્મસત્તાથી જુદું દેખાતું નથી. વિશેષે કરી મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરુષને આ જગત તેના ભેદભાવ સાથે રહ્યા છતાં બ્રહ્મમાં ગળી ગયેલું જણાય છે અને પોતાની સત્તાવાળું પરબ્રહ્મ જ સર્વત્ર ભરપૂર દેખાય છે. બળેલા ઘાસની રાખનો સમૂહ જેમ પવન આવતાં ઊડી જઈ ક્યાંય જતો રહે છે, તેમ સત્પુરુષોને પોતાના આત્મામાં શાંતિ મળતાં આ જગત કોણ જાણે ક્યાંય જતું રહે છે. જગત બ્રહ્મરૂપી પદાર્થનો વિવર્તરૂપે દેખાતો એક આકારવિશેષ છે અને બ્રહ્મનો જે અર્થ છે, તે જ તેનો અર્થ છે. આમ સમજાય તો તે ઉત્તમ છે. પણ **'गच्छति षड्विधो विकारः परिवर्तते इति जगत् ।** જે છ વિકારથી ફેરફાર પામ્યા કરે તે જગત' એમ અર્થ કરવામાં આવે, તો તે અર્થ ઉત્તમ નથી. વિશેષ જ્ઞાન વડે રહિત એવા બાળકને આ સર્વ પદાર્થો જેવા સામાન્યરૂપે દેખાય છે, તેવા જ વાસના ક્ષીણ થઈ જવાથી પોતાના આત્માનંદમાં મગ્ન રહેનારા વિવેકી પુરુષને પણ દેખાય છે. સર્વ* પ્રાણીમાત્રની જે રાત્રિ છે, તેમાં જિતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષ જાગે છે અને જેમાં (વિષયસુખમાં) સર્વ પ્રાણીમાત્ર જાગતાં રહે છે, તે સત્યનું અવલોકન કરનારા વિવેકી પુરુષને રાત્રિરૂપ જ લાગે છે. સર્વ મનુષ્યોને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું પડ આડું આવી જવાથી, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે આત્મતત્ત્વ અજાણપણે રહ્યું છે, પરંતુ તે તત્ત્વમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષો નિરંતર જાગ્રત રહે છે. જે શબ્દ આદિ વિષયોનો ભોગ અવિવેકી પુરુષને જાગ્રત અવસ્થારૂપે અનુભવવામાં આવે છે, તે ચિત્રમાં આલેખેલ નૃત્ય, યુદ્ધ આદિની પેઠે

* અંધગર્ભશય્યા—આંધળાં અપંગ બાળકને સૂવાની ગોદડી અથવા અંધકારવાળી ગર્ભશય્યા, એટલે ગર્ભાશય.

× વાસના છોડી દેવી તે.

* અહીં વિવેકી પુરુષની આત્મનિષ્ઠા અને ઇતર પ્રાણીની વિષયનિષ્ઠા એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્થિતિ બતાવવાનો મુખ્ય આશય છે. આ વિષે વિશેષ જોવું હોય તો શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના બીજા અધ્યાયનો ૬૯ મો શ્લોક અને ટીકા જુઓ.

પોતાની પાસે રહેલ હોય તોપણ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં છે જ નહિ. આ જગત જન્માંધને થતા રૂપના અનુભવની જેમ ભ્રાંતિવાળું અને મિથ્યા છે; એટલે વિવેકી પુરુષને તે દેખાતું હોય, તોપણ રાત્રિમાં આવેલા સ્વપ્નની પેઠે આભાસરૂપે જ માત્ર દેખાય છે; અને ન દેખાતું હોય તો રાત્રિમાં થયેલી ગાઢ સુષુપ્તિની પેઠે, આભાસરૂપે પણ દેખાતું નથી. અવિવેકીઓને દુઃખ પેદા કરનારા આ ત્રણે લોક અવિવેકીઓને જ સત્ય ભાસે છે; બાકી વિવેકીઓને તે સત્યરૂપે લાગતા જ નથી. જેમ સ્વપ્નમાં અનુભવમાં આવતા રૂપ આદિ બહારના વિષયના ભોગો અને મનના કલ્પેલા માનસિક ભોગો 'આ સ્વપ્ન છે' એવું જ્ઞાન થયા પછી રુચિ પેદા કરી શકતા નથી. તેમ આ જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ રૂપ આદિ બહારના વિષયોના ભોગો અને મનના કલ્પેલા માનસિક ભોગો 'આ જાગ્રત પણ એક જાતના સ્વપ્ન જેવું છે' એવું જ્ઞાન થયા પછી રુચિ પેદા કરી શકતા નથી. તે જાગ્રતરૂપી સ્વપ્નમાં જાગ્રત અવસ્થારૂપી સ્વપ્નના ભોગો, વિવેકી પુરુષના ચિત્તમાં ભલે ન સ્ફુરે, તોપણ પોતાના આત્મસુખમાં જ મગ્ન રહી મુક્ત દશાને પહોંચી ગયેલો, સર્વત્ર સરખી રીતે પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભરપૂરરૂપે સમજનારો સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ હોવાથી, કોઈ સાથે કશો પણ વિરોધ ન કરનારો અને પરમાત્મામાં શાંત થઈ ગયેલો એ વિવેકી પુરુષ સદાકાળ શીતળ અંતઃકરણવાળો જ રહે છે. જેમ નીચા પ્રદેશ વિના જળની પ્રવાહ વગેરે ક્રિયા સંભવતી નથી, તેમ વિષયો તરફ નહિ ખેંચાતા વિવેકી પુરુષની પણ ધ્યાન વિના બીજી સ્થિતિ સંભવતી નથી; અથવા તો એવા પુરુષની ધ્યાન વિના પણ સદાકાળ એકસરખી જ સ્થિતિ રહ્યા કરે છે. બહારના પદાર્થો મનરૂપ છે, અને મન છે તે જ બહારના પદાર્થરૂપ છે. ચિત્ત જ બહારના અને અંદરના પદાર્થોરૂપે આભાસ આપે છે. અનેક તરંગોવાળાં નદી, સમુદ્ર, તળાવ આદિનું –સમુદ્રથી માંડી નદીના પ્રવાહ આદિ સુધીનું જળ સેંકડો ભેદોવાળું છે; પરંતુ એ બધાં જળને ભેગાં કરી વિચાર કરીએ, તો સામાન્યરૂપે સર્વ એક જળરૂપ છે, એમ અનુભવાય છે. તે જ પ્રમાણે અનેક અર્થો અને અનર્થો વડે વીંટાયેલું મન જ બહારના અને અંદરના સર્વ પદાર્થોના આકારે પ્રસરી રહ્યું છે અને બીજા કશા પદાર્થનો તેમાં ભાસ જ નથી. જેમ જળનું અને તરંગનું જુદાપણું નથી, તેમ મનનું અને પદાર્થોનું પણ જુદાપણું નથી. જેમ પવન અને તેની ચલનશક્તિ એ બેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બંનેનો અભાવ થઈ જાય છે, તેમ પદાર્થ અને મન એ બેમાંથી એકનો અભાવ થતાં બંનેનો અભાવ થઈ જાય છે. પારમાર્થિક જ્ઞાન વડે એ બેમાંથી એકની શાંતિ થાય છે. એટલે બંને નકામા હોવાથી તથા એકરૂપ જ હોવાથી બંને સાથે જ શાંત થઈ જાય છે. વિવેકી પુરુષે જેનું સ્વરૂપ વિચારવા જતાં માત્ર સંકલ્પરૂપ જ છે એવા પદાર્થની ઈચ્છા કરવી નહિ, તેણે જ્ઞાન વડે મનને પણ નિયમિત રાખવું એટલે પદાર્થો અને મન એ બંનેની શાંતિ થઈ જાય છે. માટીની પૂતળીમાં ભ્રાંતિથી જે શત્રુભાવ કલ્પી કાઢવામાં આવ્યો હોય છે, તે ખરું જ્ઞાન થતાં ઊડી જાય છે અને તેના તરફનો ભય પણ નાશ પામે છે. તે જ પ્રમાણે વિવેકી પુરુષનું મન અને તેની દૃષ્ટિમાં દેખાતા પદાર્થો એ બંને આભાસરૂપે દેખાતાં હોવાથી નાશ પામે છે. એ તત્ત્વવેત્તા પુરુષની દૃષ્ટિમાં તો એ પદાર્થો અને મન એ બંને પરમાર્થદૃષ્ટિએ સદાકાળ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેલ છે. આ સર્વ દૃશ્યજાળ જે રૂપે દેખાય છે, તે કરતાં કાંઈ બીજે જ અપૂર્વરૂપે તે રહેલ છે. પરમાર્થદૃષ્ટિએ તે સત્તારૂપે છે, પરમ આનંદમય છે અને તે જ હેતુ –ફળ આદિરૂપ પણ છે. આમ સમજાતાં સુખ –દુઃખનો ભોગ, જગતને ભોગના સાધનરૂપે ઉત્પન્ન કરનારો કાળ, કાળ વડે થનારા પદાર્થોના જન્મ આદિ વિકારો, તેમનો ભોક્તા (જીવ) અને તેના ભોગ્ય વિષયો એ બધું તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને મિથ્યા લાગે છે. જેમ પડખે સૂતેલા મનુષ્યને આવેલું

સ્વપ્ન બીજાના અનુભવમાં આવતું નથી, જેમ બાળકની પાસે ભ્રાંતિ વડે ખડો થયેલો હાઉ બીજાના જોવામાં આવતો નથી અને જેમ કોઈ વીર પુરુષને પિશાચની ભ્રાંતિ જ ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાની જીવોને અનુભવમાં આવતું આ જગત એ અજ્ઞાની જીવો સહિત દેખાતું જ નથી. કોઈ વાંઝણી સ્ત્રી જેમ પોતાના મન વડે જ પુત્ર-પૌત્ર આદિ વંશવિસ્તાર વડે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ અવિવેકી પુરુષ પોતાના મન વડે જ્ઞાનીને પણ અજ્ઞાની ગણે છે, પરંતુ તેથી કાંઈ તે તત્ત્વવેત્તાના સ્વરૂપને કશી હાનિ થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષના વિચાર પ્રમાણે તો બ્રહ્મ પોતે જ જ્ઞાનનો વિષય નથી, છતાં સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તે જાણે પદાર્થોના આકારે થઈ રહ્યું હોય તેમ ભાસે છે. અનાદિ, અનંત, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ બ્રહ્મતત્ત્વ જ આ સૃષ્ટિની અંદર વિવર્તરૂપે ફેલાઈને રહ્યું છે એમ તેઓનું સમજવું છે. તેવી જ રીતે મન પણ નામરૂપથી રહિત, વિભાગથી રહિત અને અનંત એવા પરમ તત્ત્વરૂપ છે. નિર્મળ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી જળ જ જાણે મન—બુદ્ધિરૂપી તરંગોરૂપે થયું હોય તેવું છે. એવી રીતે બહારના પદાર્થો અને અંદરનું મન, એ બંને અધિષ્ઠાનતત્ત્વની અંદર ક્યાં સંભવે છે અને તે છે જ ક્યાં? એ બધી કેવળ ભ્રાંતિ છે; માટે તમે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર થઈને રહો. પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં રહેનારા અને આકાશ જેમ શરદઋતુનાં વાદળાંથી નિર્લેપ રહે છે, તેમ સદા નિર્લેપ રહેનારા સમાધિનિષ્ઠ પુરુષોને મનન કરવાનો કશો વિષય જ નથી, તેથી તેમને મનનો અનુભવ જ થતો નથી. રજ્જુના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ જેમ દૂર થઈ જાય છે, તેમ આત્મતત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી અવસ્થાના વિભાગ વડે નાના પ્રકારના અનંત ભાવોને ધારણ કરી રહેલા અને મિથ્યારૂપે જોવામાં આવતા આ સર્વ દૃશ્યવર્ગને જ દૂર કરી દો. તમે તમારા પોતાના નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રાખો. જેમ બીજ ડાળીરૂપે અને ફળરૂપે બની જાય છે, તેમ બુદ્ધિની વૃત્તિ જ બહારના અને અંદરના પદાર્થોના આકારે થઈ રહે છે, તો પછી પદાર્થો અને મન એ બંને જુદાં ક્યાં રહ્યાં? અને જાણવાનો કોઈ જુદો વિષય જ ન હોવાથી એ બુદ્ધિની વૃત્તિ પણ જુદી રહેતી નથી, એટલે એ અનિર્વચનીય પરમતત્ત્વની અંદર જ લીન થઈ જાય છે. આમ સર્વ વિશેષભાવથી રહિત, શાંત, સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યતત્ત્વ જ છેવટે અવશેષ રહે છે. પદાર્થોનું નિરૂપણ મનને અધીન છે; માટે મન જ બાહ્ય પદાર્થોને આકારે થયું હોય એમ ભાસે છે; પણ ખરી રીતે તેમ નથી, એ તો એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે. તે જ પ્રમાણે મનની સિદ્ધિ પણ પદાર્થજ્ઞાનને આધીન છે. તેથી પદાર્થો જ સંસ્કારરૂપે અંદર કાયમ રહી મનના આકારે થઈ રહેલ હોય એમ ભાસે છે, પણ ખરી રીતે તેમ નથી, પણ એ તો એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે. બાકી, બ્રહ્મ જ વસ્તુમાત્રનું તત્ત્વ છે, તેથી એ બ્રહ્મ જ કારણ વિના જાણે મનરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેમ મિથ્યા રીતે ભાસ્યા કરે છે અને મન પણ કારણ વિના જાણે પદાર્થોરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેમ મિથ્યા રીતે ભાસ્યા કરે છે. એ બંને (મન અને પદાર્થ) કેવળ ભ્રાંતિને લીધે બ્રહ્મની અંદર અનુભવમાં આવે છે. એ રીતે મન જોકે વસ્તુતઃ પદાર્થોરૂપે થઈ રહ્યું નથી, તથાપિ કારણ વિના જાણે પદાર્થોરૂપે થઈ રહ્યું હોય તેવું લાગે છે. એ મન વીજળીના ઝબકારાના જેવું અસ્થિર અને ચપળ છે. તમે એ મનને પોતાના આત્મારૂપ સમજી આ સંસારમાં ભરમાઈ ગયા લાગો છો; પરંતુ તમે જો તમારા ખરા સ્વરૂપને ઓળખો, તો તમે મનરૂપ નથી અને ભરમાયા પણ નથી. મન વડે જ આ આખો સંસાર ખડો થઈ જાય છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે શમી જાય છે. છીપમાં જેમ ભ્રાંતિ વડે રૂપું દેખાય છે, તેમ પરમાત્માની અંદર ભ્રાંતિ વડે જુદા કલ્પાયેલા

પદાર્થોથી મનુષ્યો નકામા જ દુ:ખી થયા કરે છે. 'હું' એવું કાંઈ છે જ નહિ, એમ અભાવની ભાવના કરવી એ જ ખરું જ્ઞાન છે અને એ જ્ઞાનથી પાછું આ ભવમાં આથડાવું પડતું નથી. સદામુક્ત પરમતત્ત્વથી જુદો હું એવો બીજો પદાર્થ છે, એમ અહંકારની જો સત્તા માનવામાં આવી તો, તે કેવળ દુ:ખકારક જ છે અને ભ્રમરૂપ છે. 'હું ઝાંઝવાના જળના જેવો સાવ મિથ્યા છું અને શૂન્ય સ્વરૂપવાળો છું' એમ તત્ત્વજ્ઞાન વડે સમજવામાં આવે, તો 'હું' એવા વ્યવહારના આધારરૂપ અહંકાર શમી જાય છે. જળ જેમ પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને ન છોડતાં તરંગરૂપ થઈ જાય છે. તેમ બ્રહ્મ જ સૃષ્ટિમાંના આરભ-કાળમાં સર્વજ્ઞતાને લીધે સરજવાના પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી, પોતે હિરણ્યગર્ભરૂપ થઈ જાય છે. પછી એ હિરણ્યગર્ભના સંકલ્પને અનુસરીને બહારના અને અંદરના સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહે છે. જેમ મૂળથી માંડી ઠેઠ ડાળીની ટોચ સુધીમાં વૃક્ષની એક જ સત્તા છે, તેમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ સર્વમાં જ્ઞાતાથી માંડી જ્ઞેય સુધી એક જ બ્રહ્મસત્તા રહેલી છે અને તે અત્યંત નિર્વિકાર છે. જેમ લાખો યોજન સુધી ફેલાઈ ગયા જેવું જણાતું નિર્મળ આકાશ એક જ છે, તેમ જ્ઞાતાથી માંડી જ્ઞેય સુધી સર્વ અખંડિત એક પરમતત્ત્વરૂપ જ છે. જેમ આકાશ સર્વમાં રહ્યા છતાં પોતાના શૂન્યપણાને લીધે નિર્મળ છે અને એક જ છે, તેમ પરમતત્ત્વ પણ જ્ઞાન—જ્ઞેય આદિ દશામાં રહ્યા છતાં નિર્મળ છે અને એક જ છે. જેમ ઘી ઘટ્ટ થઈ જતાં પોતાનો આકાર પથ્થર જેવો કઠિન કરી દે છે, તેમ એ ચિન્મય પરમ તત્ત્વ જાણી જોઈને પોતે જ્ઞેયરૂપ બની જઈ પોતાના આત્માને ચિત્તરૂપ કરી દે છે. દેશ—કાળ વિના આત્મતત્ત્વ જ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને ભૂલી જઈ ચિત્તરૂપે બની જાય છે. પરંતુ વસ્તુત: એ તત્ત્વ એક જ છે અને વિવર્તરૂપે અનેક રૂપે થઈ રહેલ હોય એમ દેખાય છે. જોકે શુદ્ધ ચિદાત્માની અંદર અજ્ઞાન આદિનો કશો સંભવ નથી. છતાં જિજ્ઞાસુઓને પરસ્પર બોધ થવાને માટે અજ્ઞાનદશામાં અવિદ્યાની કલ્પના કરવામાં આવી છે. મોક્ષના અધિકારી મહાત્મા પુરુષો તત્ત્વજ્ઞાન વડે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ ગયા પછી પોતાના આત્મામાં જ ગળી જાય છે (લય પામી જાય છે) અને આત્માના અનુભવ વડે પોતાના સ્વરૂપનું અનંતપણું જાણ્યા પછી તે નિરતિશય આનંદ વડે શાંત રહે છે; તથા ભ્રાંતિનો અભાવ હોવાને લીધે કશા વિક્ષેપને નહિ પામતાં તે નિરંતર સમાધિમાં જ વિશ્રાંત થઈ રહે છે. ૧–૬૮

महानुभावा विगताभिमाना विमूढभावोपशमे गलन्ति । निर्मीतयोऽनंततयैव शांता नित्यं समाधानमया भवन्ति ॥ ६८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મૈકતાનતોપદેશ' નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો*

સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું તથા મનરૂપી મૃગનું વર્ણન

राम उवाच

क्रमात्समाधानतरुं राजीवफलशालिनीम् ।
सलताकुसुमां ब्रूहि सत्तां विश्रांतिदां मुने ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! વિવેકી પુરુષને સર્વ રીતે જિવાડનાર ફળ વડે સુશોભિત, શાખા તેમ જ લતા વડે રમણીય અને થાકી ગયેલા મન-રૂપી મૃગને વિશ્રાંતિ આપનાર સમાધિરૂપ કલ્પ-વૃક્ષની સ્થિતિનું આપ ક્રમપૂર્વક વર્ણન કરો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વિવેકી મનુષ્યરૂપી વનની અંદર વિસ્તાર પામી રહેલ અને બીજા ઉત્તમ પુરુષોને પણ સર્વ પ્રકારે જીવનનો આધાર આપ-નાર સમાધિરૂપી વૃક્ષનું પત્ર, પુષ્પ અને ફળ

* આ ચુમાળીસમા સર્ગમાં વધારવા યોગ્ય સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને તેની નીચે આરામ લેવાને પાત્ર થયેલા થાકી ગયેલા વિવેકી મનુષ્યના મનરૂપી મૃગ વિષેનું પણ વર્ણન આવશે.

સહિત હું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો. કોઈ જાતના દુઃખને લીધે અથવા તો પ્રારબ્ધના યોગથી પોતાની મેળે જ અથવા તો કોઈ પણ કારણને લીધે, સંસારરૂપી અરણ્ય સંબંધમાં જે ઉત્કટ વૈરાગ્ય થઈ આવે છે, તે જ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષનું બીજ છે એમ વિદ્વાનો સમજે છે. ઉત્તમ પુણ્યપુંજરૂપી હળ વડે ખેડાયેલું, રાતદિવસ વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે સિંચાયેલું અને નિરંતર ચારે બાજુ પ્રવાહરૂપે વહ્યા કરતા પ્રાણવાયુરૂપી ધોરિયા વડે યુક્ત એવું મન જ સમાધિરૂપી કલ્પ-વૃક્ષને ઊગવાનું ક્ષેત્ર છે, એમ વિવેકીઓનું સમ-જવું છે. સંસાર સંબંધી વૈરાગ્ય સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે વિવેકી પુરુષરૂપી વનને વિષે પોતાની મેળે જ વિવેક વડે શુદ્ધ થયેલી ચિત્તભૂમિમાં પડે છે. પોતાના ચિત્તરૂપી ભૂમિમાં પડેલા સમાધિના એ વૈરાગ્યરૂપી બીજને મહાબુદ્ધિશાળી વિવેકી પુરુષે (કામ, ક્રોધ આદિના વેગને સહન કરી) કશા ખેદને પ્રાપ્ત ન થતાં નીચે કહેવામાં આવનાર સિંચનના ઉપાયો વડે નિરંતર યત્ન વડે સિંચ્યા કરવું. તેમાં પ્રથમ તો ચંદ્રમાના અમૃતના જેવા મધુર, શીતળ, શુદ્ધ, સ્નિગ્ધ, પવિત્ર અને પોતાનું હિત કરનારા સત્સંગરૂપી ઉત્તમ ક્ષીર વડે તેનું સિંચન કરવું. અને પછી તેના મુખમાંથી નીકળેલાં '**નેતિ નેતિ**' ઈત્યાદિ શ્રુતિનાં વચન વડે સર્વ દ્વૈતનો નિષેધ કરવાથી અંદર સંસારની સ્થિતિ વિનાના શૂન્ય કેવળ આત્મતત્ત્વને જ બોધ કરનારા પૂર્ણ-તાવાળાં સ્વચ્છ, અમૃતના જેવાં મધુર અને શીતળ ગુરુના હૃદયદેશમાં રહેલ પરબ્રહ્મરૂપી સરોવરમાંથી વ્યાખ્યાન દ્વારા બહાર ફેંકાયેલાં તે અમૃતના પ્રવાહને ચારે બાજુ વહેવાને માટે નીકના જેવાં દ્વારભૂત એવાં શ્રવણ-મનન આદિ શાસ્ત્રાર્થરૂપી ઉત્તમ જળ વડે તેનું સિંચન કરવું. સંસારને વિષે વૈરાગ્ય એ સમાધિરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે અને તે પોતાની ચિત્તભૂમિમાં પડેલ છે; એમ સમજી મહાબુદ્ધિશાળી વિવેકી પુરુષે યત્નથી તેની રક્ષા કરવી. એ બીજને ખીલવવા માટે ચિત્તભૂમિમાં તપરૂપી+ ખાતર નાખવું અને અમાનિત્વ-અદંભિત્વ આદિ જ્ઞાન-સાધનોના બળથી દૃઢ કરેલી તીર્થસ્થાન આદિ પુણ્યભૂમિમાં નિવાસ કરવારૂપી કાંટાની વાડ કરી લેવી. એ પ્રમાણે રક્ષણ ને વૃદ્ધિના ઉપાય વડે એ વૈરાગ્ય-રૂપી સમાધિબીજને ખીલવવું; પછી એ બીજના રક્ષણને માટે સંતોષ નામનો એક પરિપાલક (રખોપું કરનાર) રાખવો. રક્ષણના કામમાં એ પાલક અતિ નિપુણ હોવો જોઈએ અને તેણે પોતાની મુદિતા નામની પ્રિયા સાથે રહીને આ બીજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. પછી એ સમાધિના અંકુર ઉપર ઝડપ મારવાને પ્રથમથી જ તૈયાર ઊભેલા આશારૂપી પક્ષીઓને, પોતાના આત્માથી જુદાં પુત્ર-મિત્ર-ધન આદિમાં અનુરાગ થવાથી પક્ષીઓને તેમ જ ઝડપ મારવાને ટાંપી રહેલાં કામ-ગર્વ આદિ ગીધ પક્ષીઓને એ પરિ-પાલકે ઉડાડી મૂકવાં જોઈએ. અહિંસા મુખ્ય હોવાથી કોમળતાવાળી અને યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-ઈશ્વરભક્તિ આદિ શુભ કર્મરૂપી દંતાળી વડે એ અંકુરના ક્ષેત્રમાંથી રજોગુણરૂપી કચરાને દૂર ફેંકી દેવો. વળી અચિંત્ય બ્રહ્મલોકને આપનારા વિવેકરૂપી સૂર્યના તડકા વડે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને પણ તેમાંથી હડાવી દેવો. વિવેકી પુરુષની ઉત્તમ ચિત્તભૂમિમાં ઊગેલા એ વૈરાગ્યરૂપી બીજના નવા અંકુર ફૂટે છે, ત્યારે તેની ઉપર પાપરૂપી વાદળાંઓ નીચે નાખેલા તથા તરંગના જેવા અતિશય ચપળ સંપત્તિઓ અને સ્ત્રીઓરૂપી વચ્ચેના પ્રહારો લડવા માંડે છે. પ્રણવના અર્થરૂપી ત્રિશૂળ-ને ધારણ કરીને ધૈર્ય, ઔદાર્ય અને દયારૂપી

+ અહીં સાત્ત્વિક તપ જ સમજવાનું છે. તે વિષે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં નીચે મુજબ લખ્યું છે:

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥

મંત્રોથી અને જપ, સ્નાન, તપ તથા ઇન્દ્રિય-દમનથી એ પ્રહારોને દૂર કરવા આવી રીતે વૈરાગ્યરૂપી સમાધિબીજની રક્ષા કરવામાં આવે. તો એ બીજમાંથી અત્યંત સુંદર, હૃષ્ટપુષ્ટ અને સુશોભિત એવો વિવેક નામનો નવો અંકુર ફૂટે છે. જેમ અભિનવ (બીજના) ચંદ્રમાનો ઉદય થવાથી આકાશ પ્રકાશ વડે મનોહર બની જાય છે, તેમ વિવેકરૂપી અંકુરનો ઉદય થવાથી એ ચિત્તભૂમિ પણ પ્રકાશ વડે મનોહર બની જઈ વિકસિત થઈ જાય છે તથા અતીવ દેદીપ્યમાન બની રહે છે. એ વિવેકરૂપી અંકુરમાંથી પોતાની મેળે જ એક શાસ્ત્રાવલોકન (શાસ્ત્રો વાંચવાં) અને બીજું સત્સંગ એ નામનાં બે પાંદડાં ફૂટે છે. પછી એ અંકુરનું થડ બંધાય છે. તે સંતોષરૂપી ત્વચા (છાલ) વડે યુક્ત છે અને વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે રંગાયેલ છે. તેનું મૂળ દૃઢ થઈ જઈ તે સારી રીતે વધવા માંડે છે. વૈરાગ્યરૂપી રસ વડે પુષ્ટ થઈ ગયેલો અને શાસ્ત્રાર્થરૂપી વર્ષાઋતુના યોગથી સુંદરતાવાળો વિવેકરૂપી અંકુર ફળ સાથે થોડાક કાળમાં જ બહુ વધી જાય છે. વિવેકરૂપી એ અંકુરનું થડ મહાન શાસ્ત્રવિચાર, સત્સંગતિ અને વૈરાગ્યરૂપી રસથી પુષ્ટ થાય છે અને રાગદ્વેષરૂપી વાંદરાઓ તેને કંપાવે છે તોપણ તે જરા પણ કંપતું નથી. હવે તેનો આકાર શ્રવણ—મનન આદિથી થયેલા પરોક્ષ જ્ઞાન વડે સુંદર દેખાવા લાગે છે અને તેમાંથી રસ વડે ભરપુર તથા અતિવિસ્તારવાળા પ્રદેશને રોકી રહેનારી એવી સ્ફુટતા (આત્મતત્ત્વનો સ્ફુટ અનુભવ), સત્યતા, આત્મનિષ્ઠતા, ધીરતા, નિઃસંકલ્પતા, સમાનતા, શાંતતા, મૈત્રી, કરુણા, કીર્તિ અને આર્યતારૂપી શાખાઓ નીકળવા માંડે છે. સદ્-ગુણરૂપી પત્રોવાળી અને યશરૂપી પુષ્પને ધારણ કરી રહેલી સર્વ શાખાઓ વડે વિસ્તારમાં વધી ગયેલું એ જિતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષનું સમાધિરૂપી વૃક્ષ પારિજાત વૃક્ષના જેવું બહુ રમણીય દેખાય છે. આમ શાખા, પાંદડાં અને પુષ્પવાળું એ સમાધિવૃક્ષ દિવસે દિવસે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપી ફળને આપી ઉત્તમતાને પામે છે. એ વૃક્ષ યશરૂપી ફૂલના ગુચ્છાથી સુંદર હોય છે, સદ્-ગુણરૂપી પાંદડાના વિલાસ વડે મનોહર છે, વૈરાગ્યરૂપી રસને લીધે જ વિશેષ વિસ્તરી રહેલું હોય છે અને બુદ્ધિરૂપી મંજરીથી રમણીય આકાર-વાળું હોય છે. વર્ષાઋતુમાં જેમ વરસાદ સર્વ આશાઓને (દિશાઓને) શીતળ કરી દે છે, તેમ આ સમાધિરૂપી વૃક્ષ મનુષ્યની સર્વ આશા-ઓને (તૃષ્ણાઓને) શીતળ (શાંત) કરી દે છે; જેમ ચંદ્રમા સૂર્યના તાપને શમાવી દે છે, તેમ એ સમાધિવૃક્ષ સંસાર સંબંધી સર્વ તાપોને શમાવી દે છે. જેમ વર્ષાકાળ વાદળાંને લીધે છાયાનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ એ સમાધિ-વૃક્ષ પણ શાંતિરૂપી છાયાનો વિસ્તાર કરે છે. પવન જેમ વાદળાંને ખેંચી લાવે છે, તેમ એ શાંતિ ચિત્તની સ્થિરતાને ખેંચી લાવે છે. એ સમાધિવૃક્ષ કુલાચલ પર્વતની પેઠે પોતાનાં મૂળને દૃઢ અને અતિ સ્થિર રીતે ઊંડાં નાખે છે. તે ઉપરના ભાગમાં મોક્ષરૂપી ફળને ઉત્પન્ન કરનારી શાંતિ આદિ ઉત્તમ ગુણોરૂપી ગુચ્છાઓની શોભાને ઉત્પન્ન કરે છે. વિવેકરૂપી અંકુરથી થયેલ એ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે. તેની છાયાના વિસ્તાર વડે વિવેકી પુરુષનું હૃદયરૂપી વન શોભી રહે છે અને તેમાં આધ્યાત્મિક આદિ તાપને હરણ કરનારી શીત-ળતા ચારેકોર ફેલાઈ જાય છે. વળી એ સમાધિવૃક્ષ વિકસિત થયેલી બુદ્ધિરૂપી મંજરી વડે શીતળ-તાથી અંદરના ભાગમાં બહુ જ સુંદર દેખાય છે. એ સમાધિવૃક્ષની શીતળ છાયાની નીચે સંસાર-રૂપી જંગલોની અંદર ભટકી ભટકીને થાકી ગયેલો મનરૂપી મૃગ સુખથી થાક ઉતારે છે. જન્મથી માંડીને વટેમાર્ગુ રૂપે ભવાટવીમાં ભટકીને જીર્ણ થઈ ગયેલા આ મનરૂપી હરણને દૈવયોગથી કોઈ વખત સારો માર્ગ મળી જાય છે, તોપણ નાના પ્રકારના વાદીઓના કોલાહલથી વ્યાકુળ થઈ જઈને તે તે સન્માર્ગને ચૂકી જાય છે. તેના

શરીરમાં રહેલ સત્તારૂપી મૃગચર્મ ઉખેડી લેવા માટે કામ, ક્રોધ આદિ ષડ્‌વર્ગરૂપી* પારધીઓ તેના ઉપર ટાંપી રહ્યા હોય છે. પોતાના રૂપને ઢાંકી દેવા માટે તે મૃગ અનેક પ્રકારના આકારવાળાં અસાર શરીર આદિ કાંટાઓની વાડમાં વારંવાર સંતાઈ જાય છે, પરંતુ રાગ–દ્વેષ આદિ દોષોરૂપી કાંટાઓમાં તેનું મુખ આવી જવાથી તે સપડાઈ જાય છે. તે સંસારરૂપી અરણ્યની અંદર ચોતરફ પ્રસરી રહેલા વાસનારૂપી પવનને અધીન થઈને રહે છે અને અહંકારરૂપી ઝાંઝવાના જળની નદીને દેખીને તે તરફ દોડે છે. જેમ વછનાગ ખાવાથી શરીરમાં દાહ અને તૃષ્ણા થાય છે, તેમ આથી તે દાહ અને તૃષ્ણા વડે વ્યાકુળ થાય છે અને થોડેથી સંતોષ થતો નથી; તેથી અતિ વિસ્તારવાળા ભોગોમાં જ આદર રાખે છે. દૂરથી લીલા ઘાસની જેમ રમણીય ને સારવાળા લાગતા વિષયો તરફ દોડીદોડીને તેનું શરીર શિથિલ થઈ જાય છે. તે પુત્ર, પૌત્ર આદિ સંબંધથી આવી પડતા આધ્યાત્મિક આદિ દાવાનળના પ્રતાપથી અનર્થરૂપી ખાડામાં ગબડી પડે છે, સમૃદ્ધિરૂપી લતાઓમાં આળોટવાથી પ્રાપ્ત થતા અનેક સંકટોને લીધે તે લૂલો–લંગડો થઈ જાય છે, તૃષ્ણારૂપી સુશોભિત નદીમાં (સુખની આશાથી) પકડવા જતાં ક્ષુધા, તૃષા, શોક, મોહ, જરા, મરણ આદિ તરંગો તેને વારંવાર છેટે ફેંકી દે છે. વ્યાધિઓરૂપી દુષ્ટ પારધીના હાથમાં સપડાઈ ન જવાય તે સારુ ભયાતુર બની તે આમતેમ દોડ્યા કરે છે. દૈવગતિની વિચિત્રતાને તે જાણી શકતો નથી. વ્યાધિરૂપી પારધીનો પ્રહાર પડવાના ભયથી તે જાણે પોતાના અવયવોને સંકોચીને જ રહે છે. નેત્ર આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિય વડે અનુભવાતા રૂપ–રસ આદિ વિષયોના નિમિત્તને લીધે આવી પડતાં દુઃખરૂપી બાણો વડે તે સદાકાળ ભયભીત જેવો લાગે છે. કામ, ક્રોધ આદિ શત્રુઓ પોતાની પછવાડે પડવાથી તે ગભરાઈ જાય છે, પાષાણોના પ્રહારો વડે કેમ જાણે ઘાવાળો થઈ રહ્યો હોય, તેમ તે અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવતા દુઃખના અનુભવના સંસ્કારોથી અંકિત હોય છે. સ્વર્ગ–નરકરૂપી ઊંચીનીચી ભૂમિમાં ક્રમ પ્રમાણે ચડઊતર કરવાથી તે અતિશય લોથપોથ રહે છે. કામ, ક્રોધ, અને ભય આદિરૂપે અનેક વિકારોરૂપી પાષાણોના પ્રહારથી તે નિરંતર ઘવાયા કરે છે તથા તૃષ્ણારૂપી સુંદર લતાની જાળમાં પ્રવેશ કરીને ઉઝરડાયા કરે છે. તે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જ આચરણ કરે છે અને બીજાઓની માયા જાણી લેવામાં ચતુર હોતો નથી. ઈન્દ્રિયોરૂપી ગામમાં આવતાં જ તે ચારેકોર દોડાદોડ કરે છે. મહાબળવાન હોવાથી મહાકષ્ટે પણ માંડ પકડી શકાય એવા કામરૂપી હાથીના સખત ઝપાટાથી તે ચગદાઈ જાય છે. વિષયરૂપી અજગરના વિષવાળા લાંબા ફૂંફાડાથી તેને મૂર્છા આવી જાય છે, કામ વડે તે વિહ્‌વળ બની જાય છે અને સ્ત્રીરૂપી ભૂમિને વિષે રસ લાગવાથી ત્યાં શાંતિ લેવા જતાં તે ઘણી વાર પીડા પામે છે, કોપરૂપી દાવાનળ વડે તે બળ્યોઝળ્યો રહે છે અને તેથી જાણે પીડમાં વિસ્ફોટક થયેલો હોય તેમ બહાર પણ આખા શરીરે તેને અગન બળ્યા કરે છે. વારંવાર વિષયોમાં ભટકીભટકીને અનંત ચિંતા, શોક આદિ પ્રબળ દુઃખો વડે તે અંદર પણ બળ્યા કરે છે. પોતાના આત્માને વળગેલા વાસનાઓના અંશરૂપી ડાંસના દોષો વડે તે દુઃખી થયા કરે છે. ભોગ સંબંધી લોભને લીધે સુંદર દેખાતાં વિષયના આનંદરૂપી શિયાળવાં ઘણા કાળથી તેની પછવાડે લાગેલાં જ રહે છે. પોતાનું કાર્ય કરી નાખવાથી ગુસ્સે થયેલો દારિદ્રયરૂપી વાઘ તેની પાછળ દોડાદોડ કરે છે. સ્ત્રી—પુત્ર આદિમાં થયેલા મોહરૂપી ઝાકળને લીધે તેની આંખો કશું દેખાતું નથી. તેથી તે કપટરૂપી પર્વતનાં શિખરોમાં અને કુકર્મરૂપી ખાડાઓમાં વારંવાર પછડાયા કરે છે. અભિમાનરૂપી

* કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સર એ છ શરીરમાં રહેનારા શત્રુઓ છે.

સિંહના પંજાની બીકથી તે હૃદયમાં ભયાતુર થઈ રહે છે. મરણરૂપી વાઘ પોતાના તીક્ષ્ણ નખોના પ્રહારથી એ મૃગને ફૂલની જેમ સુખે ફાડી નખાય એમ માને છે. મરણરૂપી એ વાઘથી પણ એ મૃગ સદાકાળ ડરતો રહે છે. ગર્વરૂપી અજગર તેને ગળી જવા માટે સંસારરૂપી મોટા અરણ્યમાં વાટ જોયા જ કરે છે. કામનાઓના નિમિત્તથી તે ચારે બાજુ દીનતા તથા યાચના વગેરે કરવા માટે દાંતની કાંતિરૂપી યવના અંકુરોને ફેલાવ્યા કરે છે. કેવળ સ્ત્રીઓને માટે જ સુહૃદ્‌ભાવ બતાવનારું તરુણપણું ક્ષણમાત્ર આલિંગન કરીને તેનો છોડી દે છે. જાણે કોપને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ હોય તેમ ઉચ્છૃંખલ થઈ રહેલો ઈન્દ્રિયરૂપી વંટોળિયો એ મનરૂપી મૃગને દુર્ગમ ઘોર નરકમાં અને સ્થાવર આદિ યોનિઓરૂપી જંગલોમાં વારંવાર ફેરવે છે; પરંતુ કોઈ વખત ઘણા જન્મ વડે સંચિત થયેલાં પુણ્યોનો પાકટકાળ આવતાં એ મનરૂપી મૃગનો ભાગ્યોદય થાય છે. એટલે હે રાજન્‌! જેમ રાત્રિને વિષે ટાઢ અને અંધકાર વડે પીડાયેલ સર્વ પ્રાણીવર્ગ સૂર્યનો ઉદય થતાં શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ મનરૂપી મૃગ પણ ઉપર વર્ણવેલા સમાધિરૂપી વૃક્ષની નીચે વિશ્રાંતિ પામીને શાંતિ પામે છે. હે વિવેકી શ્રોતાઓ! તાલી,× તમાલ, બકુલ* આદિ વૃક્ષોનાં મૂળ જેવું વિશ્રાંતિસુખ આપનારા ભૂલોકથી માંડીને સત્યલોક સુધીના લોકોમાં વસેલા આત્મજ્ઞાનથી રહિત એવા મૂઢ પુરુષો અને પુષ્પોના વિલાસોરૂપી હાસ્યના જેવા ઉપરઉપરથી રમણીય દેખાતા નાશવંત ભોગોના આભાસમાં લીન બની રહીને જે મોક્ષસુખના નામને પણ ઓળખતા નથી, તે પુનર્જન્મરહિત અને પરમ દુર્લભ એવા મોક્ષસુખને તમારો મનરૂપી મૃગ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષમાંથી મેળવી શકશે. ૧–૫૦

તાલીતમાલબકુલાદિકવૃક્ષગુલ્મવિશ્રાંતિષુ પ્રચુરપુષ્પવિલાસહાસૈઃ । નામાપિ યસ્ય ન વિદન્તિ સુખસ્ય મૂઢાઃ પ્રાપ્નોતિ તચ્છમતરોઃ સ્વમનોમૃગો વઃ ॥ ૫૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મનોમૃગવિપદ્વર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો*

સમાધિરૂપી વૃક્ષ પર ચડવાનો ક્રમ

વસિષ્ઠ ઉવાચ

ઇતિ વિશ્રાંતવાનેષ મનોહરિણકોઽરિહન્ । તત્રૈવ રતિમાયાતિ ન યાતિ વિટપાંતરમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે શત્રુનાશન રામચંદ્રજી! આમ એ મનરૂપી હરિણ સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષમાં જ વિશ્રાંતિ મેળવી ત્યાં જ આનંદમાં રહેવા લાગે છે અને બીજા વૃક્ષ તરફ પછી તે જતો જ નથી. એટલા સમયમાં વિવેકરૂપી અંકુરમાંથી વૃદ્ધિ પામેલું સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષ પણ પોતાની અંદર રહેલ અને પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોતાં પોતાના આત્મારૂપે અનુભવમાં આવતા મોક્ષરૂપી ફળને ધીરે ધીરે ભૂમિકાના ક્રમ પ્રમાણે સારી રીતે પ્રકટ કરે છે. વિવેકી પુરુષનો મનરૂપી મૃગ સમાધિવૃક્ષની છાયા નીચે સ્થિર ઊભો રહીને એ સમાધિવૃક્ષની ડાળીની ટોચે રહેલા પવિત્ર ફળને દેખે છે. પછી તે બીજા વૃક્ષ તરફ જવાનો વિચાર માંડી વાળે છે અને ચપળતા, પશુભાવ આદિ નીકળી જવાથી તે નરની પેઠે દૃઢ નિશ્ચય કરીને એ સમાધિવૃક્ષના પવિત્ર ફળનો સ્વાદ કરવા માટે તેની ઉપર ચડે છે. પ્રથમ તો વિવેકરૂપી અંકુરમાંથી વિસ્તરી રહેલ એ સમાધિવૃક્ષની ઉપર દૃઢ રીતે પગ ભરાવે છે અને પછી સંસારરૂપી ભૂમિમાં નીચે લાગેલી દેહાદિક વિષેની અહંતા –મમતા વગેરેની વૃત્તિને

× ભોંયઆમલી અથવા એક જાતનો તાડનો ભેદ જેને તાડી પણ કહે છે.

* બોલસરીને સંસ્કૃતમાં બકુલ કહેવામાં આવે છે.

* આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં મનના સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષની ઉપર ચડવાનો ક્રમ બતાવવામાં આવશે અને તેની ઉપર ચડવા જતાં ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં અવશેષ સુખની પ્રાપ્તિ થવા વિષે વર્ણન આપવામાં આવશે.

છોડી દે છે. આમ, ઉન્નત પદને (ઉત્તમ સ્થિતિને તથા ઉપરના ભાગને) પામ્યા પછી, તે પાછો નીચે દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી. હવે સર્પ જેમ પોતાની કાંચળી છોડી દે, તેમ વિવેકરૂપી અંકુરના સમાધિરૂપી વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયા પછી, તે ઉત્તમ ફળ માટે પોતાના પૂર્વસંસ્કારોને છોડી દે છે. આ રીતે પોતાના આત્માને ઉચ્ચ પદ ઉપર આરૂઢ થયેલો જોઈને 'આટલા કાળ સુધી તુચ્છ વિષયના સુખમાં આનંદ માણનારો હું કૃપણ કોણ હતો?' એમ પોતાના આત્માને (પૂર્વ દશાનું સ્મરણ થતાં) હસે છે. એ સમાધિ-વૃક્ષની કરુણા આદિ બીજી શાખાઓમાં તે ફરતો ફરે છે અને લોભરૂપી સર્પને નીચે ફગાવી દે છે તેમ જ જાણે કોઈ મોટો મંડળેશ્વર હોય તેમ અપૂર્વ શોભા ધારણ કરે છે. સદ્‌બુદ્ધિરૂપી ચંદ્રમાને ઢાંકી દેવામાં અનેક અમાવાસ્યાઓના જેવી, દુઃખરૂપી ચંદ્રમાના અનેકપણાની ભ્રાંતિ પેદા કરવામાં તિમિરરોગના સમૂહ જેવી અને પ્રાણીઓને બંધનમાં નાખવાને દુર્ભેદ્ય લોઢાની બેડીઓ જેવી તૃષ્ણાઓને તે દિવસે દિવસે છોડતો જાય છે. જે કાંઈ ઈશ્વરેચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય તેની એ ઉપેક્ષા કરતો નથી અને જે મળેલું નથી તેને તે ઈચ્છતો પણ નથી. તે સર્વ વ્યવહારોમાં ચંદ્ર-માની પેઠે અંદર શીતળ જ રહે છે. શમ, દમ, સંતોષ આદિ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બતાવેલા સદ્-ગુણોરૂપી પાંદડાં ઉપર તે પોતાના આત્માને વિશ્રાંતિ આપે છે. શાસ્ત્રને અનુસરીને પ્રવૃત્તિથી થનારી બ્રહ્મલોક સુધીની ઉત્તમ ગતિ, તેમ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થનારી નરક સુધીની અધમ ગતિ—એ અજ્ઞાનદશામાં જ છે, એમ તે સમજી લે છે અને તેને અધોગતિ તરીકે જ જોતો રહી, પોતે તો સમાધિવૃક્ષ ઉપર જ સ્થિરતાથી બેસી રહે છે. મહાભયંકર વિષવૃક્ષની લતાઓમાં ઘૂમી રહેલા વિષપુષ્પોના સમૂહે વડે જાણે પોતાના મોટા દાંતોને બહાર કાઢી બેઠી હોય તેવી થઈ રહેલી પોતાની પ્રથમની ભૂમિકાઓને તે (અજ્ઞાનદશાઓને) સ્મરણમાં લાવી તુચ્છ-તાથી હસી કાઢે છે. સમાધિવૃક્ષની તે તે ઉત્તરો-ત્તર ભૂમિકાઓરૂપી શાખાઓમાં તે ચડવા–ઊતરવાથી વિચિત્રતાવાળી મનોહર ચિત્તવૃત્તિ વડે વિહાર કરે છે અને જેમ રાજાઓ જન્મથી જ આનંદિત રહે છે, તેમ તે સદા આનંદિત રહ્યા કરે છે. તે સ્ત્રી–પુત્ર વગેરે સર્વ કુટુંબીવર્ગ, મિત્રો તથા ધનો એ સર્વ જાણે સ્વપ્નમાં દેખાતાં હોય અને જાણે કોઈ બીજા જન્મનાં હોય તેમ તેમને દેખે છે. શીતળ અને નિર્મળ ચિત્તવાળા પુરુષને રાગ, દ્વેષ, ભય, ઉન્માદ, માન, મોહ અને મહત્તાવાળા જે વ્યવહારો જોવામાં આવે છે, તે સર્વ નટના જેવા વ્યવહારો જાણવા. ઉન્મત્ત ચેષ્ટાના જેવી નિષ્ફળ જણાતી અને તરંગોના જેવી ક્ષણભંગુર આધારવાળી આ સંસારરૂપી ઝાંઝવાના જળની નદીઓની ગતિઓને પોતાની નજરે પાસે દેખાતી હોય, તોપણ તે તેને મિથ્યા-પણાથી હસી કાઢે છે. એ પોતે જીવતાં છતાં શબના જેવો નિઃસંકલ્પ તથા નિશ્ચેષ્ટ થઈ રહે છે અને અપૂર્વ પરમપદમાં શાંતિ પામીને, તે લોક–સ્ત્રી–ધન આદિની કશી જ ઈચ્છા કરતો નથી. તેની દૃષ્ટિ તો કેવળ અદ્વિતીય, શુદ્ધ અને અતિ ઉચ્ચ એવા જ્ઞાનમય મોક્ષરૂપી ફળમાં જ લાગી રહી હોય છે, તેથી તે કેવળ ઉપર (પંચમ ભૂમિકામાં જ) ચડે છે. ત્યાં સંતોષરૂપી અમૃત વડે તે પોષણ પામે છે અને પ્રથમની આપત્તિઓને સ્મરણમાં લાવીને અનર્થરૂપ અર્થોના નાશમાં ઊલટો પ્રસન્ન થાય છે. જેમ નિદ્રાવાળો પુરુષ કોઈએ જગાડ્યાથી નિદ્રાસુખનો ભંગ થતાં દુઃખી થાય છે, તેમ એ પણ ભોગો આપનારાં અવશ્ય કાર્યોમાં અને વ્યવહારોમાં સમાધિસુખનો ભંગ થવાથી અતીવ દુઃખી થાય છે. ઘણા લાંબા કાળ-થી પોતાના અજ્ઞાન વડે આવી પડેલ જન્મ–જરા–મરણ આદિના શ્રમ વડે થાકી જઈ, ઘણો લાંબો પંથ કરનારા વટેમાર્ગુની પેઠે તે નિરંતર રહેનારી ઉદાર વિશ્રાંતિ ઈચ્છે છે. જેમ અગ્નિને પવનથી ખૂબ જ ધમવામાં આવે, તોપણ બળતણ વિના તે શાંત જ થાય છે, તેમ એ

શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો હોવા છતાં અહંકાર દૂર થવાથી પોતાના આત્મામાં જ શાંત થાય છે. એ મન બહારના પદાર્થો પર જતી દૃષ્ટિને રોકી શકે છે, પરંતુ પૂર્વના અભ્યાસને લીધે બળાત્કારથી ધીરે ધીરે સ્ફુર્યાં કરતા સર્વ પદાર્થો સંબંધી વૈરાગ્યને તે રોકી શકતો નથી. પરમાર્થરૂપી ફળને આપનારી મહાપદવી મેળવ્યા પછી વચન વડે પણ વર્ણવી ન શકાય એવી કાંઈક અનિર્વચનીય યોગભૂમિકાને (છઠ્ઠી ભૂમિકાને) તે મેળવે છે. જેમ કોઈ વટેમાર્ગુ નિર્જળ પ્રદેશમાં ભટકીને કંટાળી જાય છે, તેમ પ્રયત્ન વિના જ દૈવયોગથી ક્યાંયથી આવી પડેલા ભોગો વિષે તેને વૈરાગ્ય આવી જાય છે. કેમ જાણે મદોન્મત્ત હોય તેમ દેહાભિમાનથી રહિત, કેમ જાણે વૈરાગ્યને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલ હોય તેમ વિષયો તરફ ઉદાસીન રહેનાર, સંસાર સંબંધી વ્યવહારોનું સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની પેઠે કશું અનુસંધાન જ ન રાખનાર, અંદર જ્ઞાન વડે પૂર્ણ મનવાળો અને મૌન ધારણ કરી રહેલો એ (મનોમૃગ) કાંઈ અનિર્વચનીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ કોઈ સિદ્ધ પુરુષ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર જઈને બેસે અને પક્ષી વૃક્ષની ટોચ ઉપર જઈ બેસે, તેમ એવા અનિર્વચનીય રૂપને ધારણ કર્યા પછી તે ક્રમપૂર્વક (યોગભૂમિકાના ક્રમ પ્રમાણે) છેવટે પરમાર્થરૂપી ફળની નજીક આવી પહોંચે છે. પછી તે પ્રથમની સર્વ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી વાસનાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી અને મનનો પણ નાશ કરી, આકાશના જેવો અસંગ અને નિર્વિકાર થઈ રહે છે. તે પરમાર્થ(બ્રહ્મભાવ)-રૂપી ફળને (સપ્તમ ભૂમિકામાં) ગ્રહણ કરે છે, તેનો આસ્વાદ લે છે, તેનો ઉપભોગ લે છે અને આનંદ વડે તૃપ્ત થઈ જાય છે. સંકલ્પ વડે કલ્પનામાં આવનાર વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરવાથી દિવસે દિવસે વધતી જતી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શાંતિ થવી એ જ પરમાર્થરૂપી ફળને પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ કહેવાય છે. ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જતાં છેવટે એક અભેદ જ અવશેષ રહે છે અને એ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એક શુદ્ધ, અનાદિ અને અનંત પરમતત્ત્વને જ ડાહ્યા પુરુષો બ્રહ્મ કહે છે. લોકેષણા(માનપાન અને સ્વર્ગ વગેરેની ઈચ્છા)માં વૈરાગ્યવાળો, સ્ત્રીપુત્ર આદિની ઈચ્છાઓનો ત્યાગ કરી દેનારો અને ધનની ઈચ્છાથી પણ રહિત એવો કોઈ ઉત્તમ પુરુષ જ એ પરમપદમાં વિશ્રાંતિ પામી શકે છે. દૃશ્યનું તત્ત્વ શોધવા જતાં અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ તેના તત્ત્વરૂપે અવશેષ રહે છે અને દ્રષ્ટાનું તત્ત્વ શોધવા જતાં પણ અંદર રહેલું ચૈતન્ય-તત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. આમ એ બંનેની એકતારૂપ પરમ ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ વડે ખરું જ્ઞાન થાય છે; એટલે જેમ તાપ પડતાં બરફનો સમૂહ ઓગળી જાય છે, તેમ ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જાય છે. ધનુષ્ય દોરી ખેંચતાં ખૂબ જ વાંકું વળી જાય છે, પણ ફરીથી મૂળ સ્થિતિમાં આવી જાય છે; પરંતુ તત્ત્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા વિવેકી પુરુષના સ્વભાવમાં તેમ થતું જ નથી. એ વિવેકીની સ્થિતિ તો કોમળ પુષ્પની માળાની જેમ સરળ જ હોય છે અને તેની તે જ સ્થિતિ કાયમ રહે છે. સ્તંભની અંદર અપ્રકટ અવયવોવાળી પૂતળી રહેલી જ છે, તે નહિ દેખાવાથી સાચી પણ નથી, તેમ તેનો આકાર ઘડાતાં દેખાય તેમ છે એટલે જૂઠી પણ નથી. તેવી જ રીતે પરમાત્માની અંદર આ જગતની સ્થિતિ રહેલી જ છે અને તો સાચી પણ નથી અને ખોટી પણ નથી. જ્ઞાન થયા પહેલાં અવિવેકી દશામાં, બ્રહ્મ આ દૃશ્યપ્રપંચ સાથે જણાય છે. અને તેનું નિર્ગુણ સ્વરૂપ અનુભવમાં જ આવી શકતું નથી. તેથી તેનું ધ્યાન કરી શકાતું નથી અને (અજ્ઞાનને લીધે યથાર્થ ન થઈ શકવાથી) તે કાંઈ ઉપયોગી પણ નથી. બાકી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાની મેળે સ્વાભાવિક રીતે પોતાના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન ધરી રહે છે. જે પુરુષને દૃશ્ય પદાર્થો તરફ અત્યંત વૈરાગ્ય જોવામાં આવે, તેને બોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો જ સમજવો; કેમ કે અવિવેકી પુરુષથી દૃશ્યનો ત્યાગ કરી શકાતો

નથી. 'દ્રષ્ટા—દૃશ્ય વગેરે સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે,' એવો જ્ઞાનને લીધે અખંડ અનુભવ રહ્યા કરવો, એ જ 'સમાધિ' શબ્દ વડે કહેવામાં આવે છે; કેમ કે તે વડે ચિત્ત વિક્ષેપ વિનાનું સદા શાંત જ રહે છે. 'દ્રષ્ટા—દૃશ્ય વગેરે સર્વ એક જ છે અને તે ચૈતન્યરૂપ છે', એવો જ્યારે અપરોક્ષ અનુભવ વડે મનમાં નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે પોતાની મેળે જ એક અખંડ સમાધિની અંદર રહેવાય છે. ઉત્તમ પુરુષો કહે છે કે, દૃશ્યપદાર્થો તરફ અરુચિ થવી એ જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનો ખાસ સ્વભાવ છે અને ચિત્તમાં દૃશ્યનું સ્ફુરણ થઈ આવવું એ અવિવેકીઓનો સ્વભાવ છે. અજ્ઞાની પુરુષોને જ આ જગતના વિષયો ગળ્યા લાગે છે. જ્ઞાની પુરુષોને તે ગળ્યા લાગતા જ નથી; કેમ કે જેણે અમૃતપાન કર્યું છે તેને કડવી કાંજીની મદિરા ઉપર રુચિ જ ન થાય. તૃષ્ણારહિત, વૈરાગ્યવાન અને આત્મનિષ્ઠ હોવાથી સર્વ એષણાઓને ત્યજનાર વિવેકી પુરુષને હૃદયમાં કશી ઈચ્છા ન હોવા છતાં સહજ સમાધિ થઈ રહે છે. તૃષ્ણાને લીધે જ સ્વરૂપનું અનુસંધાન છૂટી જાય છે, તો પછી જેને મુદ્દલ તૃષ્ણા જ નથી એવો પુરુષ પોતાના સ્વરૂપના અનુસંધાનને છોડી દઈ ક્યાં મનની સ્થિતિ રાખે? શી રીતે રાખે? અને કોણ રાખે? અથવા તો તૃષ્ણા વિનાનો વિરક્ત વિવેકી પુરુષ પોતે અનંત બ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેલો હોય છે અને વ્યાવહારિક આવશ્યક કાર્યમાં બીજાઓને આભાસરૂપ જણાતી તેની તૃષ્ણા પણ ખરી રીતે બ્રહ્મરૂપ જ થઈ ગયેલી હોય છે. આથી તેને વખતોવખત ભલે બાહ્ય પદાર્થોનો ગમે તેવો બોધ થતો હોય, પરંતુ તે બોધ તેને વિક્ષેપ કરી શકતો નથી. જેમ પાંખોથી રહિત થયેલો પર્વત પોતાની મેળે જ ધરતી ઉપર સ્થિર થઈ રહે છે, તેમ તૃષ્ણાથી રહિત થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષને પણ અનંત ધ્યાન પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થવા લાગે છે. જેમ સારી રીતે પ્રજળેલા અગ્નિમાં ઘીનું ટીપું રહી જ શકતું નથી, તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વને પોતાના આત્મારૂપે અપરોક્ષ-પણે અનુભવનારા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને જ્ઞાનના પ્રભાવથી સદાકાળ સહજસમાધિ સિદ્ધ રહે છે. પછી તેને સમાધિના પ્રયત્નની કશી જરૂર રહેતી નથી. વિષયો તરફ પરમ વૈરાગ્ય હોવો એ જ સમાધિ કહેવાય છે; અને જેણે એ વૈરાગ્ય મેળવ્યો હોય તે પરબ્રહ્મ પુરુષને ખરેખર નમસ્કાર હો! વિષયો વિષેનો જેનો વૈરાગ્ય પ્રૌઢતા પામ્યો હોય છે, તેના ધ્યાનનો ઈન્દ્ર આદિ દેવતાઓ કે દૈત્યો પણ ભંગ કરવા શક્તિમાન થઈ શકતા નથી. વિષયો વિષે પરમ વૈરાગ્ય મેળવવો, એ જ વજ્રના જેવું દૃઢ ધ્યાન છે; માટે તમે તેને જ સાધવાનો યત્ન કરો. જ્ઞાન થવાને લીધે જો ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય, તો પછી બીજા તુચ્છ ધ્યાનની શી જરૂર છે? મૂર્ખ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં જ જગતમાં નામ–રૂપ દેખાય છે, બાકી વિવેકીઓને તે દેખાતાં નથી. હે સુજ્ઞ શ્રોતાઓ! વિવેકી અને અવિવેકી, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન, જગત અને પરમેશ્વર, એ સર્વ એકરૂપ થઈ જઈને જે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય વિષે પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં છે, તેમાં જ તમે શાંતિ મેળવો. જ્ઞાનભૂમિમાં આરૂઢ થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષને આત્મા વિના જુદા પદાર્થોની સત્તા કે અસત્તા કિંવા દ્વિત્વ કે એકત્વ એ કશું દેખાતું હોય એવો કોઈએ નિર્ણય કર્યો નથી. પરમ પદમાં શાંતિ મેળવવાનો એક ઉપાય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો આદરપૂર્વક નિરંતર અભ્યાસ કર્યા કરવો એ છે અને બીજો ઉપાય સત્સંગ છે. એનો ત્રીજો ઉપાય ધ્યાન છે. આમાં અનુક્રમે એક પછી એક શ્રેષ્ઠ છે. જીવ અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્મચૈતન્યનું એક પ્રતિબિંબ જ છે. તે આરીસાની પેઠે આશ્રયરૂપ થઈ રહેલ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે પરસ્પર ભિન્નભિન્ન રૂપને ધારણ કરી લે છે. આ જગતને વિષે સર્વને તે પ્રિય–અપ્રિય વસ્તુનો સંબંધ થાય છે અને તેઓ પોતપોતાનાં કર્મોની વિચિત્રતા પ્રમાણે બ્રહ્માથી માંડી ઠેઠ તરણા સુધીનાં નાનાંમોટાં શરીરોમાં ઉદય પામે છે. આ પ્રમાણે અનાદિ કાળથી જ આ સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યો આવે છે. તેમાં કોઈ પુણ્યાત્મા પુરુષ

ભાગ્યનો ઉદય થવાથી જ્ઞાનના અધિકારને યોગ્ય એવો માનવજન્મ મેળવે છે અને તેમાં તેને શાસ્ત્રવિચાર તથા સત્સંગ વગેરે ઉપાયો મળી આવે છે. આમ થતાં તે જગતરૂપી ચોપાટની અંદર સોગઠાંની પેઠે આગલા–પાછલા અનેક જન્મ–મરણમાં ભ્રમણ કરવારૂપી ક્રીડાનું અવલોકન કરે છે અને તેને જ્ઞાનનો કે વૈરાગ્યનો ઉદય થઈ આવે છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બેમાંથી એકની પણ સિદ્ધિ થતાં પણ બંનેની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. પછી જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી ભસ્મ થઈ ગયેલો કપાસ બુદ્ધિરૂપી પવનના ઝપાટાથી પરમ શાંત ચિદાકાશને વિષે કોણ જાણે કયાંય ઊડી જાય છે અને પાછો જાણવામાં જ આવતો નથી. આ જગતની ભ્રાંતિ વસ્તુતઃ નિર્મૂળ છે અને ઉપરઉપરના જ્ઞાનથી તે ભ્રાંતિમાં લય પામી શકતી નથી. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ મનુષ્યની ટાઢને દૂર કરી શકતો નથી. તેમ એ ઉપલકિયું જ્ઞાન મનુષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરી શકતું નથી. જેમ અવિવેકી મનુષ્યમાં મિથ્યા આસકિત થવાથી સંસાર સંબંધી ભ્રાંતિ અધિકાધિક વધતી જાય છે તેમ જ્ઞાનવાન પુરુષમાં જ્ઞાનબળને લીધે એ ભ્રાંતિનો ક્ષય ઉત્તરોત્તર વધવા માંડે છે. અજ્ઞાની પુરુષને સત્યરૂપે જણાતી આ જગતની ભ્રાંતિ વિવેકી પુરુષની દૃષ્ટિમાં નામ –રૂપ વિનાની (કેવળ બ્રહ્મરૂપે) ભાસે છે; અને કેમ જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેમ આ ત્રણે લોકની સ્થિતિ તેને માત્ર આભાસરૂપે જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનવાન પુરુષના ચિત્તમાં આ જગતની સ્થિતિ કેમ જાણે શૂન્યતા વડે રચાયેલી હોય અને સુષુપ્તિ વડે સ્વપ્નાદિકની પેઠે ખડી થઈ ગયેલી હોય, તેમ કેવળ મનોમય ભાસે છે; તેમ જ તે ચિદાત્માની અંદર આરોપિત છે એમ તેને જણાય છે. અજ્ઞાનથી રહિત થઈ ગયેલા એ વિવેકી પુરુષને તો જ્ઞાનનો ઉદય થતી ખરેખર અહંકાર કે જગતની સ્થિતિ એ કશું પણ દેખાતું જ નથી. તેનું શરીર જોકે પ્રારબ્ધનો નાશ થતાં સુધી આભાસરૂપે બીજાઓની નજરે આવે છે, પરંતુ તેની અંદરની સ્થિતિ કાંઈક અપૂર્વ જ હોય છે. કાંઈક જ્ઞાન અને કાંઈક અજ્ઞાની એ બંને વડે વીંટાયેલું ચિત્ત જરા લીલા અને જરા સૂકા એવા લાકડાની પેઠે અર્ધદગ્ધ અવસ્થામાં રહે છે. કાંઈક જ્ઞાનને લીધે તે એક તત્ત્વ તરફ રુચિવાળું હોય છે અને કાંઈક અજ્ઞાનને લીધે તે જગતના પદાર્થો વડે વિક્ષિપ્ત રહેવાથી બરાબર આત્માકાર રહી શકતું નથી. એવા અર્ધદગ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષોમાં જો અજ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ હોય, તો તેઓ પરસ્પર વિવાદો કરે છે; અને જો જ્ઞાનનો ભાગ વિશેષ હોય તો તેઓ એકબીજામાં મિત્રભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જેમ સાતમી ભૂમિકામાં આરૂઢ થઈ રહેલો સમાધિનિષ્ઠ પુરુષ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણેના સ્વભાવને જાણતો નથી, તેમ પરિપકવ જ્ઞાનવાળો પુરુષ પણ લોકોત્તર સ્થિતિને પહોંચી ગયેલો હોવાથી જગતની સત્તા કે અસત્તાને (પોતાને કશું પ્રયોજન ન હોવાને લીધે) દેખતો જ નથી. વસ્તુતઃ જોતાં વાસના જ મનરૂપ છે અને અવસ્તુરૂપ (મિથ્યા) હોવાથી પોતાના વિચાર વડે નાશ પામી જાય છે એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. બાકી વાસનાના નાશથી આત્માનો નાશ થતો નથી. મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર એ મનરૂપી હરણી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ક્રમે કરી અંકુર થડ, શાખા, પલ્લવ, પુષ્પ અને ફળ સુધી સંપૂર્ણ પાકી જવાથી કાળે કરી પોતાની મેળે જ વૃદ્ધિ પામેલ જ્ઞાનરૂપી ફળને ધારણ કરી રહેલા એ સમાધિરૂપી વૃક્ષમાંથી, અખંડ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે અનુભવમાં આવતા પરમાનંદરૂપી અતિ શ્રેષ્ઠ રસાયનફળનું ભક્ષણ કરીને, સંસારરૂપી બેડીમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૧ --૬૫

ध्यानद्रुमात्स्वयमुपोढमनल्पपाकात् कालेन बोधमुपयाततवतः क्रमेण । भुक्त्वा रसायनफलं परबोधमाद्यमिच्छन्मनोहरिणको निगडाद्विमुक्तः ॥६५

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના
ઉત્તરાર્ધનો 'મનહરણીઉપાખ્યાન' નામનો
સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો*

સમાધિનું ફળ

वसिष्ठ उवाच

परमार्थफले ज्ञाते मुक्तो परिणतिं गते ।
बोधोऽप्यसद्भवत्याशु परमार्थो मनोमृगः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમાર્થરૂપી ફળનો સાક્ષાત્ ઉપભોગ કરવાથી ચિત્ત મોક્ષને વિષે પરિણામ પામે છે, એટલે છેવટની આત્મસાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ પણ અસત્ય ભાસે છે અને એ મનરૂપી મૃગ પરમાર્થ(આત્મ)રૂપ થઈ જાય છે. પછી તે મૃગપણું, ખૂટી ગયેલા તેલવાળા દીવાની જેમ કોણ જાણે ક્યાંય જતું રહે છે અને તેને અનંત પ્રકાશ કરનારી પરમાર્થદશા જ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિરૂપી કલ્પવૃક્ષના પરમાર્થરૂપી ફળને પામ્યા પછી, મન આત્મભાવને પ્રાપ્ત કરે છે અને પાંખો વિનાનો થઈ રહેલો પર્વત જેમ સ્થિર થઈ બેસે છે, તેમ તે વજ્રના જેવી અચળ સ્થિતિને ધારણ કરે છે. ત્યારે એવું મનપણું, જેના વડે બાહ્ય પદાર્થોનું મનન થાય છે, તે પણ ક્યાંય ભાગી જાય છે અને શુદ્ધ બોધ જ અવશેષ રહે છે. એ બોધનો કોઈ વખત બાધ થઈ શકતો નથી. તે નિરવયવ છે, અનંત છે, પૂર્ણ છે અને તે વિભાગ વિનાનું ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ચિત્તની અંદર ચિદાત્માની જે કાંઈ સત્તા રહી છે, તે જ્ઞાન વડે ચિત્ત આદિનો બાધ થઈ જતાં તેનાથી જુદી જણાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે કેમ જાણે પાછી ઉદય પામતી હોય એવી દેખાય છે. તે અનાદિ તથા અનંતપણે પરમાર્થનો પ્રકાશ થવારૂપી સ્વચ્છ ફળને આપે છે. સર્વ ઇચ્છા માત્ર નાશ પામી ગયા પછી અનાદિ તથા અનંત એવું આત્મધ્યાન જ સહેજે અવશેષ રહે છે અને તેમાં કશો વિશેષ પરિશ્રમ કરવો પડતો નથી. જ્યાં સુધી બ્રહ્મનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવામાં આવતું નથી અને પરમપદમાં શાંતિ મળી નથી, ત્યાં સુધી મન વડે બાહ્ય પદાર્થોનું મનન થયા કરે છે અને તેથી ધ્યાનનો અનુભવ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે સર્વ પદાર્થો પરમાર્થ એવા પરમતત્ત્વ સાથે એકરૂપતાને પામે છે, ત્યારે મન ક્યાં જતું રહે છે, વાસના પણ ક્યાં જતી રહે છે, કર્મો પણ ક્યાં જતાં રહે છે અને હર્ષ—ક્રોધ આદિ વિકારો પણ ક્યાં જતા રહે છે, તે જાણવામાં જ આવતું નથી. ફક્ત એ યોગી કેવળ ધ્યાનનિષ્ઠ બન્યો હોય એવો દેખાય છે અને તે પાંખો વિનાના પર્વતની પેઠે વજ્રના જેવી દૃઢ સમાધિમાં સ્થિર રહે છે. સર્વ ભોગો વિરસ જણાયાથી તેમાં વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ શાંત ઇન્દ્રિયોવાળા, સર્વ દૃશ્યજાળને નીરસ સમજી કશામાં આસક્ત નહિ થનાર, પોતાના આત્મામાં જ આનંદ માનનાર અને ક્રમે કરી ચિત્તવૃત્તિ આત્માની અંદર ધ્યાન દ્વારા ગળી ગયેલી હોવાથી, બળાત્કારથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ યોગી પુરુષ સહજ રીતે જ સમાધિસિદ્ધ છે; એને વિષે કોણ વિચાર કરે છે? શુદ્ધ ચિત્તવાળા વિવેકી પુરુષો તો વિષયો પર એટલો બધો વૈરાગ્ય લાવે છે કે એ ભોગોને ચિત્રમાં આલેખેલા પુરુષની પેઠે મિથ્યા આભાસમાત્ર સમજી, તે તરફ તેઓ દૃષ્ટિ સરખી પણ કરતા નથી. વાસનાનો ક્ષય થઈ જવાને લીધે ધૈર્યવાન વિવેકી પુરુષ જગત સંબંધી પદાર્થો તરફ દૃષ્ટિ જ કરતો નથી અને બીજો કોઈ જાણે તેને સમાધિમાં પ્રવેશ કરાવતો હોય, તેમ તે નિરંતર વજ્રના જેવી અભેદ્ય સમાધિને વહ્યા કરે છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીનું પૂર પોતાની મેળે જ વહેવા માંડે છે, તેમ જે સમાધિ બળાત્કારથી જ્ઞાનબળને લીધે પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો એકાગ્રતા વડે અનુભવ કરનારું ચિત્ત પાછું ફરી વાર તેમાંથી ડગતું જ નથી. બધી બાબતમાં શીતળતાને લીધે ધ્યાનની અંદર બળાત્કારથી વિષયોનું જે વિરસપણું જણાવું તે જ સમાધિ છે, બીજું કાંઈ તેનું સ્વરૂપ નથી. વિષયો વિષે દૃઢ વૈરાગ્ય થવો એ જ ધ્યાન કહે-

* આ છેંતાળીસમા સર્ગમાં સમાધિરૂપી વૃક્ષનું ફળ ખાવાથી મનની જેવી સ્થિતિ થાય છે તે વિષે અને વિષયો તરફ જેવો દૃઢ વૈરાગ્ય કાયમ રહે છે, તે વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

વાય છે. તે ધ્યાન ક્રમે કરી પરિપાક પામીને વજ્રના જેવું અભેદ્ય થઈ જાય છે; ભોગ સંબંધી વૈરાગ્યરૂપી બીજ અંકુરિત થવું, એનું નામ ધ્યાન કહેવાય છે. એ બીજ પોતાનાં મૂળ ઊંડાં નાખીને પ્રૌઢ અવસ્થાને પામે છે, ત્યારે તેને સમાધિરૂપ કહેવામાં આવે છે. નિરંતર વાસનાનો ક્ષય થવાથી સાક્ષાત્કારવૃત્તિ વડે જે અનુભવમાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ અવિદ્યાનો ક્ષય કરવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે, વાસનાનો ક્ષય કરવાથી ધ્યાન કહેવાય છે અને સર્વ દુઃખનો ક્ષય કરનાર પરમ આનંદને પ્રકટ કરવાથી નિર્વાણ કહેવાય છે. જો ભોગો વિષે વૈરાગ્ય હોય, તો પછી બીજા ધ્યાનની ખટપટમાં શા માટે ઊતરવું? અને જો ભોગો વિષે વૈરાગ્ય ન હોય, તો પછી ધ્યાન કરવાની જરૂર પણ શી? દૃશ્ય સંબંધી આસક્તિથી રહિત થઈ ગયેલ અને સારી રીતે જ્ઞાન પામેલ તત્ત્વજ્ઞ પુરુષને એકધારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ રહેવા માંડે છે. જે પુરુષને દૃશ્ય તરફ જરા પણ રુચિ થતી નથી, તે જ જ્ઞાની છે એમ સમજવું. સંસાર સંબંધી ભોગો જ્યારે વૈરાગ્યને લીધે ચિત્તમાં રુચિકર થતા નથી, ત્યારે જ ઉત્તમ જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. જે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં શાંત હોય, તેને ભોગીપણું ક્યાંથી હોય? ભોગોની ઈચ્છા કરવી, એ આત્માનો સ્વભાવ નથી. હવે તે ભોગોનો નાશ થઈ ગયો, એટલે પછી તે કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય પામે? વેદાંત આદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ, ઉપનિષદ આદિનો પાઠ તથા પ્રણવ આદિનો જપ કરવો અને એ પછી સમાધિનિષ્ઠ થઈ રહેવું. પછી થાકી ગયા બાદ સમાધિમાંથી ઊઠીને વળી વેદાંત આદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રનું શ્રવણ, ઉપનિષદ આદિનો પાઠ અને પ્રણવ આદિનો જપ કરવો. ખેદને મટાડી દેવો, સર્વ શંકાઓથી રહિત થવું, રમણીયતા ધારણ કરવી, ચિત્તને સમાન તથા શાંત રાખવું, અંદર શરદઋતુનાં વાદળાંના જેવા નિર્મળ થઈ રહેવું, સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે કશા વિક્ષેપને પામવું નહિ અને વૃત્તિને એક ચિદાકાર જ કરી રાખવી. આમ તમે સમાધિનિષ્ઠ જ થઈ રહો. ૧—૨૪

निर्वाणमासीत निरस्तखेदं समस्तशंकास्तमयाभिरामम्। सुषुप्तसौम्यं समशांतचित्तं शरद्घनाभोगविशुद्धमन्तः ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સમાધિનું ફળ' નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

મોક્ષનાં સાધનો અને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ

वसिष्ठ उवाच

संसारभारसुश्रांतः संकटेषु लुठत्तनुः।
योऽभिवांछति विश्रांतिं तस्य क्रममिमं शृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંસારરૂપી ભારથી ખૂબ થાકી ગયેલો અને મરણ— મૂર્છા આદિ અનેક સંકટોમાં આળોટનારા શરીરને ધારણ કરી રહેલો જે પુરુષ શાંતિ મેળવવા ઈચ્છતો હોય, તેનો આ ક્રમ હું કહું છું એ તમે સાંભળો. કોઈ કારણને લીધે અથવા વિના કારણે વિવેકનો એકાદો અંકુર પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તાપ વડે તપેલા પુરુષો જેમ ઉત્તમ છાયાવાળાં અને રસ્તાના શ્રમને હરનારાં માર્ગનાં વૃક્ષોનો આશ્રય લે છે, તેમ એ મુમુક્ષુ પુરુષ મહાત્માઓનો આશ્રય લે છે. જેમ માર્ગે ચાલનારો કોઈ પથિક પોતાને કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાને લીધે યજ્ઞના યૂપને÷ દૂરથી જ છોડી દે છે, તેમ એ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ અજ્ઞાની પુરુષોને છેટેથી જ છોડી દે છે. તે તો વિદ્વાન પુરુષોના માર્ગને અનુસરીને સ્નાન, દાન, તપ અને યજ્ઞ વગેરે શુભ કર્મ કરતો રહે છે. જેમ ચંદ્રબિંબ અમૃત ધારણ કરે છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષ પણ પરિણામે લોકોનું હિત કરનારા, આનંદ ઉપજાવનારા, પોતાને

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં ફરીવાર પણ વિસ્તારથી મોક્ષનાં સાધનોનો ક્રમ વર્ણવતાં દૃઢ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ સુધીનું વર્ણન આપવામાં આવશે.

÷ યજ્ઞમાં પશુને બાંધવાનો જે સ્થંભ હોય છે. તેને 'યૂપ' કહેવામાં આવે છે.

યોગ્ય, આપોઆપ આવી મળેલ અને રમણીય એવા વ્યવહારને ધારણ કરે છે. બીજા ઉત્તમ પુરુષોની બુદ્ધિને અનુસરીને ચાલનારો, પારકા મનોરથોને પૂરનારો, પવિત્ર કર્મોમાં શ્રદ્ધાવાળો અને ભવ્ય એવો વિવેકી પુરુષ શાંતિપૂર્વક તથા અપૂર્વ રીતે વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. વિવેકી પુરુષની અભિનવ સંગતિ માખણના મુખ્ય આશ્રયરૂપ દહીંના પિંડાની જેમ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, મધુર અને મનોહર હોય છે અને તે મનુષ્યના ચિત્તમાં સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. ચંદ્રમાનાં કિરણોના સમૂહની પેઠે શીતળ અને પવિત્ર એવાં વિવેકી પુરુષનાં ચરિત્રો મનુષ્યના ચિત્તને અંદર શીતળ કરી દે છે. જેવી નિર્ભય વિશ્રાંતિ સત્સંગતિમાં મળે છે, તેવી નિર્ભય વિશ્રાંતિ પુષ્પસમૂહ વડે શોભી રહેલા ઉદ્યાનખંડોમાં પણ મળતી નથી. વિવેકી પુરુષોના સમાગમો મંદાકિની(ગંગા)ના જળની જેમ પાપો ધોઈ નાખે છે અને પવિત્રતા અર્પે છે. બરફ વડે બનાવેલાં અને ફૂલોના હારો વડે શણગારેલાં ભુવનોની અંદર જવાથી મનુષ્ય જેમ શીતળતા પામે છે, તેમ સંસારને તરી જવા ઈચ્છનારા વિરક્ત વિવેકી પુરુષોની પાસે જવાથી મનુષ્ય શીતળતા મેળવે છે. જે અમર ઉદારતા વિવેકી પુરુષની અંદર જોવામાં આવે છે, તે દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ કે માનવકન્યાઓમાં કોઈ જગ્યાએ નથી. ક્રમને અનુસરીને કરેલાં નિષ્કામ કર્મથી બુદ્ધિ વિશુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે અને આરીસો જેમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોને પોતાની અંદર પ્રતિબિંબરૂપે ગ્રહણ કરી લે છે, તેમ એ શુદ્ધ બુદ્ધિ પણ શાસ્ત્રના સદુપદેશને હૃદયમાં સ્થિર કરી દે છે. જેમ કોઈ મોટા અરણ્યમાંની અંદર કેળ, મૂળ, અંકુર આદિના વિસ્તારથી ઊંચી વધે છે, તેમ વિવેકી પુરુષની અંદર સારાં શાસ્ત્રોના અર્થરૂપી રસ વડે સુંદરતાવાળી તેની શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉન્નતિ પામે છે. નિર્મળ બુદ્ધિ આરીસાની પેઠે પોતાની અંદર પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલા સર્વ પદાર્થોને મનોમયરૂપે જ અનુભવે છે. અગ્નિમાં શુદ્ધ થનારું કોઈ દિવ્ય વસ્ત્ર તેની અંદર રહેલો મેલ બળી રહ્યા પછી કાઢી લેવામાં આવે છે અને તે જેમ સ્વચ્છ તથા બહુ કાંતિમાન દેખાય છે, તેમ સત્સંગતિથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થયેલો અને શાસ્ત્રવિચારથી વિશુદ્ધ બનેલો વિવેકી પુરુષ પણ બહુ શુદ્ધ અને કાંતિવાળો દેખાય છે. સોહામણા સોનાના જેવી કાંતિવાળા અને વિશ્વમાં વિમળ પ્રકાશ કરનારા સૂર્યનારાયણ વડે જેમ આ આખું જગત શોભી રહ્યું છે, તેમ મહાત્મા પુરુષ પણ કાંચનવર્ણી કાંતિવાળા અને નિર્મળ પ્રકાશ કરનારા પોતાના તેજથી અત્યંત શોભે છે. વિવેકી પુરુષ શાસ્ત્ર અને સત્સંગતિનો એટલો બધો પરિચય રાખે છે કે, અત્યંત અભિનિવેશને લીધે સ્વપ્નમાં પણ તેને જ અનુભવે છે. વિવેકી પુરુષ ક્રમે કરીને સજ્જનતા પ્રાપ્ત કરે છે. શાસ્ત્રમાં કહેલા શમ—દમ આદિ ઉત્તમ ગુણો વડે પૂર્ણ રહી ભોગોનો (દોષબુદ્ધિ વડે) તિરસ્કાર કરે છે અને કેમ જાણે પાંજરામાંથી છૂટો થયેલો હોય તેમ બંધન વિનાનો થઈ રહે છે. ચંદ્રમા વડે જેમ તારાઓનું મંડળ શોભે છે, તેમ ભોગોની લાલસારૂપી દુર્ભાગ્યનો પ્રતિદિન ત્યાગ કરનારા એ વિવેકી પુરુષ વડે તેનું આખું કુળ દીપી નીકળે છે. જેમ રાહુથી મુક્ત થઈ ગયેલા ચંદ્રમાની કાંતિ કાંઈક અપૂર્વ રમણીય હોય છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષના મુખની કાંતિ પણ ભોગોને વિષે મમતા વિનાની હોવાથી કાંઈક અપૂર્વ રમણીય જોવામાં આવે છે. દેવતાઓ જેમ સ્વર્ગલોકમાં કલ્પવૃક્ષની પ્રશંસા કરે છે, તેમ એ ત્રણે લોકને તૃણની પેઠે તુચ્છ ગણનારા મહાન પુરુષો પણ વિવેકી પુરુષની પ્રશંસા કરે છે. પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોનો દ્વેષ કરતાં કોઈ વખત તેને પોતાના ચિત્તમાં લજ્જા થાય છે, તેથી ભોગોની પ્રાપ્તિમાં તેને એટલો બધો સંતોષ થતો નથી; પરંતુ ભોગોની પ્રાપ્તિ જ ન થાય તો તેથી તે ઊલટો વિશેષ પ્રસન્ન રહે છે. જેમ અધમ જાતિનો પુરુષ દૈવયોગે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ સાંપડતાં તેને હસી કાઢે છે, તેમ રાગાદિ દોષોથી ભરેલી તથા ભોગોમાં

ઉત્કંઠા હોવાથી ચપળતાવાળી પોતાની સર્વ પૂર્વક્રિયાઓ સાંભરી આવતાં, વિવેકી પુરુષ પણ ખેદપૂર્વક મોં મલકાવે છે અને અંદરથી ઉપહાસ કરે છે. લોકો જેમ પૃથ્વીમાં ઉદય પામેલા (બીજના) ચંદ્રમાનું દર્શન કરે છે, તેમ વિસ્મય વડે વિકસેલાં નેત્રવાળા સિદ્ધ પુરુષો સ્નેહને લીધે એ વિવેકી પુરુષનું દર્શન કરવા માટે આવે છે, એ વિવેકી પુરુષ ભોગોનો નિરંતર અનાદર કરે છે. સિદ્ધ મહાત્મા પુરુષોની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા અને યોગ્ય આરંભવાળા સિદ્ધ આદિ ભોગોને પણ તે પોતાની યોગ્યતાવાળી વિરક્ત બુદ્ધિ વડે બહુ માન આપતો નથી. જેમ શરદઋતુમાં પરિપક્વ થનાર કોઈ વૃક્ષ પોતાનો પરિપાક આવી જતાં અંદર નીરસ થઈ જાય છે, તેમ જડતાથી રહિત થઈ રહેલા અને આત્માના સ્વરૂપને ઓળખી ગયેલા એ વિવેકી પુરુષને અંદર પ્રથમ સંસાર સંબંધી વૈરાગ્ય જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી જેમ સ્વસ્થતાને ઇચ્છનારો કોઈ દુઃખી પુરુષ વૈદ્યનો આશ્રય કરે, તેમ તે પોતાની મેળે જ ઉત્તરકાળમાં પોતાનું શ્રેય થવા માટે સત્સંગતિનો આશ્રય કરે છે. જેમ કોઈ મોટો હાથી મહાસ્વચ્છતાવાળા મોટા તળાવમાં નિમગ્ન રહે છે તેમ એ મહાન પુરુષ સત્સંગતિ વડે ઉદાર બુદ્ધિવાળો થઈ જઈ, શાસ્ત્રવિચારમાં અને શાસ્ત્રમાં બતાવેલા શમ—દમ આદિ શુભ ગુણોમાં નિમગ્ન રહે છે. જેમ સૂર્યનારાયણ મનુષ્યોને પોતાના પ્રકાશ વડે સુખી કરે છે, તેમ સજ્જન પુરુષ પણ પોતાની પાસે આવેલા વિવેકી પુરુષને વિપત્તિઓમાંથી તારીને તેને સંપત્તિયુક્ત કરે છે. વિવેકી પુરુષને પ્રથમ તો પર દ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા વિરામ પામી જાય છે અને માત્ર ઈશ્વર પોતાને જે કાંઈ આપેલ હોય તેટલાથી જ તેને સંતોષ થાય છે. પારકું દ્રવ્ય લઈ લેવાની ક્રિયાથી વિરામ પામેલો અને સંતોષરૂપી અમૃત વડે ભરપૂર થઈ રહેલો વિવેકી પુરુષ ક્રમે કરી પોતાના સ્વાર્થની પણ ઉપેક્ષા કરવા ઇચ્છે છે. કોઈ યાચના કરવા આવે તો તે દાણા, ખોળ અને શાક આદિ પણ આપી દે છે તેમ જ ત્યાગના અભ્યાસના યોગથી તે યાચકને પોતાનું માંસ પણ આપે છે. જેમ ઘોડા વગેરે દોડનારાં પ્રાણીઓને ગાયનું પગલું કૂદી જવું એ સાવ હળવું લાગે છે, તેમ વિવેકને અનુસરવાથી ક્રમે કરી પરમાત્મામાં જ વિલીન ચિત્તવાળા થયેલા વિવેકી પુરુષોનું અજ્ઞાન પણ ધીરે ધીરે હળવું થઈ જઈ ક્રમે કરી ક્ષય પામે છે. પ્રથમ તો વિવેકી મુમુક્ષુપુરુષે પરદ્રવ્ય લઈ લેવાની ક્રિયાથી વિરામ પામવાને યત્નપૂર્વક અભ્યાસ કરવો અને પછી વિવેક વડે પોતાના સ્વાર્થમાં પણ અનાસક્ત રહેવાની ટેવ પાડવી. ઉપર પ્રમાણે કર્યા પછી, ક્રમે કરી કુશળતાવાળા વિવેકી પુરુષો ભોગોનો ત્યાગ કરી દેવાની સાથે સ્વાર્થનો પણ ત્યાગ કરી દે છે અને તેથી તેમને પરમ ઉત્તમ પદમાં શાંતિ મળે છે. જીવતાં સુધી દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં જેવું દુઃખ રહેલું છે, તેવું દુઃખ આ જગતમાં અને કરોડો નરકોમાં પણ નથી. સ્વાર્થનું ઉપાર્જન કરનારા પુરુષને, બેસવામાં, સૂવામાં, ઊઠવામાં, જવામાં, રમવામાં અને જનસમુદાયમાં જે કાંઈ દુઃખ થાય છે તેમ જ જે કાંઈ ચિંતા થાય છે. તેને નિરંતર આધિ તથા ચિંતામાં જ નિમગ્ન રહેનારા એ મૂઢ પુરુષો જ ભલે જાણો. દ્રવ્યને ભેગું કરાવવું, તેનું રક્ષણ કરવું અને તેનો વ્યય થવો વગેરેમાં તથા રાજા અને ચોર સંબંધીની ભીતિ વગેરેમાં અનેક દુઃખોને લીધે દ્રવ્ય અનેક અનર્થો વડે વ્યાપ્ત છે. સંપત્તિઓ પણ નિરંતર આપત્તિઓ વડે વીંટાયેલી છે અને ભોગો એ સંસારના મહારોગો જેવા છે. એ બધા ખરી રીતે અનર્થરૂપે છતાં મોહને લીધે મનુષ્યો તેમને અર્થરૂપે સમજે છે; બાકી વિવેક વડે જોતાં તો તે સર્વ નિઃસાર છે. જ્યાં સુધી ચિંતા અને વિષયાનુરાગ વડે પોતાનું દુષ્ટ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે મનુષ્ય દ્રવ્યરૂપી મહાન અનર્થને ઇચ્છતો નથી, ત્યાં સુધી ત્રણ પ્રકારના તાપો વડે થનારા શોષને તે પ્રાપ્ત થતો નથી. ઘણા લાંબા કાળ સુધીના (અનંત) સર્વોત્તમ મોક્ષસુખને જે ઇચ્છતો

હોય, તેણે ધનને જગતરૂપી તૃણની એક શિખા જેવું અતિ તુચ્છ સમજવું તેમ જ તૃષ્ણાને ત્યજી દઈ શાંત થઈને રહેવું. ધન, ચિંતા, શોક, મોહ આદિ ભાવો વિકારોના, જરાના, મરણના, દુષ્કર્મોના, દીનતાના અને દુષ્ટતાના પરિતાપોના સમૂહરૂપ છે, એમ વિવેકીઓ કહે છે. આ જગતમાં જરા અને મરણ વડે વીંટાયેલાં મનુષ્યોને અજરામર કરવા માટે સંતોષ એ જ પરમ રસાયનરૂપ છે. એક બાજુ વસંતઋતુ, નંદનવન, ચંદ્રમા તથા અપ્સરા એ સર્વને રાખીએ અને બીજી બાજુ માત્ર એક સંતોષરૂપી અમૃતને રાખીએ, તો એ બંને સમાન સુખને આપનારાં કહેવાય છે. જેમ વર્ષાઋતુ વડે તળાવ છલોછલ ભરાઈ જાય છે, તેમ સંતોષ વડે અંતઃકરણ પૂર્ણ થઈ રહે છે. વૃક્ષ જેમ વસંતઋતુ વડે પ્રફુલ્લ થઈ રહે છે, તેમ સુશીલ વિવેકી પુરુષ પણ સંતોષ વડે પ્રફુલ્લ રહે છે. તે ગંભીર, શીતળ, મનોહર, પ્રસન્ન તથા રસશાળી ઓજસ્વિતાને ધારણ કરે છે અને પુષ્પિત થઈ રહેલા વનની પેઠે અતીવ શોભી રહે છે. જેમ કીડો કોઈના પગની તળે આવીને ચગદાઈ જાય છે, તેમ ધનનો લોભી પુરુષ બીજાથી અપમાન પામ્યા છતાં પોતાની લાલચને છોડતો નથી અને તે એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પ્રાપ્ત થતો રહે છે. વિકારવાળા આકારને ધારણ કરનારા ધનના લાલચુ પુરુષો ઉછાળા મારતા સમુદ્રની અંદર પડેલા અને ઊછળતા તરંગો વડે વિહ્વળ બની ગયેલા પુરુષોની પેઠે કદી પણ સ્વસ્થ સ્થિતિને પામતા જ નથી. સ્ત્રીઓ અને સંપત્તિઓ તરંગના જેવી અત્યંત ચંચળ છે અને સર્પની ફણારૂપી છત્રની છાયાની પેઠે અતીવ ભયંકર છે. કયો વિવેકી પુરુષ તેમાં બંધાઈ જઈ આનંદમાં રહે છે? ધનનું ઉપાર્જન કરવામાં અને તેની રક્ષા કરવામાં રહેલી પીડાને જાણ્યા છતાં પણ જે મૂઢ પુરુષ તેની ઈચ્છા કરે છે, તે પુરુષ પશુનો ઓળો પણ લેવો નહિ. જે વિવેકી પુરુષ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના બાહ્ય વ્યાપારને અને સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિ માનસિક વ્યાપારને મૂળ સહિત એક જ સમયે વૈરાગ્યરૂપી દાતરડા વડે છેદી નાખે છે, તેનું હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર જ્ઞાનથી નિષ્કલંક ઝળકી રહે છે. અવિવેકી પુરુષોને સત્ય જણાતા આ જગતના વિચિત્ર વિચિત્ર આકારો મિથ્યા હોય છે એમ જાણતાં છતાં પણ વિવેકી પુરુષ પોતે જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થાને નહિ પ્રાપ્ત થયાથી જગતના વિચિત્ર વ્યવહારોમાં અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ જાણે તેને સત્ય સમજતો હોય તેમ વ્યવહાર કરે છે; તેનું કારણ એક જ છે કે તેનો અભ્યાસ પાકો થયો નથી. પ્રથમ સંસાર સંબંધી વૈરાગ્યદશાને મેળવવી તે દ્વારા સત્સંગતિ મેળવી ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો અને શાસ્ત્રના અર્થની દૃઢ ભાવના વડે સર્વ ભોગોનો ત્યાગ કરી દૃઢ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો. આ ક્રમે યોગ્ય અધિકારી પુરુષ પોતાના પારમાર્થિક સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧—૫૩

संसारनिर्वेददशामुपेत्य सत्संगमं शास्त्रमुपेत्य तेन । शास्त्रार्थभावेन निरस्य भोगान्वैतृष्ण्यदार्ढ्यात्परमार्थमेति ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'મુમુક્ષુપ્રથમોપક્રમ' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

વિવેકીની સ્થિતિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા

वसिष्ठ उवाच

रूढे संसारनिर्वेदे स्थिते साधुसमागमे ।
शास्त्रार्थे भाविते बुद्ध्या भोगवैतृष्ण्य आगते ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સંસાર ઉપરનો વૈરાગ્ય દૃઢ થવાથી, નિત્ય સત્સંગતિ રહેવાથી, બુદ્ધિ વડે શાસ્ત્રના શુભ અર્થની ભાવના કરવાથી, ભોગોને વિષે તૃષ્ણા ન રહેવાથી, વિષયો વિરસ જણાવાથી, સજ્જનતાનો ઉદય થવાથી, પ્રકાશ પ્રકટવાથી

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં પરમ વૈરાગ્ય દૃઢ થઈ જતાં વિવેકી પુરુષો જે લક્ષણો વડે સ્થિતિ કરી રહે છે તે, અને જે લક્ષણો વડે જ્ઞાનની દૃઢતા વિષે સ્થિર થઈ રહેવાય છે તે વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

અને હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી વિવેકી પુરુષો અંધકારની પેઠે ધનની ઈચ્છા જ કરતા નથી. એટલું જ નહિ પણ જે ધન પોતાની પાસે હોય, તેનો સુદ્ધાં તેઓ સુકાઈ ગયેલાં અપવિત્ર પાંદડાંની પેઠે ત્યાગ કરી દે છે. જેમ વટેમાર્ગુ પોતાની દૃષ્ટિમાં રસ્તાની અંદર ઉપયોગી જણાતાં પાત્ર આદિ સાધનોને ઉપાડવાની અશક્તિને લીધે તેમને છોડી દે છે, તેમ વિરક્ત પુરુષ સ્ત્રીવર્ગ-બંધુવર્ગ વગેરેને ભારરૂપ સમજે છે અને શક્તિ અનુસાર તથા સમય અનુસાર તેમની સેવા પણ કરતા રહે છે. ઈન્દ્રિયો સાથે વારંવાર જોડાઈ જતા ઈન્દ્રિયોના વિષયો અને ભોગો પોતાનું ચિત્ત જ શાંત હોવાથી વિવેકી પુરુષના અનુભવમાં જ આવતા નથી. એકાંત સ્થાનો, દિશાઓના અંતો, તળાવો, જંગલો, બગીચાઓ, પવિત્ર પુણ્યક્ષેત્રો, પોતાનાં ઘરો, સ્નેહી—સંબંધીવર્ગના ક્રીડાવાળા વિલાસો, સુંદર -બગીચાઓમાં ગોષ્ઠી કરવી અને શાસ્ત્રતર્ક વગેરેના વિચારો કરવા ઈત્યાદિ દૈવયોગથી થઈ આવે છે, તોપણ વિવેકી પુરુષને તેમાં કશી આસક્તિ જ હોતી નથી. તેથી તેમનું ચિત્ત ઘણા લાંબા કાળ સુધી તેમાં ચોંટી રહેતું નથી, પરંતુ શમદમ આદિ સાધનસંપન્ન, પોતાના આત્મસુખમાં જ રમણ કરનાર, મન – ઈન્દ્રિય વગેરેની ચેષ્ટાથી રહિત અને જ્ઞાનને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનનાર એ વિવેકી પુરુષ કોઈ જ્ઞાતાને જ શોધ્યા કરે છે. જેમ કોઈ અભ્યાસી તારો અભ્યાસના બળથી અતિ ગંભીર જળમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે, તેમ એ વિવેકી પુરુષ પણ શાંતિમાં રહી પોતાની મેળે જ પરમપદમાં શાંતિ લે છે. શાંત ચિદાત્મા જ બહાર અને અંદર સર્વ દૃશ્યવર્ગને આકારે વિવર્તરૂપે થઈ રહેલા છે તેથી તેનાથી જુદો બીજો કશો અર્થ સંભવતો જ નથી. આમ જે નિશ્ચયપૂર્વક અપરોક્ષ અનુભવ થાય, તે જ પરમ પદ છે. ચૈતન્ય આત્માની સત્તા વિના તેનાથી જુદા કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય પણ નથી. આ વાત અંદર અપરોક્ષ રીતે અનુભવમાં આવવી એ જ પરમપદરૂપ છે એમ પંડિતો કહે છે. પદાર્થમાત્ર એક અદ્વિતીય ચેતનતત્ત્વમાં પરિણામે એકરસરૂપે રહેલા છે તેથી સાવ શૂન્યતા પણ નથી અને પદાર્થો પણ નથી. વળી જ્ઞેયવસ્તુનો અભાવ હોવાથી ચૈતન્યતત્ત્વથી જુદું જ્ઞાન પણ નથી. આમ સમજાઈ જવું એ જ પરમપદરૂપ છે, એમ તમે સમજો. જેમ પાષાણની અંદર પાણી કશી અસર કરી શકતું નથી, તેમ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ કેવળ શાંતિ મેળવનાર અમનસ્ક* સત્પુરુષોના ચિત્તમાં પણ વિષયો કશી અસર કરી શકતા નથી. અમનસ્ક પાષાણને જેમ દૂધ રુચિ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, તેમ એ અમનસ્ક મહાશયને પણ વિષયો રુચિ પેદા કરી શકતા નથી. ચિત્તની નિરુદ્ધ+ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલો, સંકલ્પવિકલ્પ આદિ મનોવ્યાપારથી રહિત થયેલો અને મૌન રાખી ચેષ્ટારહિત થયેલો જિતેન્દ્રિય વિવેકી પુરુષ કેમ જાણે ચિત્રની અંદર આલેખેલો હોય, તેમ પોતાના સ્વરૂપાનુસંધાનમાં જ નિર્મળ થઈ રહે છે. જેણે અવશ્ય જાણવા યોગ્ય આત્મતત્ત્વને જાણી લીધેલું છે, એવા વિવેકી પુરુષનું હૃદય સર્વ પદાર્થોની સત્તાથી રહિત છતાં સર્વ પદાર્થોરૂપ થઈ રહેલું હોય છે. અનંત પરબ્રહ્મરૂપ થઈ જવાને લીધે તે અતિ વિશાળ હોય છે, તોપણ તેનું સ્વરૂપ દુર્લક્ષ્ય હોવાથી એક પરમાણુ જેવું જણાય છે અને શૂન્ય નહિ છતાં તે શૂન્યના જેવું હોય છે. અધિષ્ઠાનચૈતન્ય જ સર્વનું આદિકારણ અને મુખ્ય અધિષ્ઠાન છે. તેથી અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોતાં અહંકાર, જગતવાસના આદિ તેમ જ દિશા, કાળ, પરિણામ આદિ અધિષ્ઠાનરૂપે સદાકાળ રહેલ છે, એમ વિવેકીને જણાય

---

* અમનસ્ક=મન વિનાનો રાગ, દ્વેષ—હર્ષ, શોક આદિ ચિત્તના ધર્મોથી રહિત થઈ રહેલો.

+ યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તની પાંચ ભૂમિકાઓ (અવસ્થાઓ) બતાવી છે; જેમ કે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ. આમાં સર્વ વૃત્તિઓના નિરુદ્ધ વાળી છેલ્લી અવસ્થા નિરુદ્ધપદ વડે કહેવામાં આવે છે. આ વિષે સવિસ્તર જોવું હોય તેણે યોગશાસ્ત્રમાં જોવું.

છે. બાકી, અધ્યારોપદૃષ્ટિએ જોતાં તો અહંકાર જગત આદિનું રૂપ પ્રથમથી જ શૂન્ય છે, તેથી તે વસ્તુતઃ છે જ નહિ. જેમ નિર્મળ પાત્રમાં રહેલો દીવો અંધકારને દૂર કરી દે છે, તેમ નિર્મળ પરમપદમાં રહેલો વિવેકી પુરુષ હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનને અને બહાર રાગ, દ્વેષ, ભય આદિને દૂર કરી દે છે. જે સર્વ અંશે રજોગુણથી રહિત છે, જે સત્ત્વગુણને લીધે અથવા પોતાના પ્રભાવથી અજ્ઞાન અને અંધકારરૂપી સમુદ્રના પારને પહોંચી ગયેલ છે અને જેમાં તમો ગુણનું રૂપ અથવા અંધારું જરા પણ સંભવતું જ નથી, તેવા મહાત્મા પુરુષરૂપી સૂર્યને સદા પ્રણામ હો! ભેદબુદ્ધિનો લય થઈ જવાથી અને ચિત્ત અદૃશ્યપણાને પામવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની જે સ્થિતિ થાય છે, તે વાણી વડે વર્ણવી શકાતી નથી. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! નિરંતર ઘણા લાંબા કાળ સુધી પરમ ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરાયેલા પરમેશ્વર આ પરમ દુર્લભ મોક્ષપદ આપે છે.

રામ બોલ્યા: હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ મુનીશ્વર! ઈશ્વર કોણ છે અને તેને શી રીતની ભક્તિ વડે પ્રસન્ન કરાય છે? એ આપ મને કૃપા કરીને યથાર્થ રીતે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! ઈશ્વર કાંઈ દૂર પણ નથી અને કાંઈ બહુ દુર્લભ પણ નથી. મહાજ્ઞાનમય એક એવો પોતાનો આત્મા જ પરમેશ્વર છે. આ સર્વ એ ચિદ્રૂપ આત્માને અર્થે જ છે—આ સર્વ તેનાથી જ થયેલું છે. એ પોતે જ સર્વરૂપ છે અને સર્વત્ર ભરપૂર છે, સર્વની અંદર પણ તે જ રહેલ છે અને એ જ સર્વમય છે. સર્વદા સર્વના આત્મારૂપ એ ચૈતન્યતત્ત્વને નમસ્કાર હો! જેમ પવનમાંથી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વના કારણરૂપ એ ચિદાત્મામાંથી સ્વાભાવિક રીતે આ સર્વ સૃષ્ટિ, પ્રલય આદિ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. નિરંતર આ સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓની જાતિઓ યથેચ્છ પૂજન સામગ્રી અર્પણ કરીને તેની જ પૂજા કરતી રહે છે. જ્યારે ઘણાં વર્ષો સુધી પોતાની મરજી પ્રમાણે ઈચ્છા વડે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રસન્ન થાય છે. પવિત્ર કર્મો વડે પ્રસન્ન થયેલા એ આત્મસ્વરૂપ દેવાધિદેવ મહેશ્વર તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાની મેળે જ એક પવિત્ર દૂતને મોકલે છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! આત્મારૂપ એવા પરમેશ્વર કયા દૂતને મોકલે છે અને તે દૂત આવીને શી રીતે બોધ કરે છે? તે આપ મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આત્મારૂપ પરમેશ્વર વિવેક નામનો દૂત મોકલે છે. તે દૂત પરમ આનંદરૂપ છે અને વિવેકી પુરુષની હૃદયરૂપી ગુફામાં પ્રવેશે છે. ચંદ્રમા જેમ આકાશમાં રહે, છે, તેમ જ્ઞાન થતાં સુધી તે તેમાં સ્થિર થઈ રહે છે. એ વિવેકરૂપી દૂત વાસનારૂપે રહેલા પુરુષને બોધ કરે છે અને ક્રમે કરી અવિવેકી પુરુષને આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી તારી દે છે. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસ્વરૂપ આ અંતરાત્મા જ પરમેશ્વરરૂપ છે. અને પ્રણવ તેનો વાચક (નામ) છે. આમાં વેદની સંમતિ છે. એ પરમાત્માને મનુષ્યો, નાગ, દેવતાઓ અને દૈત્યો જપ, હોમ, તપ, દાન અને ક્રિયાઓના ક્રમથી પ્રસન્ન કરે છે. સ્વર્ગલોક એ પરમાત્માના મસ્તકરૂપ છે, પૃથ્વી એ તેના ચરણરૂપ છે, તારાઓ એ તેનાં રુવાંટાંની પંક્તિઓરૂપ છે, પ્રાણીઓ તે તેનાં અસ્થિરૂપ છે અને આકાશ એ તેના હૃદયરૂપ છે. એ પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી સર્વ ઠેકાણે ગતિ કરી શકે છે. તે સર્વત્ર જાગ્રત જ છે અને તેથી સર્વને દેખે છે. તે ચારે બાજુ (જ્ઞાનચક્ષુ વડે) લક્ષ્યમાં આવતા અનંત હાથ, કાન, નેત્ર અને ચરણને ધારણ કરી રહેલ છે. એ પરમાત્મા વિવેકરૂપી દૂતને ઢંઢોળે છે, તે દ્વારા ચિત્તરૂપી પિશાચનો સંહાર કરીને જીવને પોતાના કાંઈક અનિર્વચનીય વિશાળ પરમપદમાં (સ્વરૂપસ્થિતિમાં) શાંત કરી દે છે. સર્વ વિકલ્પોના સમૂહનો ત્યાગ કરી અને અનેક અનર્થોને એકઠા થવાના આધારરૂપ વિકારોને

ત્યજી દઈ, તમે પોતે જ પોતાના પુરુષાર્થ વડે પરમાત્માને પ્રસન્ન કરો. ચારે બાજુ ભમ્યા કરતા મનરૂપી પિશાચ વડે ભયંકર અને છ ઊર્મિઓરૂપી મેઘાડંબર વડે આકુળતાવાળા આ સંસારરૂપી રાત્રિના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં એક પોતાનો આત્મા જ પૂર્ણ ચંદ્રમારૂપ છે. આ સંસાર એક વિષમ મહાસાગર છે. તેમાં મરણરૂપી ઊંડી ઊંડી ઘૂમરીઓ છે, ઊર્મિઓરૂપી મહાન તરંગોનો ઉછળાટ છે, તૃષ્ણારૂપી તરંગોની ચપળતા છે અને મનરૂપી પ્રચંડ વાયુની સુસવાટી છે. તે જેમ મોટા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓના આત્મારૂપી જલકણોના આધારરૂપ છે અને ઇન્દ્રિયોના ઝૂંડોના વાસને લીધે ગાઢ છે, તેમ એ સંસારરૂપી મહાસાગરમાં વિવેક એક મહાન નૌકારૂપે છે. પોતાના મનમાન્યા પૂજનથી પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્મા વિવેકરૂપી એક પવિત્ર દૂતને મોકલીને જીવને સત્સંગતિ, સદ્‌શાસ્ત્ર અને પરમાર્થરૂપ ઉત્તમ જ્ઞાનનો લાભ કરાવે છે અને પછી તેને નિર્મળ અને સર્વના આદિરૂપ એવા પરમપદમાં પહોંચાડી દે છે. ૧-૪૦

पूर्वं यथाभिमतपूजनसुप्रसन्नो दत्वा विवेकमिह पावनदूतमात्मा । जीवं पदं नयति निर्मलमेकमाद्यं सत्सङ्गशास्त्रपरमार्थपरावबोधैः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકમાહાત્મ્ય' નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો*

વિવેકીની મહત્તા અને તેની દૃષ્ટિમાં જગતની સ્થિતિ

वसिष्ठ उवाच

परिपुष्टविवेकानां वासनामलमुज्झताम् ।
महत्ता महतामंतः काप्यपूर्वैव जायते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંપૂર્ણ રીતે પુષ્ટ થયેલા વિવેકવાળા અને વાસનાના મેલને ત્યજનારા મહાત્મા પુરુષોમાં કોઈ અપૂર્વ મહત્તાનો વાસો થાય છે. ઉદારતાના ઉત્તમ અવધિરૂપ અને ગંભીરતા વડે સુંદરતાવાળી મહાપુરુષોની બુદ્ધિને લોભાવવા કે માપવાને આ ચૌદ લોકો પણ સમર્થ થતા નથી. જગત એક જાતની ચિત્તની ભ્રાંતિરૂપ છે, એવો સત્પુરુષોના ચિત્તમાં દૃઢ નિશ્ચય થઈ જાય છે, એટલે બહાર શબ્દ આદિ વિષયો તરફ જનારો તથા અંદર સંકલ્પ-વિકલ્પ આદિરૂપે ક્રિયા કરનારો, મગરના જેવો મન તથા ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય, અજ્ઞાન, વાસના, કામ અને કર્મ વગેરે શમી જાય છે. ભ્રાંતિ વડે દેખાતા બે ચંદ્રમાની પેઠે, ઝાંઝવાના જળની પેઠે અને આકાશમાં તિમિરરોગવાળાને દેખાતા કેશ-મશક આદિના જેવા અનેક આકારોની પેઠે આ જગતની ભ્રાંતિ સાવ મિથ્યા છતાં સ્ફુર્યા કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી એવો નિશ્ચય થાય, પછી વાસના થવાનું કારણ જ ક્યાંથી રહે? વાસનાનો હેતુ મિથ્યા ઠરે છે, ત્યારે છેવટ શૂન્ય ચિદાકાશ જ અવશેષ રહે છે. તો મનનો ક્ષય થતાં (સપ્તમ ભૂમિકામાં) થનારી વાસના વિનાની અમનસ્ક અવસ્થાને વિવેકી પુરુષે શા માટે છોડી દેવી જોઈએ? લોકના વ્યવહાર માટે જે ત્રણ અવસ્થા છે, તે પર ચોથી અવસ્થા છે. તે તુર્યાવસ્થામાં રહેનાર મહાત્મા પુરુષ કોઈ જાતનો વ્યવહાર કરતો નથી, છતાં તેને બીજા જોઈ શકે છે, એટલું જ તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. સમાધિનિષ્ઠ મહાશય પુરુષોને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ આ નાના પ્રકારે દેખવામાં આવતું જગત આત્મારૂપે દેખાતું નથી, તેમ સ્થૂળ આકારવાળું પણ દેખાતું નથી અને પૃથ્વી વગેરેના આકારે પણ દેખાતું નથી; પરંતુ રત્નના કિરણના વિચિત્ર પ્રકારના તેજ:પુંજની પેઠે એ સઘળું પરમાત્માના એક આભાસરૂપે રહેલ છે એમ ભાસે છે. જગત કેવળ દેખાવમાત્ર જ છે, બાકી તે શૂન્યરૂપે જ રહ્યું છે. આકાશમાં અનેક મણિઓનાં વિચિત્ર કિરણોના તેજ:પુંજની પેઠે તે ચિદાકાશની અંદર આભાસરૂપે ખડું થઈ

* આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં દૃઢ વિવેકવાળા પુરુષોની મહત્તાનું અને તેઓની દૃષ્ટિમાં જેવું આ જગત ભાસે છે, તે વિષેનું સ્ફુટ રીતે વર્ણન આપવામાં આવશે.

રહ્યું છે. અહીં સર્વ પ્રાણીઓ સત્યપણે રહેલ છે એમ પણ નથી, જગત સત્ય છે એમ પણ નથી, તેમ સાવ શૂન્ય છે એમ પણ નથી; પરંતુ આ સર્વ બ્રહ્મરૂપી એક ઉત્તમ રત્નના કાંતિસમૂહને રૂપે પ્રકાશી રહ્યું છે. પરબ્રહ્મની અંદર નાના પ્રકારના ભેદોની કલ્પના મુદ્દલ છે જ નહિ, તેને લીધે સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ અને નાશનું પણ અસ્તિત્વ નથી, તેને લીધે પ્રલયો પણ નથી; માત્ર આકાર વિનાનો કલ્પનાઓરૂપી સૂર્યનાં કિરણોનો સમૂહ જ ઘટ્ટ થઈ આ સર્વત્ર આકારે ભાસ્યા કરે છે. એવી રીતે કલ્પનાઓનો સમૂહ જ ઘટ્ટ થઈ જઈ, આ સર્વને આકારે મૂર્તિમાન ખડો થઈ રહ્યો છે, બાકી શૂન્યતા વિના બીજું કશું તેનું રૂપ નથી; કેમ કે સંકલ્પ વડે ખડા થઈ ગયેલાં મનોરાજ્ય આદિમાં આકાશની પેઠે શૂન્યતા જ અનુભવમાં આવે છે. શૂન્યતા પોતે જ અવસ્તુ-રૂપ છે, તો પછી તેમાં અહંતા–મમતા કે રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવની કલ્પના તો ક્યાંથી જ સંભવે? હવે પછી ભવિષ્યકાળમાં થનારા આકાશવૃક્ષમાં ક્યા પક્ષીને શાંતિ મળી છે? જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનો અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનો પિંડીભાવ (મૂર્તિમાન આકાર) પણ નથી, તેમ સાવ શૂન્યતા પણ નથી. આથી સંકલ્પ-વિકલ્પના આધારરૂપ એવું મન પણ નથી; પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જોતાં કેવળ સત્ય ચૈતન્યતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે અને તેનો નિષેધ કરી શકાતો નથી. જેમ સુવર્ણના પિંડની અંદર અનેક નાના પ્રકારના આકારો રહેલા છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યની અંદર આ સર્વ વિવર્ત ભાવે રહેલ છે; બાકી તે નાના પ્રકારના ભેદથી રહિત તથા સર્વત્ર સમાનરૂપે જ રહેલું છે એમ વિવેકી સમજે છે. વસ્તુગતિ પ્રમાણે પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી રહેલા જ્ઞાની પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે, તેથી તેનું અહંકાર સહિત જગત અને ચિત્ત એ સર્વનો લય થઈ જાય છે. તેનું પોતાનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, તેને જડ રૂપ કહી શકાતું નથી. તેથી છેવટ સદ્રૂપ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્ય જ શેષ રહે છે. ઉચ્ચ અને નીચ વિષયોમાં રચીપચી રહેવાથી બુદ્ધિ કેવળ ક્લેશને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ વારંવાર અભ્યાસ કરાયેલી હલકી સહજ યુક્તિથી જ માત્ર સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. જે વિવેકી પુરુષે જગતના અવયવરૂપ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળની સર્વ વસ્તુઓના જન્મ વિષે વિચાર કર્યો હોય છે અને જેણે આ સર્વ વિરાટરૂપી સ્થૂલ પ્રપંચથી અને સૂત્રાત્મારૂપી સૂક્ષ્મપ્રપંચથી રહિત અવશેષ ચૈતન્ય જ રહેલ છે, એમ જાણી લીધેલ હોય છે, તે ખરેખર તત્ત્વજ્ઞ છે એમ કહી શકાય છે. દ્વૈતભાવથી રહિત થઈ ગયેલા એ શાંત તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં આ જગત છે જ નહિ. જેમ સત્પુરુષને સત્પુરુષની કથા બરાબર અનુ-ભવમાં બેસી જાય છે, તેમ પ્રથમ કહેલા સર્વ ઉપદેશો જ્ઞાની પુરુષના અનુભવમાં બરાબર નિઃશેષ રીતે બેસી જાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું અને પૃથ્વી આદિ મહાભૂતોનું ઘટ્ટપણું પણ વાસ્તવ નથી, તેમ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણ વડે વિરોધ આવવાથી સાવ શૂન્યતા પણ નથી. આમ, એ બંને સ્થિતિમાંનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વ નિર્વિકલ્પમાત્ર શાંત થઈ જાય છે, એટલે તેને આધારે સ્થિતિ રાખનાર મન પણ નથી. છેવટે, સર્વના અવધિરૂપે જે શેષ રહે છે, તે ચૈતન્યતત્ત્વ છે; તે જ સત્ય છે અને તે જ તમારું પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. અંદર ચૈતન્યરૂપે રહેલો અંતરાત્મા બહિર્મુખ થાય છે, એટલે તે જ આ સંસારરૂપે ભાસે છે. એ બહિર્મુખપણાનો ઉદય થાય છે, તો તે અનેક અનર્થો ઉત્પન્ન કરે છે; પણ તેનો ઉદય ન થાય અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ રહે તો તે પરમ કલ્યાણકારક છે. જળ જેમ જડપણાને લીધે પોતાની મેળે જ બરફ બની જાય છે, તેમ સંકલ્પનું સ્ફુરણ થતાં તે અંતરાત્મા પોતાની મેળે જ બાહ્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને દેહાદિ મૂર્તિ-માન પદાર્થને આકારે થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નના પદાર્થો મનોમય હોવા છતાં, મૂર્તિમાન જોવામાં

આવે છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે જ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે બાહ્ય મૂર્તિમાન પદાર્થોને આકારે જોવામાં આવે છે અને ચિત્ત તેના ગ્રાહક તરીકે રહી સ્થૂલ દેહને ખડો કરી દે છે. આ સર્વ (વિવર્તવાળી) અવસ્થાઓમાં પણ ચિદાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કશો પણ અન્યથા ભાવ (નિર્વિકાર) થતો નથી. કેવળ શબ્દની કલ્પના વડે જ તેનો ભેદ કલ્પવામાં આવે છે. સ્વપ્ન એ એક જાતનો માનસિક વિકાર છે, તેથી બહાર અને અંદર મન જ સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થોને આકારે જોવામાં આવે છે. આમ, એ મન વિકારવાળું ભાસે છે, તે જ પ્રમાણે બોધવાન પુરુષને પોતાનો આત્મા જ બહાર અને અંદર સર્વ પદાર્થોને આકારે થઈ રહેલો ભાસે છે છતાં તેની અંદર વિકારનો ભાસ થતો નથી. ચિદાત્મા પોતે આકાશના જેવો અસંગ, નિર્વિકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. જેમ કાળ આકાશ આદિ સર્વના કારણરૂપ છે, છતાં વિકારવાળો નથી, તેમ ચિદાત્માનું સ્વરૂપ પણ વિકારથી પર જ છે. મન જેમ સ્વપ્નનો આકારે પરિણામ પામી જઈ સ્વપ્નના પદાર્થોરૂપે જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ પદાર્થોનું તત્ત્વ ચિદાકાશ જ છે, છતાં તે પદાર્થોને આકારે પરિણામ પામતું નથી. બહારના જડ પદાર્થો જ ચિદાત્માની સત્તાની અંદર ચિદાકાશ-રૂપે પરિણામ પામી જઈ જોવામાં આવે છે એમ પણ કહી શકાતું નથી; કેમ કે જડ પદાર્થ ચેતનથી સાવ ઊલટો છે, તેથી કોઈ દિવસ તે ચેતન થઈ શકતો નથી. ચિદાત્મા દૃશ્યપણાને પ્રાપ્ત થતો જ નથી. તે કદાચિત્ વિવર્તભાવથી દૃશ્યરૂપે જોવામાં આવે, તોપણ તે સદાકાળ પોતાના અવિકૃત સ્વરૂપમાં જ રહેલો છે અને તેનો જરા પણ અન્ય ભાવ થતો નથી. ચિત્ત-વૃત્તિમાં અત્યંત શુદ્ધ એવા કેવળ ચિદાકારના પરિણામનો ઉદય થશે એટલે જડચેતનના નામ-રૂપનું શ્રવણ પણ શમી જશે. ચિત્ત એ વાસનાને આધારે ટકી રહેનારા લિંગદેહરૂપ છે અને પોતાની દૃઢ ભાવનાને લીધે આ દૃશ્યદેહ આદિ સ્થૂલ-પ્રપંચરૂપે જોવામાં આવે છે. જેમ નટલોકો પિશાચનો વેશ ભજવવા માટે પોતાનામાં પિશાચ-ભાવની કલ્પના કરી લે છે, તેમ વાસનાને યોગે લિંગદેહરૂપ એવું ચિત્ત પોતાની અંદર મિથ્યારૂપે જ આ દેહ આદિ દૃશ્યપ્રપંચને કલ્પી લે છે; બાકી ખરી રીતે તો, એ ચિત્ત આકાશની પેઠે અસંગ અને નિર્લેપ એવા ચિદાત્મારૂપ છે. જેમ હું ઉન્મત્ત નથી એવું જ્ઞાન થતાં ઉન્મત્તપણું જતું રહે છે, તેમ ચિત્તનિગ્રહનો અભ્યાસ કરી ખરું જાણવામાં આવતાં સર્વ આ ભ્રાંતિ તરત જ જતી રહે છે. આ સર્વ ભ્રાંતિરૂપ છે એવું જ્ઞાન થતાં વાસના પોતાની મેળે જ ટળી જાય છે; કેમ કે સ્વપ્નને સ્વપ્નરૂપે જાણ્યા પછી તેના પદાર્થોની સત્યતા વિષેની વાસના કોને રહે? વાસનાનો ક્ષય થાય છે, એટલે તરત જ જન્મ – મરણના પ્રવાહરૂપી સંસાર શમી જાય છે. વાસના જ એક મોટી જબરજસ્ત યક્ષિણી છે. ડાહ્યા પુરુષો એ વાસનાનો ક્ષય કરવામાં જ હમેશાં લાગ્યા રહે છે. જેમ પોતાનામાં પાગલપણાની સદા ભાવના કરવામાં આવે તો તે પાગલપણું વધી જાય છે, તેમ ફરીથી પોતે પાગલ નથી એ ભાવના દૃઢ થતાં એ અજ્ઞાનજન્ય ઉન્મત્તપણું પણ શમી જાય છે. જેવી રીતે સૂક્ષ્મદેહ) ભાવનાના અભ્યાસ વડે) સ્થૂલદેહરૂપ બની જાય છે, તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પોતાના વાસનામય સૂક્ષ્મદેહને પણ જ્ઞાનની સ્થિતિ વડે જ, બ્રહ્મમાં જ અહં-ભાવની વાસના બનાવી દે છે. આમ એ ચિત્તરૂપી આતિવાહિક (લિંગ) દેહને બ્રહ્મમાં જ અહં-ભાવની વાસનાવાળો કર્યા પછી તેને કૂટસ્થ ચૈતન્યરૂપ કરવો. તે પછી જ્ઞાનના દૃઢ અભ્યાસ વડે તેને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી દેવો. આત્મા વિના કોઈ છે જ નહિ, એટલે જીવાત્માને આધાર આપનાર લિંગદેહની ઉત્પત્તિ કરનાર આત્મા જ ગણાય. તો પછી લિંગદેહ આત્માથી જુદો છે એમ ક્યાંથી જ કહી શકાય એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે. જો કદાચિત્ તેમ ન સમજી શકાય, તો પછી જેમ ભૂત કાઢવાના મંત્રોમાં જોડાયેલ **હું ફટ્**

આદિ પદ સાંભળતાંની સાથે જ ભૂતનો ભય દૂર થાય છે, તેમ પ્રત્યેક ચૈતન્યનું અને બ્રહ્મચૈતન્યનું ઐક્ય બતાવનારાં મહાવાક્યોના અર્થો માત્ર સાંભળતાં જ એ ગ્રંથિ તૂટી જાય છે. જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા ચિદાત્માનું એકરૂપપણું સમજી લેવું, પછી જ્યાં સુધી જીવચૈતન્યનું અને બ્રહ્મચૈતન્યનું વૃત્તિ દ્વારા અખંડ એકરસપણું થાય તેમ જ અખંડાકાર વૃત્તિનું પણ અનુસંધાન ન રહે, ત્યાં સુધી જીવચૈતન્યના અસંગપણાની અને અદ્વિતીયપણાની ભાવના કર્યા કરવી. બહાર અને અંદર સર્વત્ર ચિત્ત શાંત થઈ જતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો પ્રકાશ નજરે પડે છે. એ આકાશના જેવી નિર્મળ અને શીતળ સ્વરૂપસ્થિતિનો આશ્રય રાખી તમે સુખેથી શાંત થઇ રહો. આ જગત ઉપર વિજય મેળવી જ્ઞાનરૂપી (વિશ્વજિત્ નામના) યજ્ઞમાં રહેલો અને ધ્યાનરૂપી યૂપને (યજ્ઞમાં રોપવામાં આવતા એક જાતના સ્તંભને) દૃઢ રીતે રોપનારો જ્ઞાનવાન પુરુષ સર્વ ત્યાગરૂપી દક્ષિણા આપી સર્વથી ઉત્કૃષ્ટપણે વર્તે છે. ભલે અંગારાઓની વૃષ્ટિ થવા માંડો, ભલે પ્રલયનો પ્રચંડ પવન વાવા માંડો અને ભલે આકાશ રસાતળમાં ચાલ્યું જાઓ; છતાં જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષ કશા વિકારને પામતો નથી અને એકસરખી રીતે જ સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે. તૃષ્ણાનો ક્ષય થઈ જવાને લીધે શાંત મનવાળા અને સંપૂર્ણ રીતે નિરોધ અવસ્થાને પામેલા જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની સ્થિતિ, વજ્રના જેવી દૃઢ સમાધિ વિના બીજી સંભવતી નથી. બાહ્ય પદાર્થોની તૃષ્ણાનો ક્ષય થઈ ગયા પછી, વૈરાગ્યને લીધે ચિત્ત જેવું શાંત રહે છે, તેવું અનેક શાસ્ત્રગ્રંથો વડે, ઉપદેશ વડે, તપથી કે ઇન્દ્રિયનિગ્રહથી પણ શાંત રહેતું નથી. સર્વ સંપત્તિઓ અત્યંત આપત્તિઓરૂપ છે, એવી ભાવનાને લીધે જેને સર્વ પદાર્થો પરની તૃષ્ણા રહી નથી તેનો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ એની સર્વત્યાગરૂપી જ્વાળાઓથી મનરૂપી ઘાસને બાળી નાખે છે. તેમ જ જેમ વજ્રમણિની અંદર અને બહાર પડતો પ્રકાશ તેનાથી જુદો નથી હોતો, તેમ અંદરના અને બહારના સર્વ પદાર્થો આત્મસ્વરૂપથી જુદા નથી એમ તે જાણે છે. જેમ ધુમાડો આકાશમાં જતાં વાદળાંરૂપે થઈ જાય છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે જ નર, નાગ, અસુર, ઘર, પર્વત, ગુફાઓ વગેરે આકારોરૂપે થઈ રહેલ છે. બ્રહ્માંડરૂપી જડ આધારમાં રહેલી અને પ્રાણશક્તિ વડે જીવનવાળી ચિદાત્માના વિવર્તરૂપી સર્વ સૃષ્ટિઓરૂપી નદીઓ ચિદાત્મારૂપી પ્રવાહને લીધે જ વહ્યા કરે છે. ચિદાકાશરૂપી જળની અંદર વિહાર કરનારી જીવરૂપી જૂની માછલી મોહરૂપી જાળ વડે બંધાઈ જઈને પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિને ભૂલી જાય છે. ચિદાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપરૂપી વિશાળ આકાશની અંદર મેઘની પેઠે પ્રસરી જાય છે અને પોતાના સ્વરૂપ વડે પૃથ્વી આદિ આકારને ધારણ કરી રહેલા નાના પ્રકારના પદાર્થોને રૂપે સ્ફુરે છે. સર્વ જીવો વાસનાની વિચિત્રતાને બાદ કરતાં બીજી બધી રીતે સરખા જ છે. પરંતુ માત્ર વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે તેઓ શુષ્ક પાંદડાંની પેઠે ભટકતા રહી વિચિત્ર સ્વર્ગ-નરક આદિમાં જઈ પડે છે, જડ ઉપાધિને લીધે જડ જેવા બની જાય છે અને કેમ જાણે પ્રાણવાયુને વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓરૂપી સ્વર પેદા કરવાને વાંસળીરૂપ હોય તેવા થઈ રહે છે. પ્રથમ પોતાના પુરુષયત્ન વડે વિવેક-વૈરાગ્ય આદિ સાધન—સંપત્તિને અને શ્રવણ-મનન આદિનો સંપાદન કરવાં. પછી ધ્યાનમાં વિઘ્ન કરનારી તંદ્રાને આસન અને પ્રાણાયામ કરીને જીતી લેવી. એ પછી સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ વડે બહિર્દૃષ્ટિરૂપ નિદ્રામાંથી જાગીને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રવેશ કરવો. પછી પૂર્વે એકઠી કરેલી વાસનાઓના સમૂહોથી બનેલા અને અનાદર કરાયેલા સંસારપાશથી દૃઢ થયેલા પાંજરાને તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વડે તરત જ તોડી નાખવું. આમ પૂર્ણ આનંદથી પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ રહેવું; પરંતુ અજ્ઞાની પુરુષોની પેઠે સંસારની અંદર

ભટકયા કરવું નહિ. ૧—૫૩

आहृत्य पौरुषबलान्यवजित्य तन्द्रीमुत्थाय तर्जितसमर्जितवासनौघम् । संसारपाशघनपंजरमंजसैव भंक्त्वाभ्युदेयमतिनाशसमेन भाव्यम् ॥५३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિવેકીની મહત્તા' નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

સાત પ્રકારના જીવો

वसिष्ठ उवाच

इमे ये जीवसङ्घाता दृश्यन्ते दश दिग्गताः। नरनागसुरागेन्द्रगन्धर्वाद्यभिधानकाः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: દશ દિશાઓમાં રહેલા આ નર, નાગ, દેવ, પર્વત અથવા વૃક્ષ અને ગંધર્વ આદિ નામવાળા જીવોના જે સમૂહો જોવામાં આવે છે, તેમાં કેટલાક સ્વપ્નજાગર કહેવાય છે, કેટલાક સંકલ્પજાગર કહેવાય છે, કેટલાક કેવલજાગર કહેવાય છે, કેટલાક ચિરજાગર કહેવાય છે, કેટલાક ઘનજાગર કહેવાય છે, કેટલાક જાગ્રત્સ્વપ્ન કહેવાય છે અને કેટલાક ક્ષીણજાગર કહેવાય છે. એ રીતે જીવો સાત પ્રકારના છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જેમ સમુદ્ર ક્ષીર આદિ જળના ભેદથી સાત પ્રકારનો છે, તેમ વાસનાની વિચિત્રતાને લીધે સાત પ્રકારે થઈ રહેલા એ સર્વ જીવોના ભેદ આપ મને બોધ થવા માટે કહી સંભળાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: કોઈ એક પુરાતન કલ્પમાં કોઈ એક જગત છે. તેના કોઈ એક સ્થળે કેટલાક દેહો વડે જીવતાં છતાં સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહીને સ્વપ્નપ્રપંચને દેખે છે, તેમનું સ્વપ્ન જ (પ્રપંચ જ) આ જગત છે તેમ તમે સમજો. તે જીવો સ્વપ્નજાગર કહેવાય છે. કોઈ એક સ્થાને અને કોઈ એક સમયે કોઈ એક સૂતેલા જીવને પોતાની મેળે જ સ્વપ્ન આવે છે. તે સ્વપ્નપ્રપંચ સમાન કર્મો અને સમાન વાસનાને યોગે આપણો વિષય થઈ જાય છે, તો આપણે તેમના સ્વપ્નનરો છીએ. એ પુરુષોનો તે સ્વપ્નપ્રપંચ ઘણા લાંબા કાળને લીધે જાગ્રતપણાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલ છે; તેથી તેની અંદરના જીવોને સ્વપ્નજાગર કહેવામાં આવે છે. સર્વમાં વ્યાપી રહેલા શબલબ્રહ્મસર્વજ્ઞરૂપ હોવાથી તે સર્વ ઠેકાણે અને સર્વરૂપ છે. આથી એ સ્વપ્નવાળા પુરુષોના આપણે સ્વપ્નનર છીએ; કારણ કે આપણે તેમના અંતઃકરણમાં વાસનારૂપે રહેલા છીએ તેથી તેમના સ્વપ્નમાં કર્મની સમાનતાને લીધે (ઉદ્‌બુદ્ધ થઈ જતા) જાગ્રત રહીએ છીએ.

રામ બોલ્યા: પ્રથમ જે કલ્પની અંદર આ આપણા જગતરૂપી પ્રપંચને સ્વપ્નરૂપે દેખનારા એ જીવોનો જન્મ થયો હશે, તે કલ્પની કલ્પના પણ હમણાં તો ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હશે; તો પછી તેઓ એ સ્વપ્નમાંથી જાગ્રત થતાં તેમની અતીત કલ્પમાં સ્થિતિ કેમ સંભવે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પોતાની, આ આપણા જગતરૂપી સ્વપ્નની ભ્રાંતિને અંતે દૈવયોગથી જો એ જીવો તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય, તો તેઓ મોક્ષને પામી જાય છે; અથવા તો એ સ્વપ્નમાંથી જાગી ગયા પછી વળી સંકલ્પ વડે બીજા દેહોને ધારણ કરી લે છે, તેઓ પોતે મનથી કલ્પી લીધેલા બીજા જગતના કલ્પને દેખે છે; કેમ કે કલ્પનાના આભાસરૂપી વિશાળ આકાશનું સાંકડાપણું હોતું જ નથી. સંકલ્પસ્વરૂપ જગતરૂપી જૂના ઉંબરનાં ફળના કીડાઓના જેવો સ્વપ્નજાગર નામનો જીવોનો ભેદ મેં તમને કહ્યો. હવે સંકલ્પજાગર નામના ભેદ વિષે કહું છું તે તમે સાંભળો. કોઈ એક પુરાતન કલ્પમાં કોઈ એક જગતમાં કોઈ એક સ્થળે જે પુરુષો નિદ્રા વિનાના છતાં અંદર કેવળ એક સંકલ્પમાં જ પરાયણ થઈ રહ્યા હોય, ધ્યાનને લીધે (મનોમય શરીર વડે) ગતિ કરવાવાળા હોય, મનોરાજ્યને અધીન રહી તેની પછવાડે

*** આ પચાસમા સર્ગમાં વાસનાની દૃઢતા-શિથિલતા એ આદિ ભેદોની વિચિત્રતાને લીધે કલ્પાયેલા જીવોના સાત પ્રકારના ભેદો બતાવવામાં આવશે, જેથી બોધ દૃઢ થાય.**

જ ચાલનારા હોય, સંકલ્પની દૃઢતાને પ્રાપ્ત થઈ જઈ પૂર્વાવસ્થાના અનુસંધાનને ભૂલી ગયેલા હોય, સાંકલ્પિક પદાર્થોમાં જ ચિત્તવૃત્તિ દ્વારા તદાકાર થઈ જવાથી બહારની શારીરિક ચેષ્ટાઓથી રહિત થઈ ગયેલા હોય અને ઘણા લાંબા કાળને લીધે એ સંકલ્પમાં જ જેમણે જાગ્રતપણાના અભિમાનને ધારણ કર્યું હોય, તે પુરુષો સંકલ્પજાગર છે. એ સંકલ્પની શાંતિ થઈ જતાં વળી તે જીવો તેના તે દેહમાં પ્રથમના વ્યવહારનો અથવા તો કોઈ બીજા જ વિલક્ષણ વ્યવહારનો આશ્રય કરે છે અને તેની દૃષ્ટિમાં આપણે તેના સંકલ્પપુરુષરૂપ થઈ રહ્યા છીએ. એ પુરુષોના સંકલ્પરૂપી જીવનની અંદર પ્રવિષ્ટ થઈ રહેલા અને સંકલ્પમાં જ પાછા લીન થઈ થનારા આપણે સર્વ લોકો અને જીવો તેમની દૃષ્ટિમાં સંકલ્પજાગર છીએ એમ કહી શકાય છે. હવે હું કેવલજાગર નામના ભેદ વિષે કહું છું, તે તમે સાંભળો. સૃષ્ટિ કરવાના સંકલ્પથી વિસ્તરી રહેલા બ્રહ્મમાંથી આ કલ્પની અંદર પ્રથમ જ અવતરેલા જીવો કેવલજાગર કહેવાય છે અને તેઓ પ્રથમ પોતાની ઉત્પત્તિ થવારૂપી સ્વપ્નથી રહિત હોય છે. એ જીવો ફરી વાર એક પછી એક જન્મપરંપરાને પ્રાપ્ત થતા રહે છે, તેમ જ પ્રૌઢપણાને પામી જઈ જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં ગતિ કરતા રહે છે અને તેઓ ચિરજાગર કહેવાય છે. પાછા તેના તે જીવો પાપના આવેશને લીધે જડસ્થાવરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, જાગ્રતદશામાં અજ્ઞાન વડે ઘટ્ટ થઈ રહે છે અને તેઓ ઘનજાગર કહેવાય છે. જે પુરુષો શાસ્ત્રવિચાર અને સત્સંગતિ વડે અજ્ઞાન-નિદ્રામાંથી જાગ્રત થઈ જઈ જ્ઞાનને પામે છે અને જાગ્રત અવસ્થાને એટલે જાગ્રત અવસ્થામાં દેખાતા દૃશ્યપ્રપંચને સ્વપ્નના જેવા દેખે છે, તેઓ જાગ્રતસ્વપ્ન કહેવાય છે. જેઓ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ જવાથી પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયા હોય છે અને તુર્ય (ચોથી સમાધિ) અવસ્થામાં રહેલા હોય છે, તેમની જાગ્રત આદિ અવસ્થા ક્ષીણ થઈ ગયેલી હોવાથી તેઓ ક્ષીણજાગર કહેવાય છે. જેમ સમુદ્રના ક્ષીરોદ અને લવણોદ આદિ ભેદ છે, તેમ જીવોના પણ ઉપર પ્રમાણે સાત ભેદ છે, તે મેં તમને કહેલ છે. આ સર્વ સમજી લઈ તમે પરમકલ્યાણમાં પરાયણ થઈને રહો. હે રામચંદ્રજી! તમે આ જગત પણ કાંઈક બીજી વસ્તુ છે, એવી દ્વૈતભ્રાંતિનો ત્યાગ કરો; કેમ કે તમે હવે પરિપૂર્ણ રીતે ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની અંદર એકરસરૂપ થઈ રહ્યા છો. આથી દ્વિત્વ, એકત્વ આદિ ભેદ વિનાનું શૂન્યતાથી રહિત અને ધર્મ વિનાનું હોવાથી અશૂન્યતારૂપી ધર્મથી પણ રહિત એવું જે આદ્ય પદ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સત્ય ચિદ્-રૂપે અવશેષ રહે છે, તે જ તમે છો. ૧ ૨૫

भ्रांतिं परित्यज जगद्भ्रमणात्मिकां त्वं विद्धैकरूपघनतामलमागतोऽसि । शून्यत्ववर्जितमशून्यतया च मुक्तं तेन द्वैतैक्यकविमुक्तवपुस्त्वमाद्यम् ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'સાત પ્રકારના જીવો' નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો*

બ્રહ્મદૃષ્ટિ થતાં જગતની સ્થિતિ

राम उवाच

कथं केवलजाग्रत्वमकारणमनर्थकम् ॥
पराद्विकसति ब्रह्मन् गगनादिव पादपः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! આપે કેવલજાગ્રત નામનો ભેદ કહ્યો, તો આકાશમાંથી જેમ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય, તેમ પરબ્રહ્મમાંથી તે અકારણ ને નિરર્થક શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! કારણ વિના કશું કાર્ય સંભવતું જ નથી;

* આ એકાવનમા સર્ગમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ થતાં આ જગત ઉત્પન્ન જ નથી થયું એમ જણાય છે, આત્મદૃષ્ટિ થતાં તે મૃષારૂપે ભાસે છે અને જ્ઞાન થતાં જગત નિરવયવ બ્રહ્મરૂપ જ દેખાય છે; એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

માટે કેવલજાગ્રત નામનો કોઈ પણ ભેદ (કારણ-નો અભાવ હોવાથી) અહીં સંભવતો નથી. જ્યારે કેવલજાગ્રત નામના ભેદનો અસંભવ છે, ત્યાર પછી બીજા પણ સર્વ જીવોના ભેદો કારણના અભાવને લીધે પાયા વગરના થઈ જઈ જીવના અસ્તિત્વ માટે સંભવતા જ નથી. વસ્તુતઃ તો અહીં કશું ઉત્પન્ન પણ થયું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી. નામ અને રૂપવાળા વિષયોની કલ્પના પણ અધિકારી પુરુષોને તે વિષયનો ઉપદેશ આપવા માટે જ કરવામાં આવી છે.

રામ બોલ્યા : શરીરોને કોણ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મન-બુદ્ધિ આદિમાં પ્રેરણા મૂકી સ્નેહ-રાગ આદિ બંધનો વડે બાંધી દઈ કોણ પ્રાણીઓને મોહ ઉપજાવે છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : શરીરોને ઉત્પન્ન કરનાર પણ કોઈ નથી; તેમ જ પ્રાણીઓમાં મોહ પેદા કરનાર પણ કોઈ નથી; પરંતુ જળ જેમ પોતાના સ્વરૂપની અંદર તરંગ આદિરૂપે થઈ રહે છે, તેમ અનાદિ અને અનંત ચૈતન્ય આત્મા જ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપની અંદર નાના પ્રકારના પદાર્થોને આકારે વિવર્તભાવે થઈને રહે છે. કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ છે જ નહિ, પરંતુ જેમ કોઈ બીજમાંથી સુંદર મોટું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ સર્વ બાહ્યસૃષ્ટિ અંદર રહેલા ચિદાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે. હે રામચંદ્રજી! જેમ કોઈ સુતારે સ્તંભની અંદર કોતરેલી પૂતળી સ્તંભમાં રહેલી જ છે, તેમ ચિદાત્માની અંદર જ આ જગત રહેલું છે. ચૈતન્ય આત્મતત્ત્વ દેશકાળ વડે અનંત છે અને એક છે. તેને વિષે, બહારની અને અંદરની સર્વ સૃષ્ટિ પુષ્પના સુગંધની પેઠે સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે, એમ તમે સમજો. વાસનાનો ક્ષય થઈ જાય એટલે આ પોતાનો આત્મા જ પરલોકરૂપ છે એમ સમજો; કેમ કે જ્ઞાનને લીધે શાંત થઈ રહેલા વિવેકી પુરુષોને મન પૂરલોક વગેરેની કલ્પના આ લોકમાં જ છે, એટલે તેમને કોઈ વાસનાનો ઉદય થાય? એ સત્ય પરમપદરૂપ આત્મા જ દેશ, કાળ, ક્રિયા, લોક અને ચિત્ત વગેરે નામરૂપે અનેક છે. તે જ દેશ-કાળ આદિ નામ-રૂપથી તે રહિત છે, છતાં તે સાવ શૂન્ય નથી. હે રામચંદ્રજી! દૃશ્યને વસ્તુ તરીકે નહિ જાણનારા અને સાક્ષીરૂપે રહી સર્વનો અનુભવ કરનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની જ દૃષ્ટિએ પરમપદની અંદર પહોંચી શકે છે; બાકી બીજાં પ્રાણીઓની દૃષ્ટિ કોઈ દિવસ પણ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતી નથી. જેઓ ચપળ અને ગંભીર એવા અહંભાવરૂપી ખાડામાં પડેલા હોય છે, તેઓ કોઈ દિવસ એ પ્રકાશમય પરમપદને જોઈ શકતા નથી. ચૌદ પ્રકારના (ચૌદ લોકમાં રહેલા) અનંત પ્રાણીઓના સમૂહોથી ગીચ થયેલા આ જગતની દૃષ્ટિ વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની નજરમાં પોતાના શરીરના એક અવયવ જેવી લાગે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં, કારણના અભાવને લીધે, આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને તેનો નાશ પણ થતો નથી. વ્યવહારદૃષ્ટિ વડે જોતાં, જેવું કારણ હોય તેવું જ કાર્ય થાય છે. જો કારણની અંદર કાર્ય રહેલું જ હોય, તો પછી તેનું કારણપણું ક્યાં રહ્યું? કેમ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે અનુભવમાં આવવાથી, એ કારણ કાર્યરૂપ જ છે. તેથી જો પ્રમાતા ચિત્તમાં કોઈ જાતની વૃત્તિ સ્ફુરે નહિ, તો એ બંને કાર્ય-કારણ પણ રહી શકે નહિ; એટલે વસ્તુતઃ એ બંનેની સત્તા જ અસત્ય ઠરે છે. જેમ શાંત સમુદ્રની અંદર તરંગ, ચકરીઓ ઇત્યાદિ રહેલાં છે, તેમ વિકારોરહિત બ્રહ્મમાં જગત, ચિત્ત આદિ વિવર્તભાવથી રહેલ છે. જેમ માટીના પિંડામા ઘડો, શરાવ વગેરે અનેક પાત્રો હોય છે અને સુવર્ણ જેમ પોતાની અંદર કડાંકુંડળ આદિ નાના પ્રકારના આકારોને ધારણ કરી રહે છે, તેમ નિર્મળ, નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જ પોતાની અંદર સર્વને ધારણ કરી રહેલ છે અને સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે. ચિત્તનો નિરોધ ન હોવાને લીધે, સ્વપ્ન અવસ્થામાં, ચિત્તની અંદર અનેક વાસનાઓ અને આસક્તિઓને લીધે વિષયો સત્ય લાગે છે, તેથી ઊલટું જો આત્મ-

સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, તો જાગ્રત અવસ્થા પણ અસત્ય લાગે છે. જાગ્રતપ્રપંચ કેવળ મનની કલ્પનાથી જ ઊભો થયો છે એમ સમજાઈ જાય, તો તે ઝાંઝવાના જળ જેવો મિથ્યા જ થઈ રહે છે. જો તે વિવેકવિચારથી નિર્મળ થઈ જાય, તો તે સ્વપ્નના જેવો જ અનુભવમાં આવે છે. જેમ વર્ષાકાળ જતો રહેતાં વરસાદનાં વાદળાં સ્થૂલભાવને છોડી દે છે, તેમ જ્ઞાન સારી રીતે સુદૃઢ થતાં તે જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષની દૃષ્ટિમાં પોતાના દેહ સાથે સર્વ પ્રાણીઓ સ્થૂલભાવને છોડી દે છે. (સ્થૂલભાવથી રહિત કેવળ બ્રહ્મરૂપ દેખાય છે.) જેમ વરસવા માંડેલો વરસાદ છેવટ સાવ વરસી જઈ આકાશરૂપ થઈ જાય છે, તેમ સત્ય આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં, અહંકાર સહિત જગત શમી જાય છે. જ્ઞાન થતાં શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે ફિક્કો પડી ગયેલો, નિર્મળ થઈ ગયેલો અને ઝાંઝવાના જળની પેઠે સાવ મિથ્યા જણાયેલો દૃશ્યભાવ ફરી વાર તેનું તત્ત્વ શોધવા જતાં ગળી પડી ક્યાંય જતો રહે છે. જેમ બળતા અગ્નિમાં નાખેલું સોનું, કાષ્ઠ અને ઘી અગ્નિની અંદર ભસ્મરૂપ થઈ એક જ સ્વરૂપ બની જાય છે, તેમ તત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતાં જગત, ચિત્ત વગેરે સર્વ એકભાવ બની જાય છે. જેમ કોઈ ઘરના ખૂણામાં ભૂત ભરાયું છે એવું કોઈ બાળકને લાગે, પણ સત્ય સમજાતાં તેની ભ્રાંતિ દૂર થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનથી ખરી સમજણ આવે છે, એટલે આ ત્રણે લોકના સંબંધમાં જે કાંઈ તેનું સાકારપણું જણાય છે, તે ક્રમે કરી ક્ષીણ બની જાય છે. જીવરૂપ સાક્ષીચૈતન્ય અનંત અને નિરાકાર છે અને તેને પોતાના સ્વરૂપની અંદર, વિનાકારણે પોતાની મેળે જ જગત, ચિત્ત આદિની વિવર્તરૂપે પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં આકાર વગેરે ક્યાંથી જ હોય? જીવરૂપ સાક્ષીચૈતન્યને પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેને જગત, ચિત્ત વગેરે સંસારનો પ્રપંચ દેખાય છે, પણ જ્ઞાન થતાં એ અજ્ઞાન આપોઆપ નાશ પામે છે. પછી તેમાં આકાર વગેરે ક્યાંથી જ હોય? જાગ્રતપ્રપંચ સ્વપ્નના જેવો અસત્ય છે એમ સમજવામાં આવે છે. એટલે તે પોતાના સ્થૂલભાવને (સાકારપણાને) છોડી દે છે અને અગ્નિ વડે તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે પરમ કોમળતાને પામે છે. જેમ સુવર્ણ પોતાના સુવર્ણભાવને છોડ્યા વિના કડાં, કુંડળ આદિરૂપ થઈ રહે છે, તેમ ચિદાત્મા પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યા છતાં, દેશકાળ વિના જ જાગ્રતપ્રપંચ અને સ્વપ્નપ્રપંચને રચી લે છે અને કેમ જાણે પોતે જ સાકારસ્વરૂપ બન્યો હોય એમ દેખાય છે. આમ વિવેકજ્ઞાન પ્રકટ થતાં, જાગ્રતપ્રપંચ સ્વપ્નના જેવો તુચ્છ અને મિથ્યા જણાય છે; એટલે જેમ શરદઋતુ ચાલી જતાં જળનો પ્રવાહ હલકો અને શાંત પડી જાય છે, તેમ જ્ઞાનને લીધે વિષયભોગ સંબંધી રાગ (પ્રેમ) હલકો અને શાંત પડી જાય છે. અતિ તુચ્છતાને પામેલી દૃશ્ય સંબંધી શોભા ભલે પોતાની આંખ આગળ ઊભી હોય, તોપણ વિવેકી પુરુષને જાગી ગયા પછી વિચાર કરતાં સ્વપ્નના પદાર્થો તરફ રુચિ નથી થતી, તેમ તેને એ દૃશ્ય તરફ પણ રુચિ જ થતી નથી. પોતાના આત્માની અંદર શાંતિ મેળવી એ ક્યાં અને આ ક્ષુદ્ર વિષયોમાં લોભાવું એ ક્યાં? જો જ્ઞાની પુરુષોને પણ વિષયોમાં રુચિ થવી સંભવે, તો સુષુપ્તિ અવસ્થાની અને જાગ્રત અવસ્થાની પણ એકતા સંભવે અને મૂઢ પુરુષો તથા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનું પણ ઐક્ય સંભવે. આ જગત કેવળ મનોમય છે, ભ્રાંતિરૂપ છે અને તેનું સ્વરૂપ સ્વપ્નના જેવું સાવ મિથ્યા છે. આવો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી આ જગતની અંદર રહેલી માળા, ચંદન અને વનિતા આદિ પદાર્થોમાં મનાયેલી સત્યબુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! ઝાંઝવાનાં જળ જેવા અને અસત્ય એવા દૃશ્ય પદાર્થો ભલે સામે ઊભા હોય, તોપણ તે કયા વિવેકી પુરુષને રુચિ ઉત્પન્ન કરે? જગત વિષેથી સત્યપણાની બુદ્ધિ દૂર થઈ જાય છે, એટલે શાંત બુદ્ધિવાળો વિવેકી પુરુષ એ જગતને જાળિયામાંથી પડતાં દીવાનાં કિરણો જેવું કાંતિમાન

તથા ચિદાકાશની પેઠે નિરાકાર જુએ છે. જાગ્રત પ્રપંચ કેવળ ચિત્તની ભ્રાંતિરૂપ જ છે, એમ જ્ઞાન વડે સમજાઈ જાય છે, એટલે પછી તેને માળા, ચંદન અને વનિતા આદિ પદાર્થોમાં રુચિ પેદા કરનારી ચિત્તની ભ્રાંતિરૂપ ભાવના પણ નાશ પામે છે. એક વાર અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવું સમજાઈ જાય છે, પછી તેની ઉપાદેય બુદ્ધિ ક્યાંથી જ રહે? જાગ્યા પછી સ્વપ્નનું જ્ઞાન થાય એટલે સ્વપ્નમાં જોયેલા સુવર્ણને લેવાની કોણ દોડધામ કરે? જેમ સ્વપ્નને સ્વપ્નરૂપ જાણ્યા પછી, તે સ્વપ્નમાં દીઠેલા પદાર્થો સંબંધી આસક્તિ દૂર થાય છે, તેમ દૃશ્યનું પણ વાસ્તવ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે, એટલે દૃશ્યપદાર્થો સંબંધી આસક્તિ દૂર થાય છે, ત્યારે દ્રષ્ટા તથા દૃશ્ય સંબંધી દશાને લીધે ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષ આદિ દોષોરૂપી ગ્રંથિ પણ છેદાઈ જાય છે. જ્ઞાન થવાથી જેની બુદ્ધિ શાંત થઈ છે તેવો વિવેકી પુરુષ બંધુ આદિમાં આસક્તિ વિનાનો થઈ જાય છે, તેના સંકલ્પ શાંત પડી જાય છે, તે અહંકારથી રહિત થાય છે અને વિષયો વિષે નિઃસ્પૃહ બને છે. તે સંસારના વિષયોમાં રહેલી આસક્તિને વશ થઈ નકામો પ્રયાસ કરતો નથી, કૃતકૃત્ય થઈ રહે છે અને શાંતિ પામે છે. જેમ દીવાની શિખા ઓલવાઈ જતાં તેનાં કિરણો પણ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ વિષય સંબંધી રાગ દૂર થવાથી, વાસના પણ ઓલવાઈ (લયને પ્રાપ્ત થઈ) જાય છે, ગંધર્વનગરની પેઠે પ્રથમ ભ્રાંતિરૂપે દેખવામાં આવતું આ સર્વ જગત જ્ઞાનનો ઉદય થતાં દીપકનાં કિરણોના સમૂહની પેઠે પ્રકાશરૂપ, નિરાકાર અને આકાશના જેવું શૂન્ય અને કેવળ ચિદાકાશરૂપ જ દેખાય છે. તત્ત્વજ્ઞ પુરુષની સાતમી ભૂમિકામાં રહેતો હોવાથી તેમ જ પરબ્રહ્મમાં (વૃત્તિનિરોધ દ્વારા) એકસ્વરૂપ થવાથી, પોતાના દેહને, આકાશને, શૂન્ય કે સ્ફુરણને, એ કશાને (સુષુપ્તિવાળાની પેઠે) દેખતો જ નથી. એ પરમતત્ત્વની અંદર પોતાનો આત્મા (દેહ, મન, જીવ આદિ) પણ નથી, શૂન્ય પણ નથી, જગતની કલ્પના પણ નથી, ચિત્ત પણ નથી અને દૃશ્યપ્રપંચનો ઉદય પણ થયેલો જ નથી; છતાં તેની અંદર સર્વ વિવર્તરૂપે રહેલ છે. દેહની ઉપાધિને લીધે ભૂમિકા આદિનો જે ભાવ અવિવેકી પુરુષોના જોવામાં આવે છે, તે પણ જ્ઞાનનિષ્ઠ જીવન્મુક્ત પુરુષની-દૃષ્ટિમાં જ્ઞાનને લીધે અસ્ત પામી શૂન્ય જ લાગે છે. પોતે ભલે કોઈ ભૂમિકામાં હોય, પરંતુ તેની દૃષ્ટિએ તે ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. એ ચિદાત્માને વિષે સમાધિથી એકરૂપતાને પામવાથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષ શાંત આકારને ધારણ કરે છે. તે આકાશના જેવો નિર્મળ થઈ રહે છે, નિઃસંગ થઈને જ રહે છે અને દેહધારી હોવા છતાં તેને કશું અભિમાન ન હોવાથી તે દેહરહિત જેવો જ હોય છે. મનનો લય થવાથી તે મૌન ધારણ કરે છે. તે નિરુદ્ધ અવસ્થાને પામ્યો હોય છે, તે સંસારસાગરને તરી ગયેલો હોય છે અને તે કર્મના અંતને પહોંચ્યો હોય છે. સ્વેદજ, જરાયુજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જ, એમ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓનાં શરીરો, આ સર્વ લોકો, આકાશ, પર્વતોના સમૂહો અને તે સર્વને ઉત્પન્ન કરનારાં, તેનાં અસાધારણ કારણો, એ બધાંનું ઉપાદાન-કારણ મૂળ અજ્ઞાન જ છે; માટે એ મૂળ અજ્ઞાન જો જ્ઞાન વડે ગલિત થઈ જાય, તો પછી શરીર, લોક આદિ આ સર્વ જગત ભલે (અવિવેકીઓની દૃષ્ટિમાં) હો, તોપણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે સાવ મિથ્યા જ અનુભવમાં આવે છે. આમ સર્વ વિકલ્પો ગળાઈ જવાથી, શાંત અંતઃકરણવાળો વિવેકી યોગી પુરુષ પોતાના એક આત્મસ્વરૂપને જ સારરૂપ સમજે છે, પરમ શાંતિરૂપી અમૃત વડે સદાકાળ તૃપ્ત રહે છે અને આવરણમાત્રથી રહિત એવા બ્રહ્મમાં જ સ્થિર રહે થઈને રહે છે.

संशांतांतःकरणो गलितविकल्पः स्वरूपसारमयः। परमशमामृततृप्तस्तिष्ठति विद्वान्निरावरणः ॥ ५१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'વિશ્રાંતિયોગોપદેશ' નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ પર મો*

ચૈતન્ય જગતરૂપે થયેલું છે

राम उवाच

बोधो जगद्विवाभाति मुने येन क्रमेण ह।
तं क्रमेण क्रमं ब्रूहि भूयो भेदनिवृत्तये ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા : હે મહારાજ! કૂટસ્થ ચૈતન્ય આત્મા, જે ક્રમ વડે જગતના જેવો ભાસે છે. તે ક્રમભેદ દૂર થાય તે માટે આપ ફરી વાર ક્રમવાર કહી બતાવો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : અતિ અલ્પ સ્મૃતિવાળો મૂઢ મનુષ્ય જગતને એક વૃક્ષની જેમ જેટલું જુએ છે, તેટલું જ તેના મનમાં સ્ફુરે છે પરંતુ જેટલું તે તેની દૃષ્ટિમાં આવતું નથી; તેટલું તે તેના ચિત્તમાં સ્ફુરતું નથી. (આ વાત દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદને અનુકૂળ છે.) પરંતુ વિવેકી પુરુષ તો પૂર્વાપર સંબંધ સાથે શાસ્ત્રોના અર્થનો વિચાર કરે છે. કોઈ નિષિદ્ધ વસ્તુ પોતાની આંખ આગળ હોય તોપણ તે તેને 'ભોગ્ય' તરીકે સ્વીકારતો નથી. આથી તમે ચિત્તશુદ્ધિ કરનારાં કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં નિષ્ઠા રાખો, માત્ર શાસ્ત્રના અર્થોને વિષે જ ચિત્તને પરોવી રાખો, મૌન ધારણ કરીને તેનું મનન કરો અને કાનની શોભારૂપ એવા આ મારા ઉપદેશને સાંભળો. આ દૃશ્યસમૂહની ભ્રાંતિ અવિદ્યારૂપ છે અને જેમ ઝાંઝવાના જળની નદીમાં જળ હોતું નથી, તેમ આ દૃશ્યજાળ જેવું કાંઈ પણ છે જ નહિ. આમ છતાં જે વિષયનો હું તમને હમણાં ઉપદેશ આપનાર છું, તે વિષયનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે તમે મારા કહેવાથી તેને ક્ષણભર સત્ય જેવો સમજી મારું આ કહેવું સાંભળો. આ ભ્રાંતિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ અને શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, એ તર્કવિતર્કની આ ઘડીએ કાંઈ જરૂર જ નથી; કેમ કે જ્ઞાન થતાં આ દૃશ્ય પ્રપંચ પણ નથી અને આ ભ્રાંતિ પણ નથી, એ વાત પોતાની મેળે જ તમારા સમજવામાં આવી જશે. અનેક પ્રકારે બંધેલું જે કાંઈ આ સ્થાવર–જંગમ જગત દેખાય છે, તે સર્વ પ્રલયકાળમાં નાશ પામે છે. આ જગતમાં ભૂલોક વગેરે અવયવોનો નાશ થાય, એટલે આ જગતનો પણ અવશ્ય નાશ થાય જ. એમાં કોઈ અટકાવ કરી શકે એમ નથી કેમ કે ઘડામાં રહેલા પાણીનું ટીપું ટીપું ઉલેચી લેવામાં આવે છે, તો બધું પાણી ચાલ્યું જાય છે. આમ વસ્તુમાત્રનો નાશ સિદ્ધ થાય છે, એટલે જગતનું બ્રહ્મરૂપપણું સંભવતું નથી; કારણ કે જગત પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે; એટલે જગતના નાશ સાથે તેનો પણ જો નાશ માનવામાં આવે, તો તે બ્રહ્મ અનંત અને સત્તાવાળું છે એમ કહી શકાય નહિ. 'મદિરાના કણોમાં જેમ મદશક્તિ રહી છે, તેમ પૃથ્વી આદિ જડ મહાભૂતોમાં ચૈતન્ય નામની એક શક્તિ રહી છે,' આવો ચાર્વાકનો વાદ છે, પણ તે આપણ આસ્તિકો આગળ ઊભો રહી શકતો નથી. આપણા મતમાં તો દેહસિદ્ધિ અંદર રહેલા વિજ્ઞાનને અધીન છે; માટે સ્વપ્નદેહની પેઠે એ જાગ્રતદેહ પણ આભાસ. માત્ર છે અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો છે જ નહિ. આ દૃશ્યની શોભા નાશ પામી જાય છે માટે તે બ્રહ્મરૂપ નથી, તેમ તે બ્રહ્મથી જુદી છે એમ પણ નથી; તે તો અનિર્વચનીય અને અવિદ્યારૂપ છે. આમ માનવાથી બ્રહ્મવિદ્યા વડે તેનો બાધ થઈ જતાં શાસ્ત્રની સફળતા કાયમ રહે છે અને એ જ યોગ્ય છે; બીજી વાત બરાબર બંધબેસતી થતી નથી. જે સૃષ્ટિ પ્રલયકાળમાં એક વખત નાશ પામી હોય, તેની તે જ પાછી ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત અસંભવિત છે; કેમ કે જે નષ્ટ થઈ ગઈ તેનો પાછો સંભવ શી રીતે ઘટે? અને પાછી તેની તે જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ કે બીજી એ વિષે કશો પાકો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, માટે તે અનિર્વચનીય છે, એ વાત અમારા વિચાર પ્રમાણે વધારે યોગ્ય લાગે છે; કેમ કે અમે

* આ બાવનમા સર્ગમાં તાર્કિક પુરુષોના તર્કો વડે ઊભી થયેલી બીજી અનેક કલ્પનાઓનું ખંડન કરી કૂટસ્થ ચિદ્રૂપ આત્મા જ અનિર્વચનીય જગતને આકારે (વિવર્તભાવથી) થઈ રહેલ છે, તેનું સમર્થન કરવામાં આવશે.

અનુભવને અનુસરી ચાલનારા છીએ. અવયવવાળા પદાર્થો જ પ્રલયકાળમાં અવયવરહિત આકાશરૂપે થઈ રહ્યા હતા, એ વાત પણ અસત્ય લાગે છે; કેમ કે સાવયવ પદાર્થો નિરવયવરૂપે શી રીતે રહી શકે? કદાચિત્ એ સાવયવ પદાર્થો નિરવયવ આકાશભાવને પ્રાપ્ત થયા છતાં પોતાની પૂર્વની અવસ્થાને ધારણ કરી રહ્યા હતા એમ માનવા બેસીએ, તો પ્રલયકાળમાં પણ તેના સાવયવપણાનો નાશ થતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.હવે પ્રલય અને સૃષ્ટિ એ બંને એકબીજામાંથી એકબીજાની ઉત્પત્તિ થવાથી કાર્ય-કારણના જેવાં પરસ્પર થઈ રહ્યાં છે; તે બંનેનું આમ એકરૂપપણું સ્વીકારવા જતાં કાર્યકારણપણાનો ભેદ ઊડી જાય છે અને તેથી અમારા સિદ્ધાંતમાં સ્વીકારેલો અદ્વૈતવાદ જ આવી ઊભો રહે છે. જે પદાર્થ દેખવામાં આવતો હોય છતાં પણ તત્ત્વવિચાર વડે જે શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય તે નષ્ટ જ છે, એમ તમે સમજો; કેમ કે તે દેખાતાં છતાં વસ્તુતઃ (સ્વપ્નપુરુષની પેઠે) નથી જ. જો બીજું કાંઈ નાશનું સ્વરૂપ હોય તો તે કેવી જાતનું છે, તે તમે સુખથી ભલે કહો. ફરી વાર ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવવાથી નાશ પામેલા પદાર્થનું વચમાં પણ અસ્તિત્વ જ છે, એ કલ્પના પણ ઘટતી નથી; કેમ કે તેનો તે જ આ પદાર્થ છે, એવું જ્ઞાન કોને થાય છે? બાકી (લૌકિક-દૃષ્ટિએ) સર્વ પદાર્થ અવશ્ય નશ્વર છે. તેથી એક પદાર્થ નાશ પામ્યો અને આ વળી બીજો તેવો જ ઉત્પન્ન થયો, એવી કલ્પના કાંઈક સંભવિત લાગે છે. ઠેઠ મૂળથી માંડી શિખા સુધી આખા ઝાડમાં તેની ઊંચાઈ, તેનાં ફળો, તેની શાખાઓ, ઉપશાખાઓ, પત્ર, પુષ્પ ઈત્યાદિમાં બીજસત્તા જ વ્યાપીને રહી છે. જોકે તે વચમાં ફળ, શાખા આદિરૂપે દેખાય છે, તોપણ એ બીજસત્તા જ સર્વત્ર એક અખંડપણે રહેલી છે, એવી ઐક્યદૃષ્ટિ થાય, તો પછી શાખા આદિની જુદી સત્તા ન જાણતાં બીજ—વૃક્ષનું કાર્યકારણપણું ક્યાં રહે? આવી જ રીતે સૃષ્ટિ, પ્રલય, દેશ, કાળ, ક્રિયા આદિરૂપે પ્રસરી રહેલું એક ચૈતન્યરૂપ બીજ જ દેખવામાં આવે છે. તે સર્વરૂપે વિવર્તભાવથી થઈ રહ્યું છે એવી જો દૃષ્ટિ થાય તો પછી તેના કાર્ય-કારણ-ભાવ ક્યાં રહે છે? જ્યાં વસ્ત્રની જરૂર હોય ત્યાં જેમ એક ઘડો કંઈ કામનો નથી, તેમ એક ચિદાત્મા પોતે જ ક્રિયારૂપ અને ફળરૂપ થઈ રહે, તો તે કંઈ કરી શકતો નથી. સર્વ દર્શનોના સિદ્ધાંતમાં એક વસ્તુને વિષે અનેક પ્રકારના ભાવોના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. હવે પરમાર્થરૂપ ચિન્મય વસ્તુને વિશે અનેક પ્રકારના સ્વભાવોનો ભેદ ખરી રીતે છે જ નહિ; તો પછી આ વિશે વિવાદ કરવાનું આપણને શું પ્રયોજન હોય? આ બાબતમાં વિચાર કરતાં અનુભવપ્રમાણથી છેવટ એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે,આ સર્વ ચિદાત્માનો જ એક વિવર્ત છે, તેથી તે અનાદિ, અનંત, શાંત ચૈતન્યરૂપ છે. તે આકાશ પેઠે નિર્લેપ છે, નિરાકાર છે અને માત્ર બોધરૂપ જ છે. એ તત્ત્વ જેવી રીતે (અવિદ્યાને લીધે) અનુભવમાં નથી આવતું, જેવી રીતે (વિદ્યા વડે) અનુભવમાં આવે છે તથા જેવી રીતે એ તત્ત્વજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, તે સર્વ હું તમને ક્રમથી કહી સંભળાવું છું. મહાપ્રલયમાં જ્યારે મહાદેવ (હિરણ્યગર્ભ) સુધીના સર્વ દૃશ્યસમૂહ મન, બુદ્ધિ અને કર્મ સહિત નાશ પામે છે, જ્યારે આકાશ પણ લયને પામી જાય છે, જ્યારે કાળ સ્થિતિવિહીન થઈ જાય છે, જ્યારે વાયુ અને તેજ પણ અત્યંત અભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, જ્યારે અંધકાર પણ નાશને પામી જાય છે, જ્યારે જળ (પૃથ્વી) આદિ પણ ઘણા લાંબા કાળ સુધી ક્ષયને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને ટૂંકામાં જ્યારે સર્વ નામ-રૂપનો સમૂહ અત્યંત અભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, ત્યારે શાંત, અનુભવરૂપ, નિત્ય, નિર્મળ, બાધને પ્રાપ્ત થઈ જનારાં નામ-રૂપ વિનાનું, અનાદિ, અનંત, શુદ્ધ અને સ્વચ્છ એવું કાંઈક અનિર્વચનીય તત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે. એ તત્ત્વ ઇન્દ્રિય વડે ન જાણી શકાય

તેવું અવ્યક્ત છે, અતીન્દ્રિય છે, નામથી પણ રહિત છે, સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ છે, શૂન્ય જેવું છે, વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં કાર્યરૂપ તથા કારણરૂપ છે અને તે જ પરમપદરૂપ છે. એ તત્ત્વ વાયુરૂપ પણ નથી, આકાશરૂપ પણ નથી, બુદ્ધિ આદિરૂપ પણ નથી અને શૂન્યરૂપ પણ નથી. અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે કશારૂપ નથી ને આરોપિતદૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે સર્વરૂપ છે. એ પરમતત્ત્વરૂપી ચિદાકાશ કાંઈક જુદી જ તરેહનું છે અને અવર્ણનીય છે. એ પરમતત્ત્વ કોઈક મુક્ત થઈ રહેલા તત્ત્વવેત્તાના જ અનુભવમાં આવે છે અને એ પુરુષની સ્થિતિ નિરંતર એ પરમપદમાં જ હોય છે. બીજા વેદ આદિ આગમો કેવળ તેનું વર્ણન કરી બતાવે છે, બાકી તે અનુભવગમ્ય છે. એ તત્ત્વ કાળરૂપ પણ નથી, મનરૂપ પણ નથી, સ્વભાવરૂપ પણ નથી, કાર્યરૂપ પણ નથી, કારણરૂપ પણ નથી, દેશરૂપ પણ નથી કે દિશારૂપ પણ નથી અને દેશ –કાળના મધ્યરૂપ કે અંતરૂપ પણ નથી. તે તરત જાણવામાં આવે તેવું પણ નથી અને સાવ ન જ જાણી શકાય તેવું પણ નથી. એ અતિ સ્વચ્છ ચૈતન્યતત્ત્વ તો કાંઈક અવર્ણ્ય જ છે. તે તો જ્ઞાનના પારને પહોંચી ગયેલા, સંસારના જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટી ગયેલા અને પંચમ ભૂમિકા આદિ યોગની ઉત્તમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા મહાત્માઓના જ અનુભવમાં આવે છે. હે શાંતિમાન રામચંદ્રજી! જે જે પદાર્થોનો મેં અહીં નિષેધ કર્યો છે, તે તે પદાર્થોનો શ્રુતિ આદિમાં પણ સર્વત્ર નિષેધ કરાયેલો જ છે. આપણી બુદ્ધિ વડે જ તે સમુદ્રના તરંગોની પેઠે બ્રહ્મની અંદર પરિછિન્નરૂપે (પરિમાણવાળા) કલ્પાયેલા છે. જેમ કોઈ મોટા સ્તંભની અંદર જુદી જુદી જાતની પૂતળીઓ રહેલી જ હોય છે, તેમ આ સર્વ પદાર્થો બ્રહ્મની અંદર રહેલા જ છે. આમ સર્વ પદાર્થો એ તત્ત્વની અંદર રહ્યા છે અને નથી પણ રહ્યા. એ તત્ત્વ સર્વરૂપ છે અને સર્વરૂપ પણ નથી; એ જ તત્ત્વ સર્વરૂપ થઈ રહેલ છે અને નથી પણ થઈ રહેલ. એ જ તેની અલૌકિકતા છે. એ પરમપદરૂપ તત્ત્વ જે રીતે સર્વરૂપ થઈ રહેલું છે અને જે રીતે સર્વ પદાર્થોથી રહિત છે, તે એ **તત્ત્વ**ની અંદર જ ગળી જઈ પરિણામ પામી ગયેલા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો જ જોઈ શકે છે. સર્વના આદિરૂપ પરમપદ અનુભવી પુરુષને (આરોપિત દૃષ્ટિએ) સર્વરૂપ થઈ રહેલું લાગે છે, સર્વના આત્મારૂપ લાગે છે અને સર્વ પદાર્થો વડે પરિપૂર્ણ લાગે છે. વળી તે (અધિષ્ઠાનદૃષ્ટિથી જોતાં) સર્વ પદાર્થો વિનાનું દેખાય છે. હે મહાબુદ્ધિશાળી રામચંદ્રજી! સર્વ પદાર્થોના અભાવનો અનુભવ કરાવનારું નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હજી સુધી તમને ઉત્પન્ન થયેલું નથી. તમને જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ આ બાબતમાં (જ્ઞાનની અપૂર્ણતામાં) પુરાવો આપે છે. જે પુરુષ બોધને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય છે અને સર્વ દૃશ્યના આભાસથી પણ રહિત એવા છેવટ થનારા તત્ત્વસાક્ષાત્કારને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે, સ્વચ્છ અંતઃકરણવાળો હોય છે અને શાંત હોય છે, તે જ એ પોતાના સ્વરૂપભૂત પરમતત્ત્વને દેખી શકે છે. જેમ સુવર્ણના પિંડની અંદર કોઈએ કલ્પના વડે માની લીધેલો મુદ્રાઓનો સમૂહ હોય છે, તેમ એ નિર્લેપ તત્ત્વની અંદર અમુક પદાર્થ છે, આ હું છું અને આ તમે છો વગેરે ત્રણે કાળમાં વ્યાપી રહેલી જગતરૂપી ભ્રાંતિ અવસ્તુરૂપે રહી હોય છે; પરંતુ સુવર્ણના પિંડમાંથી જેમ અનેક જાતની સુવર્ણમુદ્રાઓ મળી શકે છે, તેમ પરમાર્થરૂપ પરમાત્માથી જુદું એવું જગત જોવામાં કે જાણવામાં આવતું નથી. આત્મા સદાકાળ જગતથી અભિન્ન છે, છતાં જગત આત્માથી ભિન્ન નથી; તે તો આત્માના અંગરૂપ જોવામાં આવે છે. જેમ સુવર્ણ બાજુબંધરૂપ છે, તેમ બ્રહ્મ પણ જગતરૂપ છે. આમ બ્રહ્મતત્ત્વ જ વિકારને પામ્યા વિના વિવર્તભાવથી જગતરૂપી દ્વૈતભાવવાળું થઈ રહ્યું હોય એમ ભાસે છે, એ તત્ત્વ દેશ –કાળ આદિ શબ્દોની પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તરૂપ થનારાં જાતિ, ગુણ,

ક્રિયા વગેરેથી રહિત છે અને અધ્યારોપદૃષ્ટિથી જોતાં તો તે જ દેશ, કાળ, ક્રિયા આદિરૂપ પણ થઈ રહેલ છે. આ સર્વ તેની અંદર છે અને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં નથી પણ રહ્યું. જેમ સમાનભાવમાં રહેલા જળની અંદર (નિગૂઢપણે) તરંગ આદિ રહેલ જ છે, જેમ ચિત્રકારના ચિત્રમાં ચિત્ર કલ્પનારૂપે રહેલ જ છે અને જેમ મૃત્તિકાના પિંડમાં મૃત્તિકાનાં પાત્રો રહેલાં જ છે, તેમ આ જગત (અધ્યારોપદૃષ્ટિએ જોતાં) બ્રહ્મની અંદર રહેલું જ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જગત એ ચૈતન્યતત્ત્વની અંદર ભિન્નરૂપે રહેલું નથી, તેમ અભિન્નરૂપે રહ્યું છે એમ પણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વડે જોતાં એ જગત છે જ નહિ અને ઉપરઉપરથી જોતાં તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. આ સર્વ નિત્ય અને અવિકારી એવું ચૈતન્ય જ છે. તત્ત્વજ્ઞાન થતાં, શાંત બ્રહ્મને વિશે તે જગત પણ શાંત બ્રહ્મરૂપે રહેલું જ અનુભવમાં આવે છે. આ ત્રણે લોકરૂપી પૂતળી બ્રહ્મરૂપી કાષ્ઠની (સ્તંભની) અંદર નહિ કોતરાયા છતાં (પોતાના ચિત્તમાં કલ્પનારૂપે રહ્યાથી) પોતાના સાક્ષીરૂપી શિલ્પીને (કારીગરને) જાણે તે દૃશ્યરૂપે અનુભવમાં આવતી હોય તેવી થઈ રહેલી છે. સ્તંભની અંદર (નિગૂઢપણે) રહેલી પૂતળીઓ તેમનો આકાર કોતરવાથી દૃશ્યભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે; પરંતુ આ ચૈતન્ય પરમતત્ત્વની અંદર તો સમુદ્રના તરંગોની પેઠે કશો વિચાર ન થતાં આ સૃષ્ટિ વિવર્તરૂપે જોવામાં આવે છે. નિરતિશય આનંદરૂપી જળ વડે ભરેલા ચૈતન્યતત્ત્વરૂપી સરોવરની અંદર ચૈતન્યરૂપી વરસાદની અમૃતવૃષ્ટિના જેવી આ સૃષ્ટિ ચૈતન્યસ્વરૂપે સર્વત્ર એકરસમય થઈ રહેલા અને વિભાગ તથા વિકાર એ બંનેથી રહિત એવા પરમતત્ત્વની અંદર જાણે વિભાગવાળી અને વિકારવાળી થઈ રહી હોય તેવી ભાસે છે. વસ્તુતઃ નહિ દેખાયા છતાં તે દેખાયા જેવી થઈ રહી છે. એ તત્ત્વના એક પરમાણુમાં પણ આ સમસ્ત સંસારમંડળ તેના અનેક આરંભોના આડંબર સહિત દીપી રહ્યું છે; પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોવા જતાં તો તેમાંનું કશું જ દેખાતું નથી. આકાશ, કાળ અને પવન આદિ પદાર્થોનું વર્ણન એ નિરવયવ ચૈતન્યતત્ત્વના અવયવરૂપે કરવામાં આવે છે. તેઓ તો મિથ્યા છે અને વાસ્તવિક રીતે અધિષ્ઠાનચૈતન્યરૂપ જ છે, તેથી તેઓ નિરવયવ છે. આમ એ તત્ત્વ સર્વ ભાવ તથા વિકારથી રહિત છે અને અજર છે, તોપણ અધ્યારોપદૃષ્ટિથી શ્રુતિઓ તેને સર્વાત્મક કહે છે. ૧-૪૯

आकाशकालपवनादिपदार्थजातमस्यांगमंगरहितस्य तदप्यनङ्गम् । सर्वात्मकं सकलभावविकारशून्यमप्येतदाहुरजरं परमार्थतत्त्वम् ॥४९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'બ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો*

ઘટ-પટાદિક બ્રહ્મરૂપ છે

राम उवाच

यथा चेत्ये चेतनता यथा काले च कालता । यथा च व्योमता व्योम्नि यथा च जडता जडे ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! સ્મૃતિના વિષયમાં સ્મૃતિવિષયપણું રહ્યું છે, કાળમાં કાળપણું રહ્યું છે, આકાશમાં આકાશપણું રહ્યું છે, જડમાં જડપણું રહ્યું છે, વાયુમાં વાયુપણું રહ્યું છે, વર્તમાનમાં વર્તમાનપણું રહ્યું છે, ભવિષ્યમાં ભવિષ્યપણું રહ્યું છે, ચંચળમાં ચંચળપણું રહ્યું છે, સાકારમાં સાકારપણું રહ્યું છે, ભિન્નમાં ભિન્નપણું રહ્યું છે, અનંતમાં અનંતપણું રહ્યું છે, દૃશ્યમાં દૃશ્યપણું રહ્યું છે અને સૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિપણું રહ્યું છે. આમ સર્વ વસ્તુમાં બીજાથી તેનું જુદાપણું બતાવનાર જાતિ આદિ અસાધારણ ભાવ રહેલ છે. આ જે રીતે મારા સમજવામાં આવે તે રીતે ક્રમે કરી

* આ ત્રેપનમા સર્ગમાં પરસ્પર એકબીજામાં ભેદવાળો અને અધ્યારોપદૃષ્ટિ વડે દેખાતા સર્વસંકલ્પમય પદાર્થોનો ત્વ-પ્રત્યય આદિના અર્થરૂપ ભાવ પણ બ્રહ્મ જ છે, એ વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

આપ મને કહી બતાવો. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! (મારા જેવા) અલ્પ બોધવાળા પુરુષોને ઠેઠ મૂળથી માંડી પ્રતિપાદન કરીને જ સમજણ પાડી શકાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ સર્વ અનંત મહાચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ કહેવાય છે તેમાં કશું પણ દૃશ્ય નથી, તે કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, શાંત છે, એક છે અને સદાકાળ એકસરખી સ્થિતિમાં જ રહે છે. જ્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવનો પણ અંત લાવનારો મહાપ્રલય આવીને ઊભો રહે છે અને નામ તથા રૂપ એ બંને તિરોભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ત્યારે એ શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ જ અવશેષ રહે છે; તેથી સર્વના તત્ત્વરૂપ અને સારરૂપ એ જ વસ્તુ છે. તેની અંદર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાનું કશું કારણ જ સંભવતું નથી. આકાર, બીજ, માયા, મોહ, ભ્રમ આદિ કચરો એ શુદ્ધ તત્ત્વમાં સંભવિત જ નથી. કેવળ શાંત, અતિ સ્વચ્છ, આદિ—અંત વિનાનું એક જ સત્ય તત્ત્વ છે અને તેની પાસે આકાશ પણ પાષાણના જેવું સ્થૂલ છે. જ્યારે એ તત્ત્વ ચૈતન્યરૂપે હોય છે, ત્યારે સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી તે નથી એમ કહી શકાતું નથી. જ્યારે તે માયા, મોહ, ભ્રમ, આકાર આદિ મેલ વિનાનું શાંત અને શુદ્ધ હોય છે, ત્યારે તે આવી તરેહનું છે એમ વર્ણવી શકાતું નથી. આકાશમાં ઊગેલા અને ઝાડની ટોચે રહેલા ચંદ્રને જોવા માટે આત્મચૈતન્ય એક પળવારમાં સેંકડો જોજન દૂર જાય છે. ત્યારે તે આત્મચૈતન્યના મધ્યભાગમાં જે નિર્વિષયરૂપ જોવામાં આવે છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. અર્ધરાત્રિ સુધીની ગાઢ નિદ્રા પછી જાગ્રત થયેલા સર્વ પ્રકારના વિચારમાત્રથી રહિત થયેલા અને સુખદુઃખથી રહિત થયેલા અને શાંતપણે સમાધિમાં આરૂઢ થયેલા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના ચિત્તનું જે સંકલ્પરહિત શેષરૂપ બહારના તેમ જ અંદરના સર્વ વિષયો તથા વાસનાઓ સંબંધી ભ્રાંતિ શમી જતાં રહે છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. ઘાસ, વેલાઓ અને અંકુરો ઈત્યાદિ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થતાં તેની સાથે પ્રકટ થયેલ જે કાંઈ સત્તાસામાન્ય સર્વત્ર રહેલ છે, તે જ એ પરમપદરૂપ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. તે પરમપદમાં જગતનું જે સ્પષ્ટ રૂપ દેખાય છે, તે કારણ, આકાર અને નાના પ્રકારના ભેદવાળું હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તેનું કોઈ કારણ નથી, એટલે તે જગત છે પણ નહિ, તેમ થયું પણ નથી અને તેથી તેનામાં આકાર, વિકાર અને ભેદભાવ પણ સંભવતા નથી. આમ, જે વિનાકારણે જ (સ્વપ્ન આદિની પેઠે) દેખાતું હોય, તેની સત્તા જ સંભવતી નથી. આ વાત સર્વને પોતાની મેળે જ નિત્ય અનુભવવામાં આવે છે; તો તેને નિષેધ કરવાને કોણ શકિતમાન છે? જગતનું કારણ આદિ—અંત વિનાનું અને સાવ શૂન્ય જ સંભવતું નથી; તેમ જ તે નિરવયવ છે. બ્રહ્મ આ સાવયવ દૃશ્યરૂપ જગતનું કારણ ઘટી શકતું નથી; કેમ કે જગત બ્રહ્મરૂપ નથી. આથી બ્રહ્મની અંદર જે કાંઈ એ જગતનું રૂપ ભાસે છે, તે ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ વિવર્તભાવથી તેવે રૂપે થઈ રહેલ ભાસે છે. આમ જગત (વિવર્તરૂપે) ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એટલે તેની અંદર ઉપરઉપરથી જોતાં દેખવામાં આવતા ઘટ—પટ આદિ આકારો જાણે ભ્રાંતિ વડે જ અનુભવમાં આવતા હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. બાકી બ્રહ્મ તો સર્વરૂપ છે, શાંત છે, એક ચૈતન્યરૂપ જ છે, અજન્મા છે, શાંત છે, દ્વૈત તથા એકત્વ આદિ ભાવથી રહિત છે અને નિર્વિકાર છે. પૂર્ણબ્રહ્મમાંથી જ આ જગત પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યું છે. પૂર્ણબ્રહ્મમાં તે પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ પ્રકાશ્યા કરે છે, પૂર્ણબ્રહ્મરૂપે જ તે ઉદય પામ્યું છે અને પૂર્ણ બ્રહ્મની અંદર તે પૂર્ણરૂપે જ રહ્યું છે. એ બ્રહ્મ શાંત છે, વિષમભાવથી રહિત છે, ઉદય તથા અસ્તથી મુકત છે, નિરાકાર છે અને અજન્મા છે. તે આકાશના જેવું નિર્મળ છે, એકરૂપ છે, સર્વરૂપ છે, સદ્રૂપ છે અને અસદ્રૂપ પણ છે. તે નિર્વાણ-

રૂપ છે, આદિરૂપ છે અને તે જ ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ છે. ૧—૨૧

शांतं समं समुदयास्तमयविहीनमाकारमुक्तमजमम्बरमच्छमेकम्। सर्वं सदा सदसदेकतयोदितात्मनिर्वाणमाद्यमिदमुत्तमबोधरूपम् ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'નિર્વાણવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે

वसिष्ठ उवाच

जगन्नाम नभः स्वच्छं सद्ब्रह्म नभसि स्थितम्। नभो नभसि भातीदं जगच्छब्दार्थ इत्यजम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જગતને તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોતાં તે આકાશના જેવું સ્વચ્છ અને ભેદરૂપી કલંક વિનાનું છે અને બ્રહ્મ પોતે જ ચિદાકાશની અંદર (પોતાના સ્વરૂપમાં) ઘટત્વ-પટત્વ આદિ ભાવરૂપે પણ થઈ રહેલ છે. એવી રીતે ચિદાકાશ જ ચિદાકાશની અંદર નાના પ્રકારે વિવર્તરૂપથી ભાસી રહ્યું છે. અને જગત શબ્દના તથા ઘટ-પટ આદિ શબ્દના અર્થરૂપ પણ તે જ છે; વસ્તુતઃ તો એ જન્મ આદિ વિકારથી રહિત છે. તમે, હું અને જગત વગેરે શબ્દોના અર્થરૂપ બ્રહ્મ પોતે જ બ્રહ્મને વિષે શાંત તથા સમતાથી રહેલું ભાસે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો તેમ છે જ નહિ. આ સર્વ જગત સમુદ્ર, પર્વત, મેઘ અને પૃથ્વી આદિ વિકારવાળું દેખાય છે, છતાં તે કાષ્ઠના મૌનના જેવું શાંત તથા જન્મ આદિ વિકાર વિનાના બ્રહ્મરૂપે જ રહ્યું છે. એવી રીતે દૃશ્યનો જે દ્રષ્ટા છે તેને પણ દૃશ્યના સંબંધથી જુદો પાડી વિવેક વડે વિચારવામાં આવે, એટલે તો પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે. આમ, તે દ્રષ્ટા પણ રહેતો નથી, તેમ જ તે કર્તા જણાતો હોવા છતાં પણ કર્તવ્યના અભાવને લીધે અને કારણના પણ અભાવને લીધે વસ્તુતઃ અકર્તા જ છે. આ પ્રમાણે સર્વ બાબતમાં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો દ્રષ્ટાપણું પણ નથી, કર્તાપણું પણ નથી, ભોક્તાપણું પણ નથી, જડપણું પણ નથી, શૂન્યપણું પણ નથી, પદાર્થોનું અસ્તિત્વ પણ નથી અને સર્વ આકાશરૂપ છે એમ પણ નથી; પરંતુ જન્મ આદિ વિકાર વિનાનું સર્વવ્યાપી, શાંત, અનાદિ, અનંત એક સત્યતત્ત્વ છે. તે સત્યતત્ત્વ શિલાના ગર્ભની પેઠે સર્વત્ર ચૈતન્યરૂપે એકરસ થઈ રહેલું છે. વિધિ તથા નિષેધ એ બંનેનું જે એક જ અધિષ્ઠાન છે, તે જ વિવર્તરૂપે આ સર્વને આકારે ફેલાઈ રહેલું ભાસે છે. જેમ અનેક તરંગોના સમૂહ જળરૂપ છે, તેમ જીવિત, મરણ, સત્ય—અસત્ય, શુભ અને અશુભ એ સર્વ એક ચિદાકાશરૂપ જ છે અને તે ચિદાકાશ જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત છે. એ એક જ તત્ત્વ જીવભાવરૂપે વિભાગને પામીને દ્રષ્ટાપણાને અને દૃશ્યપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ કલ્પના સ્વપ્નનગર આદિમાં અનુભવમાં આવે છે. આમ પરમ ચિદાકાશની અંદર આ જગત સ્વપ્નનગરની પેઠે ભાસે છે. નિષ્પ્રપંચ એવું બ્રહ્મ જ જીવરૂપે વિભાગને પ્રાપ્ત થતાં, આ જગતને આકારે થઈ રહ્યું છે, માટે સર્વને આકારે દેખવામાં આવતું જગત પ્રથમ જેવું નિષ્પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ હતું તેવું જ સદાકાળ છે, એમ તમે સમજો. શાખાના ઉપરના પ્રદેશમાં (આકાશની અંદર) રહેલા ચંદ્રમાને જોવા જતાં, આત્મચૈતન્ય જ્યારે ચાક્ષુષવૃત્તિ દ્વારા ચંદ્ર સુધીના પ્રદેશમાં પહોંચી જાય ત્યારે વચમાં તેનું જે શુદ્ધ નિર્વિષયરૂપ છે, તે જ રૂપ અત્યંત શાંત અને નિર્વિકાર એવા ચિદાકાશની અંદર રહેલું છે. જેમ જળ તરંગ આદિરૂપે થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશ જ (વિવર્તભાવથી) જગતને રૂપે થઈ રહેલ છે. જે કાંઈ કાર્યરૂપ ઉદય પામતું જાય છે અને કાર્યરૂપે જ થઈ રહેલ

* આ ચોપનમા સર્ગમાં સર્વ વસ્તુ પોતાના સ્વભાવની અંદર રહેલ છે અને સ્વભાવ વડે ક્રિયા અને ભેદ થાય છે. એ સ્વભાવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વ નિર્વિકાર અદ્વૈત ચિન્માત્ર છે, એ કહેવાશે.

છે, તેમ જ જે કાર્યરૂપે પ્રકટ થતું નથી અને કારણરૂપે જ રહેલ છે, તે સર્વ એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પ્રકટ થનારા આત્મચૈતન્યના નિર્વિષયરૂપથી ભિન્ન નથી. જેમ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરી શોધ કરો પણ સસલાનું શિંગડું મળે નહિ, તેમ જગતનું કારણ પણ કેમેય મળતું નથી, જે વિનાકારણ ભાસ્યા કરે છે તે ભ્રાંતિરૂપ છે; તેથી તે વસ્તુતઃ હોતું જ નથી. ભ્રાંતિ અસત્યરૂપ છે, તેની સત્યતા શી રીતે કહી શકાય? કારણ વિના કયું કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલું નજરે આવે છે? દાખલા તરીકે, વંધ્યા સ્ત્રીનો અપુત્ર પતિ સ્વપ્નમાં પોતાના ઉત્તમ પુત્રને દેખે તે એક ભ્રમ જ છે અને તે સાવ મિથ્યા જ છે, તે જ પ્રમાણે કારણ વિના જે કાંઈ આ સર્વ પ્રપંચરૂપે દેખાય છે, તે દ્રષ્ટા ચૈતન્ય પોતે જ ભાસે છે, સર્વને રૂપે તે જ સંકલ્પનગર, ગંધર્વનગર આદિની પેઠે વિવર્તભાવનાથી તેવે તેવે રૂપે થઈ રહેલ દેખાય છે. આત્મચૈતન્ય ક્ષણમાત્રમાં ચાક્ષુવૃત્તિ દ્વારા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, ત્યારે વચમાં તેનું જે નિર્વિષય રૂપ છે, તે જ ચૈતન્યતત્ત્વનું વાસ્તવ સ્વરૂપ છે. તે પોતાના સ્વરૂપને છોડતું નથી અને સર્વ પદાર્થોને આકારે વિવર્તરૂપથી શોભી રહે છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, વસ્તુતઃ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને તે જ વિવર્તરૂપે પદાર્થોને આકારે દેખાય છે. આ બાબતમાં સ્વપ્નમાં દેખાતો મનથી કલ્પેલો પર્વત જ દૃષ્ટાંતરૂપ છે.

રામ બોલ્યા: હે મહારાજ! જેમ વડના બીજની અંદર ભાવીનું મહાન વટવૃક્ષ રહેલું જ છે, તો પરમ સૂક્ષ્મ પરબ્રહ્મની અંદર સૃષ્ટિ શા માટે રહી નથી?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જ્યાં બીજ હોય ત્યાં જ શાખા પોતાના રૂપને વિસ્તારે છે અને સહકારી કારણોનો (પૃથ્વી, જળ આદિનો) સંયોગ થતાં તે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે સર્વ પ્રાણીમાત્રનો અને પંચમહાભૂત આદિનો પ્રલય થઈ જાય છે, ત્યારે જેનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય એવું આકારવાળું બીજ શું હોય? અને તેનું સહકારી કારણ પણ શું હોય? પરબ્રહ્મ તો શાંત નિરવયવ છે. તેમાં વળી આકારની કલ્પના કેવી હોય? એ બ્રહ્મમાં એક પરમાણુપણાનો યોગ પણ સંભવતો નથી, તો પછી તેમાં બીજભાવ તો ક્યાંથી જ રહી શકે? આમ કારણરૂપ બીજ;સત્ય-અસત્યપણું સિદ્ધ કરવામાં એક હેતુરૂપ કહેવાય છે, પણ તેનો તો અસંભવ છે, તો જગતની સત્તા કેમ હોય? શા વડે હોય? શા કારણ માટે હોય? શામાં રહી શકે? અને વળી કેવી હોય? હવે પરમ સૂક્ષ્મ પરબ્રહ્મની અંદર જ આ સ્થૂલ આકારવાળું જગત રહ્યું છે, એ વાત પણ ઘટતી નથી; કેમ કે એક સરસવના કણની અંદર મેરુ રહેલો છે, એવી કલ્પના કોઈ એક અજ્ઞાનીની જ હોય છે. જો બીજ હોય તો જ કાર્યકારણભાવની કલ્પના સંભવે છે; પણ જગતનું નિસકારણપણું સ્વીકારવામાં આવે, તો પછી તેનું શું બીજ હોય? અને જન્ય-જનક ભાવનો (કાર્ય-કારણ--ભાવનો) ક્રમ પણ પછી ક્યાં રહે? માટે જે પરમતત્ત્વ છે, તે જ વિવર્તરૂપે જગતને આકારે થઈ રહેલું છે. બાકી કશું ઉત્પન્ન થતું નથી અને કશાનો નાશ પણ થતો નથી. ચિદાકાશરૂપ આત્મા પોતાના ચિદાકાશરૂપી હૃદયની અંદર ચૈતન્યપણાથી જગતરૂપી ભ્રાંતિને દેખે છે. જો હૃદય અશુદ્ધ હોય, તો એ ભ્રમ અશુદ્ધ જેવો (જગત આદિ આકારવાળો) દેખાય છે; પણ હૃદય શુદ્ધ હોય તો તેમાં એ ભ્રમ પણ શુદ્ધ દેખાય છે. એ જગતનું રૂપ ચિદાકાશ જ છે એમ ભાસે છે. જેમ પવનની અંદર ગતિ રહેલી છે, તેમ એ જગત ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે રહ્યું છે. બાકી એ શુદ્ધતત્ત્વમાં સૃષ્ટિના નામ-રૂપની કશી પણ કલ્પના છે જ નહિ એમ અમને જણાય છે. જેમ આકાશની અંદર શૂન્યતા રહી છે તથા જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, તેમ આત્માની અંદર શુદ્ધ સૃષ્ટિ પોતાના વિવર્તરૂપ રહી છે અને તે જાણે જુદી જ હોય તેવી દેખાય છે.

અમારા મત પ્રમાણે પ્રકાશરૂપ, શાંત, અનાદિ, અનંત અને સત્ય એવું બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ફેલાઈ રહ્યું છે. જગત ઉદય પામતું નથી તેમ તેનો નાશ પણ થતો નથી. ચાક્ષુષવૃત્તિ દ્વારા આત્મચૈતન્ય એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય ત્યારે વચમાં જે કાંઈ નિર્વિષય રૂપ રહે છે, તે જ ચિદાળ આકાશની અંદર જાણે જગતરૂપ થઈ રહેલું હોય તેવું દેખાય છે. જેમ પવનમાં ચલનશક્તિ રહી છે, જેમ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે અને જેમ આકાશમાં શૂન્યતા રહી છે, તેમ (અભિન્નરૂપે) બીજી વસ્તુના સંબંધ વિનાનું અસંગ અને અદ્વિતીય એવું આ જગત પણ આત્માની અંદર વિવર્તભાવથી ભાસી રહ્યું છે. આ જગત પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપરૂપ ચિદાત્મામાં રહ્યું છે, તેથી તે ચિદાકાશરૂપ જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આરોપિતરૂપે તે શૂન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે પ્રસિદ્ધ આકાશરૂપ છે એમ કહી શકાતું નથી; કેમ કે એ આકાશરૂપ સૂર્યથી રહિત અને અસ્તોદય વિનાનું ક્યાં પ્રસિદ્ધ છે? આ સર્વ દૃશ્યવર્ગ ચિદાત્માનું જ એકરૂપ છે. આમ તે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેથી ચિદાત્માથી જુદું નથી; માટે તમે પણ સર્વ દૃશ્યકલ્પનાથી રહિત થઈ જાઓ અને ચિદાકાશરૂપ જ થઈને રહો.

संविन्नभो ननु जगन्नभ इत्यनर्कमात्मन्यवस्थितमनस्तमयोदयं क्व । तत्त्वंगभूतमखिल तदनन्यदेव दृश्यं निरस्तकलनोऽम्बरमात्रमास्व ॥३३॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'અદ્વૈતૈક્ય પ્રતિપાદન' નામનો સર્ગ ૫૪મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો*

જગત બ્રહ્મરૂપ છે

वसिष्ठ उवाच

भावाभावग्रहोत्सर्गस्थूलसूक्ष्मचराचराः ।
आदावेव हि नोत्पन्नाः सर्गादौ कारणं विना ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ભાવ અને અભાવ, ગ્રહણ અને ત્યાગ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર, એ સર્વ પ્રથમ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં કશું પણ કારણ ન હોવાથી ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી. નિરાકાર ચૈતન્યધાતુ પોતાના આત્મારૂપ છે. જેમ બીજ વૃક્ષના કારણરૂપ છે, તેમ તે કોઈ દિવસ આ સાકાર જગતના કારણરૂપ હોઈ શકે નહિ. સર્વરૂપે થઈ રહેલ ચિદાત્મારૂપી ધાતુ ભાવનાને લીધે પોતાના આત્માની અંદર પોતાના સ્વરૂપને જ જગતરૂપે અનુભવે છે. આકાશના જેવી અસંગ અને નિર્વિકાર ચૈતન્યધાતુ જેવી જેવી દૃઢ ભાવના કરે છે, તેવી તેવી ભાવનાને અનુકૂળ જ સૃષ્ટિ તેના જોવામાં આવે છે. જેમ મદિરા આદિ વડે મત્ત થઈ ગયેલો પુરુષ પોતાની મેળે જ પ્રતાપ વડે જણાઈ આવે છે, તેમ એ સૃષ્ટિ પણ પોતાની ભાવના પ્રમાણે ખડી થઈ ગયેલી જણાય છે. જ્યારે આ સર્વ ઉત્પન્ન જ થયેલ નથી અને સાચ છે જ નહિ છતાં પણ દેખાય છે, ત્યારે તો નિર્વિકાર શાંત બ્રહ્મ જ એ અસત્ય પ્રપંચના જેવું (વિવર્તરૂપે) થઈ રહ્યું છે, એમ તમે સમજો. જળમાં જેમ દ્રવપણું રહ્યું છે, તેમ ચિદાકાશમાં ચિદાકાશ જ રહ્યું છે. ચિત્સત્તાને લીધે તેમાં જગતનો અધ્યાસ થાય છે, એટલે તે જગતના આકારે ખડું થઈ રહેલું દેખાય છે. આથી જગત બ્રહ્મરૂપ (ચિદાકાશરૂપ) છે અને બ્રહ્મે જ તેને બનાવેલું છે. 'જેમ સ્વપ્નની અંદર (અંતરાત્મારૂપી) નિર્મળ ચિદાકાશ જ

* આ પંચાવનમા સર્ગમાં ચિદાત્મા પોતાના સ્વરૂપને બીજા પ્રકારે (જગતના આકારે) ભાવના કરવાથી જગતરૂપે થઈ રહેલ દેખે છે અને જગતની જો અનન્યરૂપે ભાવના કરે, તો તેને પોતારૂપે જ દેખે છે. જેથી જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, તે કહેવાશે.

સ્વપ્નસૃષ્ટિરૂપે ઉદય પામે છે અને જેમ કાચરોગ વડે દૂષિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા—મચ્છર આદિના જેવા આકારો ખડા થઈ જઈ જોવામાં આવે છે, તેમ વિચિત્ર પ્રકારના આરંભવાળી આ સૃષ્ટિ પણ સૃષ્ટિરૂપે ભાવના કરાયેલા ચિદાકાશની અંદર ખડી થઈ ગયેલી દેખાય છે. જેમ કાચરોગ વડે દૂષિત નેત્રવાળા પુરુષને આકાશની અંદર મોવાળા-મચ્છર આદિ આકારો જોવામાં આવે છે અને જેમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નસૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે એ બંને આભાસમાત્ર છે, તેમ આ જાગ્રતસૃષ્ટિ પણ કેવળ આભાસમાત્ર છે. બાકી નિષ્પ્રપંચ ચિદાકાશ જ વિવર્તભાવથી તે રૂપે થઈ રહેલ છે. આદિસૃષ્ટિમાં ચિદાત્માનું જે સ્વપ્ન છે, તે જાગ્રત કહેવાય છે અને રાત્રિએ જે સ્વપ્ન આવે છે, તેને સ્વપ્ન કહેવામાં આવે છે, જેમ નદીઓના તરંગોની રેખા અગાઉ અનાદિકાળથી જેવી છે, તેવી જ હમણાં પણ દેખાય છે; તેમ પદાર્થોની રચના પણ પૂર્વકાળથી જેવી ચાલી આવે છે, તેવી જ હમણાં પણ રૂઢ થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે. જેમ જળ અને તરંગોની શોભા જ નદીની રચનારૂપે થઈ રહે છે, તેમ ચિદાકાશમાં ચૈતન્યરૂપ બીજની સત્તા જ અંદર સૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે. જો મરી ગયેલા જીવનો અત્યંત નાશ થતો હોય, તો તે નિદ્રાના જેવું એક મહાસુખ છે. જો કદાચિત્ મરી ગયા પછી દુષ્કર્મ સંબંધી (નરક આદિ ફળ ભોગવવાનો) ભય રહેતો હોય, તો એ ભય તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં—બંનેમાં સરખી રીતે જ રહેલો છે; માટે મરણ અને જન્મ, એ બંને સર્વને સરખું સુખ આપનાર છે અને તે બધાં બ્રહ્મસત્તા વડે જ સત્તાવાળાં હોવાથી બ્રહ્મમય છે. આથી ભલે જન્મ થાઓ કે ભલે મરણ થાઓ, તેમાં કશી ચિંતા નથી; કેમ કે એ બંનેની સૂક્ષ્મરૂપે સ્થિતિ થવારૂપી સત્તા સ્વાભાવિક બ્રહ્મસુખમય જ છે. આવા વિચારો વડે જે પુરુષનું ચિત્ત અંદર શાંત થયું હોય છે તે જ શીતળતાવાળો કહેવાય છે. સર્વ દૃશ્યનો અભાવ થતાં ચૈતન્યસત્તાની જે સ્થિતિ અવશેષ રહે છે, તે સ્થિતિમાં મહાશય પુરુષો એકરૂપતાથી રહેલા હોય છે; માટે તે મુક્ત કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાન વડે સર્વ દૃશ્યનો અત્યંત અભાવ જણાયા પછી, પરબ્રહ્મની સત્તા વડે સૃષ્ટિ અધિષ્ઠાનરૂપે ભલે સત્ય હો અથવા આરોપિતરૂપે ભલે અસત્ય હો; પરંતુ એ દૃશ્યનું જ્ઞાન દૃશ્યભાવથી રહિત થઈ ગયા પછી માત્ર નિર્વિષય ચૈતન્યરૂપે જ ઉદય પામે છે. જે તત્ત્વ દૃશ્યરૂપ પણ નથી, દૃશ્યની અપેક્ષાવાળા દ્રષ્ટારૂપ પણ નથી, તેમ જ પોતે ચૈતન્ય હોવાથી જડવર્ગની પેઠે જે પરપ્રકાશ્ય પણ નથી, એવા નિત્યતત્ત્વની સાથે વિવેકી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો એકતા પામેલા હોય છે અને વ્યવહારમાં પણ તેમની સ્થિતિ શાંત તથા નિર્વિકાર જ હોય છે. જેમ કાચરોગવાળાને નેત્રદોષને લીધે આકાશની અંદર મોવાળા—મચ્છર આદિના જેવા આકાર દેખાય છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે ચૈતન્યતત્ત્વની અંદર જે વિવર્તરૂપે દેખાય છે, જે જગત કહેવાય છે, બાકી અતિ સ્વચ્છ પરમ ચિદાકાશની અંદર બંધમોક્ષની દૃષ્ટિ હોય જ ક્યાંથી ? આ જગત ચિદાકાશનું એક સ્ફુરણમાત્ર છે અને તે કેવળ સંકલ્પરૂપે ખડું થઈ રહેલું છે; તેથી વસ્તુતઃ તે ચૈતન્ય છે, કોઈ દિવસ તે પૃથ્વી વગેરે રૂપવાળું થયું જ નથી. એ તત્ત્વની અંદર દેશ પણ નથી, કાળ પણ નથી, દ્રવ્ય પણ નથી, ક્રિયા પણ નથી અને આકાશ પણ નથી. સત્ય તત્ત્વ જ જાણે આભાસરૂપે એ સર્વને આકારે થઈ રહેલું હોય એમ દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ તે કશું છે જ નહીં. જે તત્ત્વ શૂન્ય નથી, અશૂન્ય પણ નથી, આકાશથી પણ અતિ સ્વચ્છ છે, સાકાર ભાસતાં છતાં નિરાકાર છે, અસત્યરૂપ જણાતાં છતાં અતિ પ્રકાશરૂપ છે, પરમાર્થરૂપ છે અને અતિ શુદ્ધ એક ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે જ સ્વપ્નનગરની પેઠે આ જગતના આકારે (વિવર્તભાવથી) ભાસે છે. ચિદાકાશની અંદર આરોપિતરૂપે જોવામાં આવતું જગત ઉપર જણાવેલી રીત પ્રમાણે

તત્ત્વદૃષ્ટિ વડે જોવા જતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે જ પ્રસરી રહેલ છે અને ચૈતન્યતત્ત્વ જ સર્વત્ર વિસ્તરી રહ્યું છે. જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું છે અને સમુદ્રમાં દ્રવપણું છે, તેમ આ જગત એ તત્ત્વની અંદર (અભિન્ન સત્તાથી) રહેલું છે. બાકી ખરી રીતે તે નાના પ્રકારના ભેદોવાળું નથી. ૧—૨૩

निर्वाणमेवमिदमाततमित्थमंतश्चिद्व्योम्न आविलमनाविलरूपमेव । नानेव न कचिदपि प्रसृतं न नाना शून्यत्वमंबर इवांबुनिधौ द्रवत्वम् ॥२३

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'જગતઃ પરમાર્થમયત્વવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

સર્વ ચિદ્રૂપ છે તે દૃઢ કરવાને પાષાણનું આખ્યાન

वसिष्ठ उवाच

सर्वत्र सर्वथा सर्वं सर्वदा व्योम्नि चिन्मये । साधु संभवति स्वच्छ शून्यत्वं ख इवाखिले ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ચિદાકાશની અંદર તેની સત્તાને લીધે સદાકાળ સર્વત્ર બધું સર્વથા સારી રીતે સંભવે છે અને જેમ આકાશમાં રહેલું શૂન્યપણુ નીલ આદિ ભાવથી સર્વત્ર રહ્યા છતાં તેના સ્વરૂપને દૂષિત કરતું નથી, તેમ તે બ્રહ્મમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મના સ્વચ્છ સ્વરૂપને દૂષિત કરતું નથી. જ્યાં જ્યાં ચૈતન્યસત્તા છે ત્યાં ત્યાં સૃષ્ટિની શોભા ખડી થઈ જાય છે. આકાશમાં તથા પૃથ્વી આદિમાં સર્વત્ર ચૈતન્યસત્તા જ રહેલી છે. સર્વ પદાર્થો ચૈતન્યરૂપ હોવાથી ચૈતન્યસત્તા વિનાનું કશું પણ કોઈ જગ્યાએ છે જ નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર આદિ અને શૈલ આદિ પદાર્થો ચૈતન્યરૂપ અંતરાત્માનો જ એક વિવર્ત હોવાથી તેઓ પણ ચૈતન્યરૂપ છે. તેમ આ જાગ્રત અવસ્થામાં જે પદાર્થો દેખવામાં આવે છે તે પણ ચૈતન્યરૂપ તત્ત્વનો જ એક વિવર્ત હોવાથી ચિદાકાશરૂપ છે. હે રામચંદ્રજી! આ સંબંધમાં ભ્રાંતિરૂપી રોગને નિવૃત્ત કરવામાં ઉત્તમ રસાયન તુલ્ય એવું એક વિચિત્ર પાષાણનું આખ્યાન પૂર્વે મારા જોવામાં આવેલું છે તે આ ચાલતા પ્રસંગને લગતું છે. હું તે કહું છું. તમે તે સાંભળો. વિદિતવેદ્ય (જાણવાનું જેણે જાણી લીધેલ છે એવો) હોવાથી પૂર્ણ ચિત્તવાળો થઈને મેં એક દિવસે ઘાટી ભ્રાંતિરૂપ આ લોકવ્યવહારનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરી હું ધ્યાનમાં એકતાન થઈ ગયો. મેં ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખ કરનારા સ્વાભાવિક વેગને રોકી રાખ્યો. હું એકાંતસ્થાન મેળવવા માટે આતુર થઈ ગયો અને શાંત થઈ ગયો. પછી જુદી જુદી જાતની જગતની ક્ષણભંગુર ગતિઓ જોઈને હું કોઈ એક દેવાલયમાં બેસી આ પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'ઉપર ઉપરથી રમણીય દેખાતી આ લોકની સ્થિતિ નીરસ જ છે. તે કોઈ દિવસ કોઈને કોઈ પણ ઉપાય વડે કે કોઈ પણ પ્રકારે કોઈ પણ દેશકાળમાં સુખ આપતી જ નથી, એમ હું માનું છું. દ્રષ્ટાને (જીવને) અનેક ઇષ્ટ—અનિષ્ટ ફળ આપનારી આ દૃશ્ય સંબંધી દૃષ્ટિઓ તીવ્ર વેગથી ઉત્પન્ન થતા ખેદને લીધે મારા ચિત્તની અંદર ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે છે. આ સર્વ જે કંઈ જોવામાં આવે છે અને જે જાણવામાં આવે છે તે શું છે? અને હું પોતે પણ કોણ છું? એ સર્વ શાંત અને જન્મ આદિ વિકારથી રહિત પરમાકાશરૂપ છે, ચૈતન્યમાત્ર છે અને વિવર્ત વિનાનું છે. આથી સર્વ મોટા સિદ્ધ લોકો, દેવતાઓ અને દૈત્યો ઇત્યાદિ પણ જેમાં ઘણે કષ્ટે જઈ શકે તેવા ઉત્તમ સ્થળમાં હું અહીંથી જઈશ. ત્યાં અંતર્ધાન આદિ ઉપાયોથી હું મારી પોતાની મેળે જ મારા દેહને છુપાવી રાખીશ. આમ સર્વ પ્રાણીઓથી અદૃશ્ય રહી, હું નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિતિ રાખીશ. બાહ્ય પદાર્થો સંબંધી કશો પણ સંકલ્પ ચિત્તમાં ન સ્ફુરવા દેતાં હું સર્વત્ર સમાનરૂપે રહેલા નિર્વિકાર શાંત

* આ છપ્પનમાં સર્ગમાં સર્વ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, એવો નિશ્ચય થતાં સર્વત્ર બધું ચૈતન્ય જ જણાય છે. આ વાતનું કારણ દૃઢ કરવા માટે પાષાણાખ્યાન વિષે વર્ણન કરવામાં આવશે.

પરમપદમાં જ સ્થિર થઈ રહીશ. તો જે અત્યંત શૂન્ય હોય અને જે શબ્દ આદિ પાંચ બાહ્ય વિષયો અનુભવમાં જ આવે નહિ. એવો કયો પ્રદેશ હશે? જંગલો, જળાશયો, મેઘો અને સિંહ—વ્યાઘ્ર આદિ પ્રાણીઓના સમૂહો, જે વિક્ષેપ કરવામાં હેતુરૂપ એવા શબ્દો વડે કોલાહલવાળા છે. તેમનાથી વ્યાકુળ થયેલા અને ક્ષોભને પામેલા પર્વતો બીજાંઓનાં ચિત્તને પણ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી મને તેઓ શત્રુના જેવા પ્રતિકૂળ જ લાગે છે. નાના પ્રકારના પર્વતોની અંદરના પ્રદેશો ભીલ આદિ લોક વડે વીંટાયેલા છે અને તેઓ બધા વિષયોરૂપી સર્પો વડે દૂષિત છે; આથી તેઓ મને ઝેર જેવા લાગે છે; નગરો જેમ વિવિધ પ્રકારના આરંભો વડે ક્ષોભવાળાં થયેલાં નગરજનોથી ભરેલાં હોય છે, તેમ જળભર્યા સાગરો પણ વિવિધ પ્રકારના આરંભો વડે ક્ષોભવાળાં થયેલાં જળચર પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોય છે, પર્વતોના અને સમુદ્રના તટો, લોકપાલોનાં નગરો, પર્વતોનાં શિખરો અને પાતાળની અંદરના પ્રદેશો–એ સર્વ પ્રાણીઓથી ઊભરાય છે. પર્વતોની ગુફાઓ પણ પવનના શબ્દો વડે ગાયન કરે છે, લતાઓરૂપી હસ્ત વડે નૃત્ય કરે છે, પુષ્પોરૂપી હાસ્ય વડે હસે છે અને તેના અંદરના પ્રદેશો સિંહ–સર્પ આદિ અંદર ભરાઈ રહેલા હોવાથી ગહનતાવાળા છે. મૌન ધારણ કરી રહેલાં માછલાંઓનો અને સ્નાન કરવા આવેલા ઋષિઓનો સ્પર્શ થવાથી જેમાં કમળનાળો કંપી રહી છે અને તેથી જેનાં કમળો ચંચળ થયાં છે, તે મોટાં મોટાં તળાવો પણ જળની ઘુમરડીઓથી ગાજી રહ્યાં છે. આથી તેઓ પણ મને વિરસ જ લાગે છે. પવનનો સ્પર્શ થતાં ઊંચે ઊડેલાં ઘાસ અને રજરૂપી પતાકાને ધારણ કરી રહેલી ઝરણાંવાળી પૃથ્વી પણ પવનના સુસવાટા વડે શબ્દવાળી છે, તેથી ત્યાં પણ વિક્ષેપનિવારણ થઈ શકે તેવું નથી. આમ અવશેષ રહેલું આકાશ જ ચારે બાજુ શૂન્યતાવાળું છે, તો તેના કોઈ છેટેના ખૂણામાં ઉત્તમ યોગની યુક્તિનો આશ્રય કરી હું સ્થિર રહું. આકાશના કોઈ એક ખૂણામાં હું પોતાની કલ્પના વડે એક પર્ણકૂટી કલ્પી લઉં અને કશી વાસના રાખ્યા વિના હું તેની અંદર વજના ગર્ભ જેવો થઈને રહું.' આવો વિચાર કરી હું જ્યાં તલવારના જેવા નિર્મળ આકાશમાં ગયો, ત્યાં એ આકાશનો અંદરનો ભાગ પણ મને હજારો વિક્ષેપના હેતુઓ વડે વ્યાપ્ત જણાયો. એ આકાશની અંદર કોઈ ઠેકાણે મેં સિદ્ધોના ગણોને ઘૂમતા જોયા, કોઈક ઠેકાણે મેં મેઘોને ગર્જના કરતા દીઠા, કોઈક જગ્યાએ મેં વિદ્યાધરોની સ્થિતિ જોઈ અને કોઈક ઠેકાણે મેં યક્ષોનાં ધામ જોયાં. કોઈક ઠેકાણે ભમતાં (ગંધર્વ, યક્ષ આદિનાં) ઉત્તમ નગરો મારા જોવામાં આવ્યાં, કોઈક જગ્યાએ દેવદાનવ આદિનું યુદ્ધ મારા જોવામાં આવ્યું, કોઈક ઠેકાણે મેં વરસતા મેઘો દીઠા અને કોઈક ઠેકાણે ભયંકર આચરણવાળી યોનિઓ મારા જોવામાં આવી, કોઈક ઠેકાણે મેં પાસે રહેલાં દૈત્યોનાં પુરો સાથેનાં ગંધર્વોવાળાં દેવનગરોને ઊડતાં જોયાં. કોઈક ઠેકાણે ભ્રમણ કરતા ગ્રહગણો મારા જોવામાં આવ્યા અને કોઈક ઠેકાણે મેં તારાઓને દીઠા. આકાશની અંદર કોઈક જગ્યાએ પક્ષીઓનો સમૂહ મારા જોવામાં આવ્યો, કોઈ એક જગ્યામાં કોપ પામેલા મહાપ્રચંડ પવનને મેં જોયો, કોઈ એક ઠેકાણે બીજા અનેક ઉત્પાતો મારા જોવામાં આવ્યા અને કોઈ એક જગ્યાએ મેઘ આદિનાં મંડળોની શોભા મેં દીઠી. કોઈક ઠેકાણે પૂર્વે કોઈ દિવસ ન દીઠેલા એવા અપૂર્વ આકારવાળા પિશાચોના સમૂહો મારા જોવામાં આવ્યા, કોઈક સ્થળે અનેક નગરોના સમૂહો મેં દીઠા, કોઈક ઠેકાણે એ આકાશને મેં સૂર્યનારાયણના રથથી ઘેરાયેલું દીઠું અને કોઈક ઠેકાણે મેં બીજા ચંદ્ર આદિ ગ્રહોના રથોનો સંચાર પણ જોયો. કોઈક ઠેકાણે મેં સૂર્યનારાયણના દાહથી પ્રાણીઓનું મરણ થાય એવું જોયું, તો કોઈક ઠેકાણે મેં ચંદ્રમાની અત્યંત શીતળતા જોઈ. એ આકાશની અંદરના કોઈ એક ભાગને

મેં ભૂતપ્રેત આદિ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ વડે મહાભયંકર દીઠો. એનો કોઈક પ્રદેશ તો અગ્નિની ઉષ્ણતા વડે મને દુર્ગમ જણાયો. એ આકાશની અંદર કોઈક જગ્યાએ મેં વેતાલોને ખડા થઈ રહેલા દીઠા, કોઈ એક જગ્યાએ મેં ગરુડ પક્ષીનો સંચાર જોયો, કોઈક ઠેકાણે પ્રલય કરનારો પ્રચંડ વરસાદ મારા દીઠામાં આવ્યો અને કોઈ એક જગ્યાએ તો મેં પ્રલયકારી પ્રચંડ પવનને જોયો. પછી પ્રાણીઓના સમૂહવાળા એ આકાશના પ્રદેશોને છોડી હું બહુ જ છેટે ચાલ્યો ગયો અને અત્યંત વિસ્તરેલા એક શૂન્ય તથા એકાંત પ્રદેશમાં પહોંચ્યો. તે પ્રદેશમાં પવન અતિશય મંદ હતો અને સ્વપ્નમાં પણ તેમાં કોઈ પ્રાણી જોવામાં આવે એમ નહોતું. તે શુભાશુભ ચિહ્નોથી રહિત હતો. સંસારીઓ માટે તે અગમ્ય છે, એમ તમે સમજી લો. પછી ત્યાં ખુલ્લાં દ્વારવાળી ઘાટી ભીંતો વડે મજબૂત, કમળોની કળીઓ વડે સુશોભિત, ઘણુ નામનાં જીવડાંઓએ કોલી ખાવાથી છિદ્રવાળા થયેલા પૂર્ણચંદ્રબિંબના અંદરના ભાગના જેવી રમણીય, અતિ સુગંધી કમળો, ડોલરનાં પુષ્પો અને મંદારનાં પુષ્પોની શોભા વડે તથા કળીઓ વડે મનોહર લાગતી એક કોટડી મેં સત્યસંકલ્પ વડે રચી લીધી. તેને વિષે મેં ચિત્ત વડે પ્રાણીમાત્રથી અગમ્યપણું કલ્પી લીધું. પછી સર્વ પ્રાણીઓ વડે અગમ્ય એવા તે પ્રદેશમાં હું નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈ રહ્યો. ત્યારે મેં પદ્માસન વાળ્યું હતું. ચિત્ત શાંત રાખ્યું હતું. પરમ મૌન ધારણ કર્યું હતું અને સેંકડો વરસ પછી સમાધિમાંથી ઊઠીશ, એવો નિર્ણય કર્યો હતો. વળી હું કેમ જાણે આકાશમાંથી જ રચાયો હોઉં તેવો આકાશની પેઠે સ્વસ્થ અને નિર્વિકાર થઈ રહ્યો હતો, સર્વ બાબતમાં સમાન રહ્યો હતો અને કેમ જાણે નિદ્રારૂપ મુદ્રાને પ્રાપ્ત થઈ ગયો હતો. હે શાંતિમાન રામચંદ્રજી ! ચિત્ત ઘણા લાંબા કાળ સુધી જે વિષયનું અનુસંધાન રાખે છે, તે ક્ષણવારમાં જ તેના જોવામાં આવે છે. પછી ઘણે લાંબે કાળે સેંકડો વર્ષને અંતે જ્યારે મારું ચિત્ત આશાની પેઠે અને પવનની પેઠે ફેલાયું, ત્યારે કોઈ એક કાળે જાગ્રત થવામાં નિમિત્તરૂપ એવું કર્મ મારા હૃદયરૂપી ક્ષેત્રની અંદર વિકાસને પ્રાપ્ત થઈ જઈ ચારેબાજુ હૃદયદેશમાં ફેલાઈ ગયું. એટલે જેમ શિશિરઋતુમાં ક્ષીણગાત્ર થઈ ગયેલા વૃક્ષનો રસ ચૈત્ર માસમાં પાછો સતેજ થઈ જાય છે, તેમ મારો જીવ પણ સતેજ થઈ ગયો અને તેની સ્ફૂર્તિ પણ સચેત થઈ ગઈ. એ સમાધિમાં મારાં સેંકડો વર્ષે એક પલકારાની પેઠે વીતી ગયાં; કેમ કે એકાગ્ર ચિત્તવાળા પુરુષને કાળની ઘણી લાંબી ગતિ પણ અતિ ટૂંકી લાગે છે. જેમ પલ્લવ આદિને પુષ્ટિ મળવામાં હેતુરૂપ અને હર્ષના નિમિત્તરૂપ એવો વસંતઋતુમાં પેદા થયેલો વૃક્ષનો અંદરનો રસ પુષ્પરૂપે વિકાસને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ મારો જ્ઞાનેન્દ્રિયનો ક્રમ પણ પછી બહાર જઈ વિકાસને (ફેલાવાને) પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો. હવે પાંચ પ્રાણવાયુઓ અને ઇન્દ્રિયો વડે યુક્ત થઈ રહેલા તથા જીવચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થવાથી સ્ફૂર્તિમાન થઈ રહેલા દેહને હું (સુષુમ્ણા દ્વારા બ્રહ્મરંધ્રમાંથી) પ્રાપ્ત થયો છું. એમ જાણવામાં આવતાં, ઇચ્છારૂપી પિશાચીએ આલિંગન કરાયેલો અહંકારરૂપી પિશાચ કોણ જાણે ક્યાંથી મારી પાસે આવીને ખડો થઈ ગયો ! જાણે ઊંચાં વૃક્ષોને પણ નમાવી દેનારો પવન કોઈ ઉગ્ર શાલ્મલિ આદિ વૃક્ષને પ્રાપ્ત થયો. ૧—૪૩

मां प्राणपूरितमुपागतसंविदं शमभ्यागतं त्वहमिति प्रसृतः पिशाचः । इच्छांगनाविगलितोऽथ कुतोऽपि सद्यः प्रोन्नामसन्नमनवायुरिवोग्रवृक्षम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં નિર્વાણપ્રકરણના ઉત્તરાર્ધનો 'પાષાણાખ્યાન' નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત